

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут історії України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

Маврін Олександр Олександрович

УДК 930.2(477) “1940/1980”

ДИСЕРТАЦІЯ

Становлення та особливості розвитку

теорії і методики археографії в УРСР

(1940-ві – 1980-ті роки).

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

О. О. Маврін

КИЇВ – 2019

АНОТАЦІЯ

Маврін О. О.

Становлення та особливості розвитку теорії і методики археографії в УРСР (1940-ві – 1980-ті рр.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни».

Робота виконана в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Захист відбудеться на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.235.01 при Інституті історії України НАН України.

Місто Київ, 2019 рік.

У дисертації розглянуто становлення та особливості розвитку теорії та методів археографії в Українській РСР протягом 1940-х - 1980-х років.

В сучасних умовах національного державного будівництва, активізації процесів подолання наслідків тоталітаризму, посилення викликів глобалізації та цивілізаційних зсувів, проблема формування повноцінної археографічної джерельної бази, забезпечення її впливу на розвиток соціогуманітарних дисциплін та суспільства в цілому набуває надзвичайного значення. Крім того, гібридні інформаційні війни та спроби перегляду минулого для досягнення політичних цілей сьогодні, ставлять перед гуманітарною наукою завдання створення системи запобіжників у вигляді достатнього документального інформаційного масиву.

Досвід розвитку теорії та методики археографії в УРСР є невід'ємною складовою всієї історії науки, а певні здобутки археографів того часу є

частиною інтелектуальної історії України і мають бути залучені до сучасних досліджень.

Наукова новизна дослідження полягає у виробленні цілісного узагальненого погляду на складні процеси трансформації ключових теоретико-методичних принципів та підходів радянського періоду в історії археографії, коли існувала єдина методологія та уніфіковані практики, базовані на єдиній ідеології. Результати проведеної роботи сприятимуть утвердженню сучасного, більш об'єктивного розуміння доробку українських науковців-археографів, архівістів, істориків. Створюється принципово нова картина щодо ролі і місця як теорії та методики археографії, її впливу на «споживачів інформації», суспільство, так і щодо значення особи дослідника, впливів на нього не лише зовнішнього світу, а й реалій минулого, зафіксованих у документах. У такій багатоаспектній постановці наукової проблеми, спрямованій на реконструювання теоретичних і методичних аспектів української радянської археографії, актуалізацію її інформаційного потенціалу, дослідження проводиться вперше.

Особливе місце в археографічній діяльності займає історія української археографії, оскільки вона є не лише окремою темою дослідження, але й служить методом дослідження, а в деяких визначеннях дисципліни вона є невід'ємною частиною її предмету. Теорія і методи радянської археографії пройшли довгий шлях становлення. Історія радянської археографії в 40-80-х роках є історією допоміжної історичної дисципліни, яка з 50-х років намагалася стати окремою наукою. Відбулися певні зміни в теорії та методах цієї науки, що дало змогу інституційно та науково розбудувати сучасну українську археографію.

Протягом 50-х - 60-х років українська радянська археографія працювала абсолютно в контексті загальносоюзної. Це означало, що основи теорії та методів, створені всесоюзними археографічними центрами, були орієнтиром для українських вчених. Більшість зусиль у галузі методів були спрямовані на

впровадження та виконання археографічних принципів, закладених у загальносоюзних центрах у Москві та Ленінграді. Крім того, багато тем були закриті для досліджень. В цілому українська радянська археографія піддавалася послідовній русифікації. Перш за все, утверджувалося сприйняття вищості російської культури перед українською. Проте, період 60-х років характеризувався не лише некритичним прийняттям загальносоюзних правил. Відбулося одночасне прийняття цих правил і розвиток окремих питань, викликаних «опором матеріалу», та досвідом практичної роботи з українськими історичними документами. І нарешті ми можемо бачити реалізацію власних принципів теоретичного та методологічного характеру, хоча й у формі окремих зауважень, а не як систематичне ретельне дослідження.

У 70-х роках українська радянська археографія зосереджувалася на публікації ідеологічно відповідних колекцій документів і матеріалів. Це відбилося як на рівні розвитку теорії та методів, так і на кількості археографів, які беруть участь у теоретичних дослідженнях. Отже, археографія як окрема дисципліна майже перестала існувати в Українській РСР у 70-х роках. Деякі прояви археографічної думки та підходів спостерігаються лише як доповнення до інших допоміжних дисциплін - архівної науки та джерельного дослідження. Ця ситуація вплинула передусім на рівень теорії та методів видової археографії.

В період що розглядається, не була сформована цілісна теоретична і методологічна система української археографії, чого не могло статися в умовах панування загальносоюзного центру. Але інтелектуальна атмосфера в Українській РСР у 80-х роках була наповнена намірами незалежності в різних сферах життя. Незважаючи на те, що в рамках концепції - «історичного джерела» або «пам'ятника» - працювали українські археографи, абстрактні формули теорії та методології наповнювалися конкретним змістом. Цей зміст, пов'язаний зі специфікою українських історичних документів, призвів до

перетворення існуючих основ теорії і методів. Аналіз підходів українських фахівців з археографічної роботи показує, що в умовах загальносоюзної уніфікації вони сформулювали свій спеціальний предмет дослідження та оригінальні методи роботи. Ці підходи створили умови для визначення українською археографією «власного обличчя» і заклали фундамент для її відродження в 90-х роках.

Для дослідження трансформаційних процесів у розвитку теорії та методики української радянської археографії в 40-х – 80-х роках ХХ ст., з'ясування їх причин та наслідків, вирішено наступні завдання:

- виділено особливості зміни теоретичної і методичної бази радянської археографії на кожному етапі становлення та розвитку. Історія радянської післявоєнної археографії – це історія допоміжної історичної дисципліни, що з кінця 50-х років намагалася стати окремою наукою. У відповідності до цього у теорії і методиці археографії відбувалися певні зміни. Перш за все були здійснені спроби переглянути предмет археографії: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Відповідно змінювалася й методика. У 60-х роках розширюється спектр об'єктів археографії. На початок 70-х років в археографії намітилася криза, спричинена невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археографії. Очікуваних змін не відбулося: предмет не був змінений; перемогло «звужене» розуміння археографії, що відбилося у довідковій тогочасній літературі (зокрема у визначенні археографії, поданому в «СЭС»);
- розглянуто особливості теоретико-методологічної бази української радянської археографії у порівнянні з загальносоюзною, здійснено порівняння динаміки розвитку й змін. Українська радянська археографія працювала в контексті загальносоюзної археографії. Це означало, що вироблені загальносоюзними археографічними центрами засади теорії і методики цілком були прийнятними й для українських вчених. Більшість

зусиль в царині методології були спрямовані на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосується визначення предмету і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії. Щодо едиційної археографії як пріоритетної галузі розвитку радянської археографії, то українські радянські археографи в основному займалися вдосконаленням, розвитком та наповненням конкретним змістом правил публікації, викладених у загальносоюзних правилах 1945-го, 1955-го та 1969-го років;

- з'ясовано базові питання теорії та методики української археографії на кожному із зазначених етапів – 1940-х - 1950-х; 1960-х; 1970-х; 1980-х років. У 50-ті – на початку 70-х років українські радянські археографи взяли активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археографії, здебільшого у формі відгуків на дискусії, проведені у загальносоюзних археографічних центрах. Їх темами були типи, види і форми видань; перспективи регестової та табличної форми публікації джерел, предмет археографії. Вийшла серія відгуків щодо видання чергових «Правил публікації історичних документів»;

- проведено аналіз розвитку видової археографії в УРСР. У 40-х – 50-х роках почала розвиватися видова археографія. Вона відображала ті ж самі проблеми, що й загальна археографія, але вже стосовно вузького кола джерел. В УРСР за відсутності чітких правил, актова археографія складалася стихійно. У 40-х – 50-х роках панувала емпірика і було досить мало теоретичних досліджень, що стосувались актів як певного виду документів та актової археографії як особливої форми діяльності. Основою для її унормування були «Основні правила» 1945-го року та «Правила» 1955-го року. Відштовхуючись від викладених у цих посібниках принципів пошуку, відбору та опрацювання документів, українські радянські археографи емпіричним шляхом знаходили методи роботи з актовим матеріалом. Найрозвинутішою частиною актової археографії була едиційна діяльність;

- узагальнено досвід розвитку теорії і методики української радянської археографії у 40-х – 80-х роках. Хоча цілісної системи не склалося, пошукового матеріалу в сфері археографічної думки накопичилося достатньо, щоб у перші роки незалежності структуруватися інституційно та науково;
- окреслено основні напрямки практичної реалізації програмних засад, закладених наприкінці 80-х років. Для України, питання збирання, наукового опрацювання, а головне - використання своєї історико-культурної спадщини, донесення її до і до фахового середовища і до ширшого кола читаючої громадськості мають особливе значення;
- зазначено, що в Україні необхідно і надалі вивчати наукову спадщину попередніх періодів, а також теорію і методи археографії як невід'ємну частину нашої інтелектуальної історії. Особиста наукова спадщина українських археографів заслуговує на подальше вивчення, оскільки вона не втратила своєї актуальності сьогодні. У майбутньому для завершення моделі трансформаційних процесів в українській радянській археографії необхідно буде проаналізувати питання теорії та практики археографії пам'яток літопису в Українській РСР у 40-х - 80-х роках. Також важливо досліджувати розвиток іноземної української археографії того часу, її історії, теорії та методів. Насамперед заслуговує на увагу досвід Українського наукового інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українознавства.

Ключові слова: археографія, історія, теорія, методика, УРСР, історичне джерело, писемна пам'ятка, передача тексту, правила видання, архівна евристика, камеральна археографія, публікація.

SUMMARY

Mavrin O. O.

Formation and the development's peculiarities of the theory and methods of archeography in the Ukrainian SSR (1940s – 1980s).

Dissertation for the Doctor of Historical Sciences degree, 07.00.06
“Historiography, Source studies and Special historical disciplines”.

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archeography and source studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kyiv, 2019.

The dissertation deals with the formation and peculiarities of the development of the theory and methods of archeography in the Ukrainian SSR during the 1940s-1980s.

In today's conditions of national state building, the intensification of the processes of overcoming the consequences of totalitarianism, the strengthening of the challenges of globalization and civilization landslides, the problem of creating a complete archeographical source base, ensuring its impact on the development of socio-humanitarian disciplines and society as a whole becomes of paramount importance. In addition, hybrid information wars and attempts to revise the past to achieve political goals today, challenge the humanities to create a system of fuses in the form of a sufficient documentary information array. The experience of developing the theory and methods of archeography in the Ukrainian SSR is an integral part of the whole history of science, and certain achievements of archeographers of that time are part of the intellectual history of Ukraine and should be involved in modern research.

The scientific novelty of the dissertation is that for the purpose of a more comprehensive view of the history of this science, for the first time a systematic generalization of the process of transformation of key theoretical and method principles and approaches of one of the previous periods in the history of archeography was made for the first time, when there was a unified methodology and unified practices based on the only ideology.

The history of Ukrainian archeography has a special place in archeographical activity, since it is not only a separate subject of the study but also serves as a research method, and in some definitions of that discipline, it is an integral part of its subject matter. The theory and methods of Soviet archeography have come a long way to becoming. The history of Soviet archeography in the 40's and 80's is a history of auxiliary historical discipline, which has been trying to become a separate science since the 50s. There have been some changes in the theory and methods of this science, which made it possible to institutionalize and scientifically rebuild modern Ukrainian archeography.

During the 50's and 60's, Ukrainian Soviet archeography worked entirely in the context of the All-Union archeography. This meant that the foundations of the theory and methods created by all-Union centres were a benchmark for Ukrainian scholars. Most of the efforts in the field of methods were aimed at the implementation of archeographical principles laid down in the All-Union centres in Moscow and Leningrad. In addition, many topics were closed for research. In general, Ukrainian Soviet archeography was subjected to consistent russification. First of all, the perception of the superiority of Russian culture to Ukrainian was proclaimed. However, the period of the 60's was characterized not only by the uncritical adoption of all-Union rules. At the same time, the adoption of these rules and the development of separate issues caused by the "resistance of the material" and the experience of practical work with Ukrainian historical documents took place. Finally, we can see the implementation of original theoretical and method's

principles, although in the form of individual remarks, and not as a systematic, thorough study.

In the 70s, Ukrainian Soviet archeography focused on the publication of ideologically relevant collections of documents and materials. This reflected both the level of development of theory and methods, and the number of archeographers involved in theoretical studies. Thus, archeography as a separate discipline almost ceased to exist in the Ukrainian SSR in the 70's. Some manifestations of archeographical thought and approaches are observed only as complementary to other auxiliary disciplines - archival science and source studies. This situation has primarily affected the level of theory and methods of species archeography.

In the period under consideration, the holistic theoretical and methods' system of Ukrainian archeography was not formed, which could not have happened under conditions of the rule of the All-Union Centre. But the intellectual atmosphere in the Ukrainian SSR in the 80's was filled with intentions of independence in various spheres of life. Despite the fact that within the framework of the concept - "historical source" or "monument" - worked Ukrainian archeographers, abstract formulas of theory and methods were filled with specific content. This content, related to the specifics of Ukrainian historical documents, has led to the transformation of the existing foundations of theory and methods. An analysis of the approaches of Ukrainian specialists in archeographical work shows that in the conditions of the all-union unification they formulated their special subject of research and original methods of work. These approaches have created the conditions for the definition of Ukrainian archeography's "itselfness" and laid the foundation for its revival in the 1990s.

The dissertation defines the understanding of the concepts of theory and methodology in Soviet archeography, the volume of these concepts, the dynamics of changes, the peculiarities of content, and others like that. In the post-war period there was a discussion of the place and role of theory and methods. On the basis of the research of the thesaurus "archeography" it can be noted that the main concepts

of the theory of archeography during the study period were the definition of the subject, method and functions.

To investigate the transformational processes in the development of the theory and methods of Ukrainian Soviet archeography in the 40's and 80's of the 20th century, to find out their causes and consequences, the following tasks were solved:

- the peculiarities of the change of theoretical and methods' basis of Soviet archeography at each stage of formation and development are singled out. The history of Soviet post-war archeography is a history of auxiliary historical discipline, which since the late 50s tried to become a separate science. In accordance with this, certain changes were made in the theory and methods of archeography. First of all, attempts were made to review the subject of archeography: to depart from the concepts of historical sources and to make historical research documents or monuments a subject of research. Accordingly, the technique also changed. In the 60s, the range of archeographical objects expanded. At the beginning of the 70s, there was a crisis in archeography, caused by the discrepancy of theoretical and methods' level with the practical achievements of Soviet archeography at that time. Expected changes did not occur: the subject has not been changed; overcome the "narrowed" understanding of archeography, which was reflected in the reference literature of the time (in particular, in the definition of archeography, submitted in "СЭС");

- the peculiarities of the theoretical and methods' basis of Ukrainian Soviet archeography are compared with the all-Union, comparing the dynamics of development and changes. Ukrainian Soviet archeography worked in the context of the All-Union archeography. This meant that the foundations of the theory and methodology developed by the All-Union archeographical centers were quite acceptable to Ukrainian scientists. Most of the efforts in the area of methods were aimed at the development of archeographical provisions laid down at the All-Union centres. This applies to the definition of the subject and method, as well as the

theory of unitary, chamber and field archeography. As for the unitary archeography as a priority area for the development of Soviet archeography, Ukrainian Soviet archeographers were mainly engaged in the perfection, development and content of the specific content of the publication rules laid down in the All-Union rules of 1945, 1955 and 1969;

- the basic questions of the theory and methods of Ukrainian archeography at each of the mentioned stages - 1940s - 1950s were found; 1960s; 1970s; 1980s In the 50s and early 70s, Ukrainian Soviet archeographers took an active part in discussing topical issues of Soviet archeography, mostly in the form of feedback on discussions held at All-Union archeographical centers. Their themes were types and forms of publications; perspectives of the "regist" and "tabular" form of publication of sources, subject of archeography. A series of feedback has been published on the publication of the next "Rules for the Publishing of Historical Documents";

- fulfilled an analysis of the development of types' archeography in the Ukrainian SSR. In the 40s-50s, types' archeography began to evolve. It reflected the same problems as common archeography, but in relation to a narrow circle of sources. In the Ukrainian SSR, in the absence of clear rules, the archeography of the act was spontaneous. In the 40s-50s, empiricism prevailed, and there were quite a few theoretical studies that concerned acts as certain types of documents and instrumental archeography as a special form of activity. The basis for its normalization was the "Basic Rules" of 1945 and the "Rules" of 1955. Based on the principles of the search, selection and processing of documents set forth in these guides, Ukrainian Soviet archeographers empirically found methods for working with the material. The most developed part of the archeography was unitary activity;

- the experience of the development of the theory and methods of Ukrainian Soviet archeography in the 40s-80s is generalized. Although there has not been a holistic

system, the search material in archeographic thought has accumulated enough to be institutionalized and scientifically structured in the early years of independence;

- the main directions of practical implementation of the program principles laid down in the late 80s are outlined. The work done in the field of the theory and methods of archeography in previous years forms the foundation upon which the process of further development of the archeographical database, which is large in scope and unique in the content of the source framework of the knowledge system about the past of Ukraine, becomes possible;

- in Ukraine now it is necessary to study the scientific heritage of previous periods, as well as the theory and methods of archeography as an integral part of our intellectual history. The personal scientific heritage of Ukrainian archeographers deserves further study, since it has not lost its relevance today. In the future, in order to complete the model of transformation processes in the Ukrainian Soviet archeography, it will be necessary to analyze the issues of the theory and practice of the chronicles' research in the Ukrainian SSR in the 40s – 80s. It is also important to explore the development of foreign Ukrainian archeography of the time, its history, theory and methods. First of all, the experience of the Ukrainian Scientific Institute of Harvard University and the Canadian Institute of Ukrainian Studies deserves attention.

Key words: archeography, history, theory, methods, Ukrainian SSR, historical source, written memo, text transmission, publication rules, archival heuristics, camera archeography, publication.

Основний зміст та висновки дисертації викладені автором у таких публікаціях:

монографія

Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). К., 2018. 352 с.

Рецензії: Папакін Г. В. Нове дослідження з теорії та історії української археографії // Архіви України. Науково-практичний журнал. № 4 (315). 2018. С. 212–216.

Алла Киридон [Рецензія] // Український історичний журнал. Вип. 6 (543). 2018. - С. 221–228.

статті у фахових виданнях, у тому числі зарубіжних та у тих, що включені до міжнародних наукометричних баз

2. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2005. Том 13. - С. 163–165.

3. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя (1991–2006 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2006. Вип. 15.- С. 26–33.

4. Співробітництво між Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Канадським інститутом українських студій // Пам'ятки. Археографічний щорічник. Київ, 2007. Т. 7. - С. 437–442.

5. Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених і аспірантів. Київ, 2008. Т. 16. - С. 5–16.

6. Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв, 2008. Вип. 1. - С. 148–172.
7. Схема історії України, запропонована вченими діаспори, та її вплив на розвиток сучасної археографії в Україні // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21. - С. 554–562.
8. Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 20. - С. 344–354.
9. Українська візантиністика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича // Східний Світ. Київ, 2012. № 1. - С. 24–30.
10. Археографічна публікація пам'яток писемної історико-культурної спадщини України на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (1990-ті – початок 2000-х рр.) // Чономорський літопис: науковий журнал. Миколаїв, 2013. Вип. 8. - С. 53–59.
11. К источникам украинского армяноведения. Вторая украино-армянская сессия 1962 г. в эписистолярии Я. Р. Дашкевича // Кондаковские чтения IV: античность – Византия – Древняя Русь. Белгород, 2013. - С. 135–146.
12. Археографічна публікація писемних пам'яток у видавничій діяльності Інституту історії України НАН України (1991–2013 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Том 25. - С. 136–146.
13. Археографічна діяльність центральних державних архівних установ України у 1991–2011 роках // Архіви України. Київ, 2017. № 5–6. - С. 32–55.

14. Розвиток теорії і методики української радянської археографії в 1960-ті роки в загальносоюзному контексті // Сіверянський літопис. Чернігів, 2018. № 1–2 (139–140). - С. 312–321.
15. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Український історичний журнал. Київ, 2018. Вип. 1. - С. 159–173.
16. «Перспективний видавничий план» як джерело вивчення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1980-х років // Архіви України Київ, 2018. № 2–3 (313– 314). - С. 20– 29.
17. З історії української археографії: Трансформаційні процеси у теорії і методиці археографії в УРСР у 1945-му – 1990-му роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 28. - С. 337–346.
18. Теорія і методика польової та камеральної археографії в Україні 1940-х – 1980-х років // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ніжин, 2018. Вип. 90. №9. - С. 95–106.
19. Внесок М. П. Ковальського в розвиток теорії і практики польової археографії та архівної евристики у 1970-х роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. - С. 347–354.
20. До історії української археографії: деформації джерела, «спротив матеріалу» і трансформаційні процеси (1940-ві – 1980-ті роки) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2018. Вип. 22. - С. 375–396.
21. Археографічна передмова як відображення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1940-х – 1950-х років // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2018. - № 4 (315). - С. 35–48.

тези та доповіді у збірниках праць наукових конференцій

22. Византиністика в научному насліди Ярослава Дашкевича // Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византинистов. Москва, 2013. - С. 163–166.

23. Українська медієвістика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: матеріали Міжнар. конф., присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів). Львів, 2013. - С. 21–40.

24. З історії української едиційної археографії: листування Ярослава Дашкевича з Ельвірою Груніною щодо видання «Документов на половецком языке XVI века» Тимофія Груніна. V Международный Болгарский форум «Политическое и этнокультурное взаимодействие государств и народов в постзолотоордынском пространстве (XV–XVI вв.): Тезисы». Симферополь, 2013. - С. 59–62.

25. До участі Ярослава Дашкевича в другій україно-вірменській сесії: пошуки відомостей про вірменознавця Олену Нікольську // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Київ, 2013. Вип. III. - С. 378–397.

26. Візія Павла Соханя щодо розвитку української археографії // Славістична збірка. Вип. I: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – Київ, 2015. - С. 13–21.

Наукові публікації, у яких додатково відображено результати дисертаційного дослідження:

співавторство у колективних монографіях

27. Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність НТШ в Європі. Київ, 2007. - 528 с.

28. Розділ у книзі «Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991–2011)». Київ, 2011. - 416 с.

публікації у наукових журналах та збірниках

29. Хроніка діяльності Інституту (1991–200) // Пам'ять століть, березень-квітень. Київ, 2001. № 2 (28). - С. 145–157.

30. Видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за 1999–2002 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Український археографічний збірник. Київ – Нью-Йорк, 2002. Т. 10. - С. 527–536.

31. Археографічна діяльність національних заповідників України (на прикладі «Лаврського альманаху» та «Сугдейського збірника») // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2015. Вип. 2(5). - С. 273–281.

32. Українська академічна археографія 80-х рр. ХХ ст.: від колоніальної до постколоніальної практики // Славістична збірка. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.). Київ, 2016. - С. 29–42.

ЗМІСТ

Анотація	2
Умовні скорочення	22
Вступ	25
Розділ I. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження.	33
I.1. Історіографія проблеми.	33
I.2. Джерельна база дослідження.	38
I.3. Методологія дослідження.	40
Розділ II. Теоретико-методологічні питання української радянської археографії у 1940-х – 1950-х роках.	43
II.1. Визначення місця археографії в системі історичних дисциплін.	44
II.2. Основні тенденції у формуванні теоретико-методологічного рівня української радянської археографії.	60
II. 2.1. Особливості становлення уявлень про предмет і метод археографії в УРСР.	60
II.2.2. Камеральна археографія.	80
II.2.3. Розвиток едиційної археографії в УРСР у 1940-х – 1950-х роках.	86
II.2.3.1. Вироблення українською археографією методики публікації збірників історичних документів.	86
II. 2.3.2. Реалізація теоретичних здобутків на рівні видавничих проектів	102
II.2.3.3. Зародження альтернативних методик.	115
II.2.4. Видова археографія в УРСР.	123
II.2.4.1. Актова археографія	123
Розділ III. Трансформаційні процеси в українській радянській археографії 1960-х років.	138

III.1. Актуалізація теоретико-методологічних проблем у радянській археології 1960-х рр.	138
III.2. Стан теорії української радянської археології у 1960-х роках.	148
III.2.1. Українська радянська наука 1960-х років про предмет, метод та функції археології.	148
III.2.1.1. «Історичне джерело» як базовий концепт української радянської археології.	148
III.2.1.2. «Пам'ятка» - формування альтернативного уявлення про базові засади археології.	159
III.2.1.3. Поява нового предмету археології і спроба його теоретичного окреслення.	182
III.2.2. Відображення актуальних питань теорії в основних видавничих проектах 1960-х років.	185
III.2.3. Розвиток видової археології в УРСР.	189
III.2.3.1. Розвиток актової археології у 1960-х роках	189
III.2.3.2. Літописна археологія	202
Розділ IV. Особливості становища української радянської археології в 1970-х роках.	213
IV.1. Усамостійнення археології в СРСР як методологічна проблема.	213
IV.2. Українська радянська археологія у 1970-х роках.	229
IV.2.1. Методичні напрацювання української радянської археології в царині едиційної, камеральної діяльності та архівної евристики.	229

IV.2.1.1. Едиційна археографія.	230
IV.2.1.2. Основні видання 1970-х років та відображення в них теоретичних засад.	240
IV.2.1.3. Камеральна археографія.	245
IV.2.1.4. Архівна евристика.	253
IV.2.2. Розвиток видової археографії в УРСР у 1970-х роках.	258
IV.2.2.1. Українська радянська актова археографія.	258
IV.2.2.2. Літописна археографія.	272
Розділ V. Археографія 1980-х років в УРСР: від української радянської до української.	280
V. 1. Теорія та методика археографії в умовах суспільних трансформацій.	280
V. 2. Українська радянська археографія у 1980-х роках і питання теорії.	286
V. 3. Польова та камеральна археографія.	294
V. 4. Едиційна археографія.	304
V. 4.1. Правила видання українських історичних документів: проекти 1980-х років.	304
V.4.2. Перспективний видавничий план. Спроба реконструкції зразкової моделі.	328
V.5. Літописна археографія.	337
Висновки	350
Список використаних джерел та літератури	370
Додаток А	407
Додаток Б	413
Додаток В	415

Умовні скорочення*

АН СРСР Академія наук СРСР

АН УРСР Академія наук УРСР

Бел. НИИДАД Белорусский научно-исследовательский институт
документоведения и архивного дела

БСЭ Большая советская энциклопедия

ВНИИДАД Всероссийский научно-исследовательский институт
документоведения и архивного дела

ВНДІДАС Див.: ВНИИДАД

ВУАН Всеукраїнська академія наук

ВУАМЛІН Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів

ВУКОПМС Всеукраїнський комітет охорони пам'ятників мистецтва і
старовини

ВУЦВК Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ГАУ МВС СРСР Головне архівне управління при Міністерстві внутрішніх
справ СРСР

ГАУ СРСР Главное архивное управление СССР

Головархів Архівне управління при Раді Міністрів УРСР

ДГУ Днепропетровский государственный университет

ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна Державна публічна бібліотека

Істмол Комісія по вивченню історії комуністичного юнацького руху при ЦК
КСМУ

Істпарт	Комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України
КАК	Київська археографічна комісія
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КП України	Комуністична партія України
ЛНБ АН УРСР	Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
МГИАИ	Московский государственный историко-архивный институт
НАНУ	Національна академія наук України
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка (м. Львів)
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СИЭ	Советская историческая энциклопедия
СССР	Союз советских социалистических республик
СРСР	Союз радянських соціалістичних республік
СЭС	Советский энциклопедический словарь
Укрцентрархів	Центральне архівне управління України
УРЕ	Українська Радянська енциклопедія
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦГАОР	Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления

ЦДАВО України Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦГАДА Центральный государственный архив древних актов (г. Москва)

ЦДАЖР УРСР Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР

ЦГИА СССР Центральный государственный исторический архив СССР

ЦДІА СРСР Центральний державний історичний архів СРСР

ЦДІАК УРСР Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві

ЦДІАЛ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові

ЦК КП(б)У Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК КСМУ Центральний комітет Комуністичної Спілки Молоді України

ЦК ЛКСМУ Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України

ЦНБ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України

*Скорочення українських слів і словосполучень в бібліографічному описі. РСТ УРСР 1743-82 // Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. – К.: Держпалан УРСР, Б. Р. – 32 с.

ВСТУП

Українська археографія має значний науковий доробок та власну історію. Ця історія пов'язана з долею як історичної науки у цілому, так із долею історичних та філологічних наук загалом. При цьому історія цієї науки сповнена розривами, перепорядкуваннями, переформатуваннями та заборонами й обмеженнями. Сам процес виявлення, збирання та використання джерельної спадщини ускладнюється тим, що протягом тривалого часу українські землі входили до складу різних держав (Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Османської імперії та ін.), в політичних і адміністративних центрах яких, що знаходилися за межами України, зосереджувалася значна кількість писемних джерел з історії України.

З іншого боку, переслідування українських наукових і політичних діячів російським царизмом й радянським тоталітаризмом призводило до вимушеної еміграції останніх, що також сприяло вивезенню різних джерел (зокрема сформувалася значна писемна спадщина за кордоном, пов'язана з діяльністю таких відомих українських емігрантів як М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Огієнка, О. Оглобліна, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, С. Петлюри, О. Шульгіна, А. Лівницького, В. Прокоповича, С. Бандери, А. Мельника та багатьох інших).

У вітчизняній науці вже за останню чверть століття склалося декілька підходів до вивчення історії української археографії. Перший – це проблемно-хронологічний, коли за основу береться історична періодизація. Другий, коли базовими є культурно-історичні епохи (Просвітництво, Романтизм, Модернізм, Постмодернізм тощо).

Для даної роботи більш відповідним є перший підхід, оскільки проблемно-хронологічний напрям дає більше можливостей для вивчення тих змін (трансформацій), що відбувалися в українській радянській археографії в радянську добу.

Окресливши дослідницькі позиції щодо методики дослідження історії наукової дисципліни, необхідно з'ясувати місце теорії в дослідженнях історії археографії. У даному випадку завдання історичного дослідження є таким: «...точний облік опублікованих документів і пам'яток письменства, а також вивчення історії організації археографічної роботи, характеристику методів і способів публікації різних видавничих осередків у минулому» [113, с. 5]. Очевидно, що питання теорії і методики є однією зі складових об'єкту вивчення історії археографії. Для означеного періоду цей аспект є ключовим, оскільки в радянську добу археографія перетворюється на наукову дисципліну, формулюючи предмет, метод функції і завдання.

Окремо варто окреслити зміст поняття теорія і методика. Чітке і стисле визначення теорії і методу археографії свого часу дав С. Шмідт. Теорія – це окреслення предмету дослідження, а метод – це означення шляхів дослідження цього предмета [350, с. 134]. В. Стрельський дав більш розгорнуте визначення предмета: «Визначити предмет кожної конкретної науки – означає встановити ту область дійсності і законів її розвитку, те коло питань, які вона вивчає, з'ясувати, чим вона відрізняється від інших наук» [310, с. 16].

У цьому дисертаційному дослідженні розглянуто формування уявлень про предмет, метод та завдання української радянської археографії з 40-х по 90-ті роки ХХ ст. Варто наголосити, що формулювання цих концептів і їх змістове наповнення залежить від уявлень епохи про зміст археографії. Зміни, що відбуваються в уявленнях про предмет, метод, функції археографії, були наслідками зміни найбільш загальної концепції археографії. Треба зазначити, що рішення теоретичних і методологічних питань в радянську добу можуть не задовольняти вимог сучасних археографів, або навіть суперечити їх підходам. Наприклад, домінування такого методу передачі тексту, як транскрипція. Але ці питання були актуальними для української радянської археографії, вони складають тогочасну наукову «тканину». Тому постановка цих питань та їх вирішення є предметом даного дослідження.

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах національного державного будівництва, активізації процесів подолання наслідків тоталітаризму, посилення викликів глобалізації та цивілізаційних зсувів, проблема формування повноцінної археографічної джерельної бази, забезпечення її впливу на розвиток соціогуманітарних дисциплін та суспільства в цілому набуває надзвичайного значення. Крім того, інформаційні війни та спроби перегляду минулого для вирішення політичних завдань сьогодні ставлять перед гуманітарною наукою проблему створення запобіжників у вигляді актуалізованої системи різнопланових джерел. Досвід розвитку теорії та методики археографії в УРСР є невід'ємною складовою всієї історії науки, а певні здобутки археографів того часу є частиною інтелектуальної історії України і мають бути залучені до сучасних досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження пов'язане з розробкою фундаментальних напрямів діяльності НАН України, забезпеченням виконання планової тематики Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Зокрема, робота виконувалася у межах тем установи: «Теоретичні проблеми археографії документальних джерел з історії України XVI – XX ст.» (Номер державної реєстрації в Укр. ІНТЕІ 0107U008984), «Комплекси актових джерел з історії України XV - XVIII ст.: закономірності формування, інформаційний потенціал, археографія» (№ 0110U001970).

Об'єктом дослідження є процес становлення археографії в 40-х – 80-х роках XX ст. та розвиток теорії і методики української археографії, його особливості в умовах радянської системи уніфікації та ідеологічного контролю, які відобразилися у практичній діяльності археографів.

Предметом дослідження є історичний, теоретичний, методичний та організаційно-практичний досвід української радянської археографії в

системі роботи з пошуку, опису і публікації писемних джерел в їх різноманітних формах, з урахуванням суспільно-практичного та наукового значення археографії як науки.

Мета дослідження. На основі вивчення відповідних джерел та аналізу наукової літератури за темою дослідження, визначення факту відсутності спеціальних узагальнюючих праць, метою даного дослідження є аналіз трансформаційних процесів у розвитку теорії та методики української радянської археографії в 40-х – 80-х роках ХХ ст., з'ясування їх причин та наслідків, узагальнення теоретичного доробку кількох поколінь українських археографів для подальшого розвитку археографії. Тому в дослідженні ставляться і вирішуються наступні **завдання**:

- визначити розуміння радянськими археографами значення термінів теорія і методика, об'єм цих понять, динаміка змін, особливості змістового наповнення тощо;
- виділити особливості зміни теоретичної і методичної бази радянської археографії на кожному із зазначених етапів;
- розглянути особливості теоретико-методологічної бази української радянської археографії у порівнянні з загальносоюзною, порівняти динаміку їх розвитку;
- з'ясувати базові питання теорії та методики української археографії на кожному із етапів її розвитку – 1940-х - 1950-х; 1960-х; 1970-х; 1980-х років;
- проаналізувати формування видової археографії в УРСР;
- підсумувати досвід теорії і методики української радянської археографії у 40-х – 80-х роках.
- визначити теоретичні та практичні завдання сучасної археографії з урахуванням попереднього досвіду науки.

Методологічна основа дисертації ґрунтується на взаємодії принципів історичного дослідження, насамперед, історизму, а також відповідного набору засобів наукового пошуку, опрацювання та узагальнення

інформаційних баз. Культурно-історичний, проблемно-хронологічний підходи та методи історичного моделювання, порівняльний, історіографічного, структурно-функціонального та статистичного аналізу дали можливість провести системне опрацювання різнопланових джерел. Проте основний напрям здійснювався головним чином у межах конкретної спеціальності – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Ступінь наукової розробки проблеми є незадовільним. Досвід радянської науки, зокрема української археографії залишається поза увагою дослідників. Відчутним є брак взагалі теоретичних розробок у галузі гуманітарної науки, розуміння важливості визначення фундаментальних засад науки, їх становлення, трансформацій та перспектив. На жаль, ще й дотепер в Україні справа вивчення та публікації як широкого кола джерел так і писемних пам'яток історії, мови та культури у не набула відповідного наукового статусу, не має достатньої підтримки з боку держави. Вкрай недостатній ступінь введення до наукового обігу історичних джерел унеможливорює інтенсифікацію праці дослідника, а також у багатьох випадках появу якісних досліджень, та інколи призводить до продукування штучних, викривлених концепцій українського минулого, які не спираються на джерела. Важливого значення тут набувають досвід дореволюційної археографії, її теоретичні засади та методи роботи, власне у частині іманентно присутньої, але не артикульованої української складової. Разом із тим потребує узагальнення, систематизації та відповідного застосування значний доробок археографії в УРСР періоду 40-х – 80-х років.

Хронологічні межі. До кінця 30-х років археографія в УРСР була фактично знищена. Після вигнання німецьких окупантів з України почався процес відновлення архівної системи, яка стала базою для відновлення археографічної діяльності в УРСР (нижня межа). Кінець 80-х років - відродження власне української археографії напередодні проголошення незалежності України (верхня межа).

Територіальні межі визначені політико-правовим положенням УРСР, адміністративно-територіальним поділом у зазначений період.

Наукова новизна полягає у виробленні цілісного узагальненого погляду на складні процеси трансформації ключових теоретико-методичних принципів та підходів одного з попередніх періодів в історії археографії, коли існувала єдина методологія та уніфіковані практики, базовані на єдиній ідеології. Результати проведеної роботи сприятимуть утвердженню сучасного, більш об'єктивного розуміння доробку українських науковців-археографів, архівістів, істориків. Створюється принципово нова картина щодо ролі і місця як теорії та методики археографії, її впливу на «споживача інформації», суспільство, так і щодо значення особи дослідника, впливів на нього не лише зовнішнього світу, а й писемної пам'ятки, світу минулого, - реальності, що збережена у документах. У такій багатоаспектній постановці наукової проблеми, спрямованій на реконструювання теоретичних і методичних аспектів української радянської археографії, актуалізацію її інформаційного потенціалу, дослідження проводиться вперше.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у можливості подальшого розвитку наукових досліджень в галузі соціогуманітарних наук, для яких теорія і методика археографії, як радянського періоду, так і після нього, пропонують широкий вибір наукового інструментарію, а головне – визначають предмет та самий сенс роботи з пам'ятками писемної історико-культурної спадщини українського народу. Дане дослідження може бути використане при написанні узагальнюючих праць з історії археографії, теорії та методики археографічної роботи для архівістів, джерелознавців, при написанні підручників, навчальних посібників, у викладацькій роботі при спеціалізації з історії науки, історії України, історіографії та джерелознавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є результатом багаторічної діяльності автора в галузі практичної археографії в якості упорядника збірників документів, автора нарисів видавничої діяльності в зарубіжних українських наукових центрах, редактора та автора передмов

археографічних видань з різних періодів історії України. Напрацьовані концептуальні ідеї автора у галузі методики археографії та її теорії залучені до планування наукової діяльності Археографічної комісії НАН України та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Публікації за темою дисертації є одноосібними, положення та висновки дисертанта не містять результатів, одержаних іншими дослідниками.

Апробація результатів. Основні положення та висновки дисертації були представлені на трьох міжнародних наукових конференціях та трьох всеукраїнських наукових конференціях.

Міжнародний семінар «Архівна наука та наука в архівах». 3 листопада 2004 р. м. Київ / Рік Польщі в Україні. Зустріч керівників архівних служб та архівістів Республіки Польща та України 3-5 листопада 2004 р. Доповідь: «Археографія в академічному інституті».

Всеукраїнська наукова конференція-нарада: «Археологічні теоретичні та музейні історичні дослідження: підґрунтя традиційності – нові виклики». 13-14 травня 2009 року. – Сімферополь, 2009 / Міністерство культури і мистецтв Автономної республіки Крим; Кримський Університет культури, мистецтв і туризму. Доповідь: «Формування джерельної бази гуманітарних досліджень в Україні: виклики часу і відповіді вітчизняної науки».

Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський Форум – 2011: Стратегії України в геополітичному просторі». 8-12 червня 2011 р. Ялта, Крим, Україна. Доповідь: «Актуальні питання археографії та джерелознавства: до двадцятої річниці Інституту української археографії та джерелознавства».

Наукова конференція «Українська археографія та джерелознавство: сучасний стан та перспективи розвитку». 18 листопада 2011 р., м. Київ. Доповідь: «20 років археографічної роботи в Інституті української археографії та джерелознавства».

джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України». Доповідь: «Українська візантистика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

Міжнародна наукова конференція «Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: до 85-ліття Ярослава Дашкевича» (13-14 грудня 2011 р., Львів). Доповідь: «Українська медієвістика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

Всеукраїнська наукова конференція «Ярослав Дашкевич і українське сходознавство» (до 85-річного ювілею від дня народження). (15 грудня 2011 року., Львів). Доповідь: «Українська візантистика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

П'ятий Міжнародний славистичний колоквиум. Пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук Павла Степановича Соханя. м. Київ, 16 листопада 2018 р. Доповідь: «Внесок П. С. Соханя як голови Археографічної комісії НАНУ в теорію археографії».

Публікації. Основні положення та висновки роботи апробовані належним чином. Зокрема вони викладені у монографії, 32 статтях (з яких 20 – у наукових фахових виданнях, 4 у закордонних наукометричних базах) та представлені на наукових семінарах, засіданнях археографічної комісії, міжнародних і українських наукових конференціях.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, із списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів з підрозділами та пунктами, висновків, списку використаних джерел і літератури та двох додатків. Дисертація містить таблицю у додатку «А». У додатку «Б» - інші дані та матеріали. Загальний обсяг дисертації - 420 сторінок, основний текст – 376 сторінки, список умовних скорочень – 3 сторінки, список використаних джерел та літератури – 37 сторінок (включає 359 найменувань), 2 додатки – 6 сторінок.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження пов'язане з розробкою фундаментальних напрямів діяльності НАН України, забезпеченням виконання планової тематики Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Зокрема, робота виконувалася у межах тем установи: «Теоретичні проблеми археографії документальних джерел з історії України XVI–XX ст.» (Номер державної реєстрації в Укр. ІНТЕІ 0107U008984), «Комплекси актових джерел з історії України XV–XVIII ст.: закономірності формування, інформаційний потенціал, археографія» (№ 0110U001970).

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у можливості подальшого розвитку наукових студій в галузі соціогуманітарних наук, для яких теорія і методика археографії, як радянського періоду, так і після нього, пропонують широкий вибір наукового інструментарію, а головне – визначають предмет та самий сенс роботи з пам'ятками писемної історико-культурної спадщини українського народу. Дане дослідження може стати основою для створення узагальнюючих праць з історії археографії, теорії та методики археографічної роботи, джерелознавства, а також – у педагогічній практиці, зокрема, в процесі розробки підручників і навчальних посібників, лекційних курсів з історії науки, історії України, історіографії та джерелознавства.

Розділ I. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження.

I.1. Історіографія проблеми.

Слід визнати, що розгляду питань розвитку теорії і методики археографії в УРСР періоду 40-х – 80-х років присвячено в українській історичній науці все ще недостатньо уваги.

Вперше у 1965-му році в своєму навчальному посібнику «Українська радянська археографія» узагальнив історію створення та практичну діяльність

археографічних установ в УРСР (іспартів, Інституту історії партії ЦК КП України, Археографічної комісії та Інституту історії Академії наук УРСР, архівних установ тощо) С. Яковлев [358]. Представляючи широкий спектр досягнень археографії в Радянській Україні, автор посібника у четвертому, п'ятому й шостому розділах приділяє якраз увагу 40-м – 60-м рокам. У вступі викладено традиційне для того часу бачення предмету і завдань археографії, дано визначення самої науки. Водночас відзначається взаємозв'язок археографії та мовознавства та допоміжних історичних дисциплін [358, с. 12]. Найбільш плідними для розвитку археографії С. Яковлев вважає перші післявоєнні десятиліття, коли з'являються статті таких дослідників як В. Шелудченко, П. Павлюк, Л. Гусев, П. Гудзенко, І. Бутич [358, с. 23]. Проте основну увагу С. Яковлев звертає на цілком передбачувані пріоритети: правила видання історичних документів за визначеною «Темою»: «...підставою для добору тексту є в першу чергу класово-політичний зміст тієї чи іншої редакції документа» [358, с. 103]. Загалом, аналізується три базових питання для всього періоду, що розглядається: 1) організація археографічної роботи; 2) розроблення правил видання історичних документів; 3) огляд видань документів з історії УРСР.

Важливими для даної роботи є праці І. Бутича, опубліковані в період 50-х – 70-х років. Це, насамперед, його «Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР» [54, с. 27-57], «Література до історії української археографії» [50, с. 161-176], «Назрілі питання української радянської археографії» [52, с. 204-220], рецензія на книгу «История советской археологии: Учебное пособие» (Под ред. М. Селезнева. – М., 1966–1967. Вып. I–VI.) [56, с. 88-91]. Питанням методики видання історичних документів присвячено статтю І. Бутича «Правила видання історичних документів», опублікованій в УІЖ у 1971-му році [57, с. 30-35]. Невеликим за обсягом, але змістовним є доробок І. Бутича з історії української радянської археографії, а, отже, її теорії та методів роботи, представлений у передмовах

до видань збірників документів, у статтях на сторінках енциклопедій («УРЕ», 1969, 1983; «История городов и сёл Украинской ССР»: в 26 т.).

Питання історії, теорії та методики археографії в УРСР розглянуто в праці І. Бутича «Література до історії української археографії» (1968) через призму поглядів і підходів археографів – сучасників і колег самого І. Бутича: І. Крип'якевича, Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, Б. Ватулі, П. Софінова та ін. Хоча ці дослідники працювали з різним за типами і хронологією матеріалами й документами, вони розробляли питання теоретичного рівня, випрацьовували методи роботи з документами, писемними пам'ятками. Особливу увагу приділив І. Бутич розробці правил публікації документів. Він відмічає внесок О. Бевзо, М. Пещак і В. Русанівського, С. Бевзенко, У. Єдлинської, І. Демкіна, В. Місюри, Є. Шаталіної в розвиток саме цього напрямку у розвитку археографії в УРСР 1950-х – 1960-х років [50, с. 172-173]. Власні погляди на теоретичні проблеми археографії І. Бутич в цій статті не подав, але відзначив нові явища в археографічних практиках, як, наприклад, публікація документів мовою оригіналу в супроводі перекладу на мову видання, публікації змішаного типу (де частина документів публікується з перекладами), навів думку Я. Ісаєвича про доцільність публікації іншомовних документів у супроводі поширених анотацій, з посиланням на досвід археографів Литви [50, с. 175].

М. Дмитрієнко у статті «Археографічна робота в АН УРСР», присвяченій 50-річчю Академії наук УРСР зробила огляд історії археографічних досліджень в установах Академії наук з 1919-го по 1968-й рр. Автор наголошує, що «Навіть у роки війни не припинялась робота археографів. Археографи інституту історії опублікували чимало статей, де використані документальні матеріали» [102, с. 27-33]. У статті відмічається широкий розмах археографічної роботи в післявоєнні роки в Інституті історії. Серед головних проектів згадано підготовку до публікації документів до 300-річчя возз'єднання України з Росією, роботу над збірником про селянський рух на початку XIX ст. [102, с. 31]. Розвиток досліджень в галузі методики

археографії М. Дмитрієнко відносить до 50-х років. Згадуються праці О. Бевзо, П. Фостик, М. Пещак і В. Русанівського. В цілому відмічається суттєвий поступ у розвитку методики видання документів, розробки способів і методів передачі текстів документів. Серед головних досягнень академічної археографії – «Добір документів, що провадився в останнє десятиріччя на науковій основі, мав велике значення для удосконалення публікаційної роботи» та збагачення історичної науки «добре впорядкованими документальними джерелами» [102, с. 32-33].

Питання послідовності змін у розвитку археографії в Україні присвячено дослідження Г. Швидько «Етапи розвитку радянської археографії на Україні та їх особливості» [342, с. 42-51].

У матеріалах розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми «Архівна та рукописна україніка», проведеної 17 жовтня 1991 року міститься, зокрема, сегмент, присвячений питанням теорії й методики археографії попереднього періоду [13].

Розвитку камеральної археографії в 80-ті роки приділив у своїй статті Ф. Стоян, зупиняючись на питанні «обліку едиційних проектів та осмислення завдань української археографії» під час роботи республіканської конференції «Українська археографія та перспективи розвитку» у грудні 1988-го року [300, с. 387].

Питання організації археографічної діяльності архівних установ в УРСР розглядає в своїх дослідженнях архівіст Ю. Прилепішева [253; 254]. Проблемам теорії та методики археографії в УРСР приділено увагу у її дисертаційному дослідженні «Археографічна діяльність архівних установ України (1945–1991)» [252].

Палеографічним дослідженням архівістів Центрального Державного Історичного архіву України у Львові в 60-х – 90-х роках присвячено статтю працівника ЦДІАЛ Т. Барабаша. Дослідник, зокрема, проаналізував доробок в галузі палеографії П. Фостик (1916–1973 рр.), який є для цієї роботи надзвичайно важливим, оскільки мав прямий зв'язок із розвитком теорії і

методики археографії в УРСР в 50-х – 60-х рр. [18, с. 32-38] Саме П. Фостик активно розробляла методику передачі текстів документів із максимальним збереженням їх мовних особливостей та «духу» епохи.

Наукове та суспільне значення археографічної діяльності показано у дослідженні Н. Земзюліної «Теорія та практика археографічних досліджень: історичний аспект» [116, с. 71-75]. Автор представила погляд на археографічну діяльність як історичну проблему, приділила увагу внеску архівістів-археографів в розвиток археографії, проаналізувала процес становлення археографії з ХІХ ст.

Доробку П. Соханя в розвитку української археографії, його поглядам на теорію і методику української археографії в середині 80-х років присвячені публікації О. Марченка [201, с. 5-12], Г. Папакіна [231, с. 5-10]. У дослідженнях автори торкаються питань організації археографічної діяльності, визначення пріоритетних напрямів діяльності Археографічної комісії, а згодом – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ролі П. С. Соханя у становленні археографії у перші роки Незалежності присвячено статтю: «Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя (1991-2006 рр.)» [187, 26-33], а здобутки Інституту української археографії та джерелознавства під керівництвом П. С. Соханя представлені у статтях: «Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України» та «Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України» [189, с. 163-165; 190, с. 148-172].

Відновлення діяльності археографічної комісії АН УРСР як важлива подія в історії української археографії представлено Г. Боряком та О. Тодійчук у щорічнику «Наука і культура» за 1989 рік [33, с. 187-191]. У цьому ж році

дніпропетровський дослідник О. Журба опублікував розвідку до питань методології української радянської археографії періоду її становлення у збірнику наукових праць за відповідального редагування М. Ковальського [114, с. 165-175]. Перші результати діяльності новоствореної установи та відновленої раніше Археографічної комісії були представлені Г. Боряком та О. Тодійчук у «Хроніці діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987-1990» [34, с. 454-456]. Ця «Хроніка» є цінним джерелом інформації про виконання раніше заявлених планів роботи та втілення на практиці теоретичних напрацювань попередніх періодів та нових підходів до визначення завдань української археографії в нових умовах діяльності.

В найбільш загальному, ознайомчому плані питання теорії та практики археографії представлено у навчальному посібнику В. Сиволапова «Археографія: теоретико-прикладні засади» [280].

Системне узагальнення становлення та особливостей розвитку археографії в УРСР здійснене у монографії: Маврін О. «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.)» [191].

I.2. Джерельна база дослідження.

Важливе місце серед джерел у дослідженні теоретико-методологічної бази посідають енциклопедичні видання, зокрема профільні статті про археографію. Каркас історії розвитку теоретико-методологічної бази всесоюзної археографії склали перевидання «БСЄ», та «Большой энциклопедический словарь» 80-х років видання що дали можливість простежити еволюцію змін базових концептів теорії і методики радянської археографії від 40-х років до 90-х. Ці джерела також дали уявлення про зміну об'єму теоретико-методологічної частини археографії, про те, які основні питання в той чи інший час включалися до них тощо. Що стосується дослідження української радянської археографії, свідчень щодо

вибудовування її відповідного каркасу, то такий джерельний матеріал відсутній. Тому у цьому дослідженні були використані визначення «археографія» не лише дані в двох виданнях УРЕ (60-тих та 70-х років), що були українськими аналогіями БСЄ, але й визначення змісту поняття археографії в науково-довідковій, учбовій літературі для тих періодів, в яких не виходили видання УРЕ, а саме для 40-50-х та 80-х років.

До базових можна віднести нормативні видання типу «Правил». Зокрема в зазначений період загальносоюзні правила виходили тричі. Є власні нормативні документи подібного плану й в УРСР. Цей підхід виявився наскільки продуктивним, що виникла необхідність за наявності джерел відновити або створити відповідні проекти, такі собі «ідеальні» норми, зокрема для української радянської археографії 80-х років

Не менш важливими в плані вибудовування системи, зокрема теорії едиційної археографії виявилась мережа спеціалізованих журнальних видань, що займалися питаннями археографії в СРСР та УРСР. Це такі часописи як «Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии», «История СССР», «Вопросы истории», «Советские архивы», «Вопросы архивоведения», «Исторический архив», «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», згодом - «Архіви України», «Український історичний журнал», «Вісник Академії наук Української РСР».

Вибудувавши за цими джерелами каркасну основу дослідження, подальше нарощення конструкції йшло вже за рахунок опрацювання авторських (окремих) досліджень в галузі теорії і методики археографії. Зокрема для з'ясування фактів з історії розвитку теорії і методики радянської археографії плідними виявилися монографії М. Сєлезньова, С. Валка, статті теоретико-методологічного плану С. Шмідта, В. Черних, В. Хевроліної, О. Козлова Т. Снитка, С. Валка тощо.

З досліджень українських радянських археографів найбільше матеріалу дали монографії І. Крип'якевича, В. Стрельського. М. Ковальського, С. Яковлева, Г. Боряка Л. Дубровіної дисертації Б. Ватулі та О.Бевзо, статті

Я. Дашкевича, О. Купчинського, П. Фостик, Л. Попової І. Бутича. Ю. Мицика.

Монографії та статті висвітлювали найновіші, актуальні питання теоретико-методологічного плану, тоді, як для з'ясування загального фонового контексту того чи іншого десятиліття було необхідно визначити більш масове й більш системне джерело. Ним стали передмови до збірників документів, що також містили матеріали теоретико-методологічного характеру. Було проаналізовано більш, ніж 20 передмов до збірників документів з історії України, що були випущені за період з 1947 по 1991 рік.

Важливу роль у проведенні дослідження відігравали також рецензії та відгуки на публікації архівних матеріалів, а також матеріали з'їздів, нарад, конференцій, обговорень, засідань редакційних колегій тощо.

Окрему групу джерел становлять матеріали з не введених до національного архівного фонду особистого архіву П. С. Соханя та інтерв'ю з учасниками процесів, що становлять предмет даного дослідження.

І.3. Методологія дослідження.

Метод контент-аналізу є регулярним наскрізним методом, застосованим у роботі з різноманітними матеріалами дослідження.

Порівняльний метод застосовувався в усіх розділах дисертації і виступає базовим методом даного дослідження, оскільки розвиток теоретико-методологічних засад української археографії розглядається у відповідному контексті загальносоюзних процесів. Окрім того, нормативна база радянської археографії порівнюються з відповідними зарубіжними нормами. Коли є достатні підстави, проводяться відповідні аналогії.

Також метод порівняння застосовувався у тих розділах дисертації, де мова йде про впровадження теоретичних здобутків у видавничих проектах. Так, для першого періоду (40-ві – 50-ті роки) було обрано збірники документів так званих феодальної, капіталістичної та соціалістичної доби. Критерієм відбору слугувало також те, якою установою чи організацією було

підготовлено публікацію. Під час роботи було помічено, що є певні розбіжності в стилі археографічної публікації між Інститутом історії АН УРСР, Інститутом історії КПРС і філіалом інституту Марксизму-Ленінізму навіть в тих виданнях, що стосувалися подібних тем одних й тих самих періодів. Видання Інституту історії АН УРСР менше піддавалися уніфікації, в більшій мірі зберігаючи автентичні елементи тексту. Вирізняються вони і мірою редакційного втручання в текст документів та принципами означення таких втручань

Статистичний метод використовується у II розділі для з'ясування базових питань теорії едиційної археографії в УРСР, зокрема, при аналізі домінуючих тенденцій в джерельній базі з нормативних документів.

Також цей метод задіяний при аналізі нормативних документів в СРСР (порівнюється частка видань у вигляді прикладів російських документів з виданнями союзних республік, вміщених в «Правила»); при з'ясуванні питання, які теми в теорії і методиці домінували в радянській археографії в той чи інший період. За основу бралися покажчики археографічної і літератури та виділялися на основі змісту статей провідні теми і проблеми.

Ю. Прилепішева у своїй дисертаційній роботі структурувала спроби української радянської археографії не лише наслідувати а і розвивати правила публікації документів. У цьому дослідженні обрано інший підхід: використавши методи статистики, були виділені спочатку головні напрями розвитку методики передачі документів, викладених у «Правилах» 1955 року, а потім головні напрямки дослідження цього питання українською археографією. Таких набралось 20 позицій. За ними були структуровані матеріали статей 40-х – 50-х років. Таким чином стали зрозумілими переваги і недоліки досягнень українських радянських археографів в царині теорії археографії в цей період. До позитивних моментів можна віднести дослідження української радянською археографією організації видавничої справи. Це питання як окрема дослідницька проблема стане актуальною для радянської археографії лише у 70-х роках. Тоді група вчених Московського

державного архівного інституту запропонує навіть ввести дослідження організації видавничої справи до переліку головних напрямків дослідження методики археографії.

Також за допомогою статистичного підходу з'ясувалася пріоритетна група питань для української радянської археографії 40-х – 50-х років. Це пошук і відбір історичних документів, засади їх групування у збірники тощо. А також стали зрозумілими недоліки. Зокрема, найменше уваги українські радянські археографи в цей час надавали таким питанням, що відтворюють індивідуальність пам'ятки, не розділяють її текст та редакторську роботу над ним. Зокрема це стосується археографічної легенди.

Для того, щоб визначити рівень опрацювання питань едиційної археографії, всі передмови до найбільш знакових збірників були проаналізовані за однією типовою анкетою. Анкета була укладена на основі тих проблем, обговорення яких зустрічається в передмовах. Вона складалася з двох великих підрозділів:

I. Рівень зовнішнього відтворення документу в збірнику, що передбачав зазначення повноти відтворення тексту, підписів, маргіналій тощо;

II. Принципи відтворення самого тексту: правопис (орфографія, пунктуація, розбивка текстів на абзаци тощо), скорочення, відтворення або не відтворення помилок тексту, редакційні дописки (вставки), слова. Що не читаються тощо. Всі передмови були розглянуті за цими ключовими питаннями. Таким чином, відмічені видання, де було більше, ніж зазначено в анкеті пунктів, менше і майже повне спів падіння. Це давало можливість в свою чергу зробити висновки про рівень археографічної публікації. Також на основі цих анкет була встановлена динаміка змін протягом 40 -х- 50-х років, а також більш тривалих періодів 40-х – 70-х років. Порівняння теоретичної частини передмов з реальною роботою, здійсненою упорядниками збірок (про нього робився висновок на основі аналізу приміток, додатків).

Розділ II. Теоретико-методологічні питання української радянської археології у 1940-х – 1950-х роках.

Ключовим питанням будь-якої науки є її теоретико-методологічні засади. Їх наявність відрізняє власне науку від практики (ремесла). Звертаючись до історії української археології радянської доби, неможливо оминати розгляду основних тенденцій у становленні теоретико-методологічних основ радянської археології.

Увага до археології з боку не лише науковців а й організаторів наукової діяльності проявилася у тому, що вже у 1919 р. було створено Археологічну комісію АН УРСР, до якої в 1921 р. ввійшла Тимчасова комісія по розбору давніх актів. Археологічна комісія розгорнула активну діяльність і в кінці 20-х років видала три томи «Українського археологічного щорічника» (Київ, 1928-1930 рр.), а також окремі збірники історичних джерел. Але, уже в середині 30-х років археологічна робота набула суто ідеологічного характеру. Тут слід згадати й попередні етапи становлення української археології за різних умов і обставин: Київської археологічної комісії (1843), Археологічної комісії Наукового товариства імені Шевченка (1895), Археологічної комісії Всеукраїнської Академії наук (1919), Археологічної комісії Центрального Архівного управління (1929), інших наукових, навчальних, культурно-освітніх осередків середини ХІХ – початку ХХ ст., слід особливо відзначити роль і місце академічної науки у розвитку власне української археології та джерелознавства.

Нетривалий період відносно вільного розвитку української археологічної науки та джерелознавства 20-х - початку 30-х років завершився повним згортанням напрямків, що не відповідали офіційній ідеології та політичними переслідуваннями й репресіями тих хто не відповідав завданням політичного керівництва СРСР та його представництва в УРСР.

Українська радянська археографія була частиною загальносоюзної, що передбачало наявність певного центру, що координує розвиток республіканських археографічних центрів. У часи Другої світової війни, до якої УРСР була втягнута починаючи з 1941-го року, а українські землі та українці вже з 1939-го року, в археографічній системі СРСР відбулися суттєві зміни. Була посилена її централізація. У воєнний період були внесені пропозиції щодо утворення єдиного координаційного центру, що повністю мав регулювати археографічну діяльність у республіках. Цей жорсткий варіант не був реалізований, а залишився на рівні пропозицій, але централізація, зокрема на теоретико-методологічному рівні була посилена. Теоретико-методологічні центри знаходилися поза межами України. Головні фінансові та інтелектуальні ресурси країни були сконцентровані в основному у Московських археографічних центрах. Це означало, що головні напрацювання у теорії і методиці московських загальносоюзних археографічних осередків ставали своєрідним дороговказом і для українських радянських археографів. Тому, досліджуючи теоретико-методологічну базу означеного періоду неможливо обійтися без аналізу рівня розвитку відповідного концепту загальносоюзними археографічними центрами. Саме загальносоюзні археографічні центри задавали параметри, у межах яких мала розвиватися й українська радянська археографія. Слід з'ясувати, які основні зміни у теорії радянської археографії відбулися у післявоєнний період та спробувати окреслити її обриси 40-х – 50-х років. Це тим актуальніше, що під час проведення досліджень в межах цієї теми не було виявлено праць, що на задовільному рівні аналізують окреслені щодо теорії радянської археографії питання.

I.1. Визначення місця археографії в системі історичних дисциплін.

Головне зрушення, що відбулося у 40-х – 50-х роках полягало у тому, що теорія (її зміст, об'єм, коло питань, роль і місце) стала предметом окремої рефлексії, а не явищем стихійного порядку. В завданнях науковців

Московського державного історико-архівного інституту було визначено два рівня радянської археографії – теоретичний і практичний. Вищість теоретичного рівня була забезпечена керівною роллю щодо практичної діяльності. Теорія повинна була розробляти перспективні принципи розвитку практики. Кількість робіт з теорії археографії, найголовніше – якість, – настільки зросла, що наприкінці 50-х років почала утверджуватись думка про те, що археографія як наука повинна бути представлена лише теоретичним рівнем [276]. З цього приводу виникла дискусія, що точилася до 70-х років між «теоретиками» і «практиками» щодо змісту археографії. Головним опонентом М. Селезньова був С. Валк [61, с. 453-465]. Підсумки дискусії підбив у своїй статті С. Шмідт [350, с. 132-141].

Важливим аспектом було те, що у означений період базові питання теорії стали предметом рефлексії. Зокрема це питання предмету, методу, функції та місця археографії серед інших гуманітарних дисциплін.

Основоположним завданням для будь-якої науки є визначення її предмету. Від вирішення цього питання залежить те, якими будуть інші позиції теорії (зокрема – методика). До кінця 50-х років чіткість у визначенні предмету археографії була відсутня. Причиною тому, на думку М. Селезньова, була слабкість теоретико-методологічного рівня радянської післявоєнної археографії [276, с. 9].

У 40-х – 50-х роках використовувалося декілька термінів для визначення предмету археографії. Найпоширенішими були «історичний документ» та «історичне джерело». Вони вживалися у науковому середовищі як тотожні. Мало минути більше ніж двадцять років, аби було поставлено питання про їх відмінний характер. Про це прямо говорить Є. Шорохов у своїй статті в журналі «Советские архивы»: «... майже в усіх працях з архівознавства і археографії в першу чергу говориться не про публікацію документів, а про публікацію історичних джерел... хоча, як відомо, це не одне й те саме» [351, с. 50]. Щодо 40-х – 50-х років, то можна зауважити –

наприкінці цього періоду більш вживаним стає термін «історичне джерело». Щоб прояснити питання, «що ж було предметом радянської археографії?» у зазначений період, необхідно звернутись до з'ясування кардинальних змін, яких зазнала радянська археографія, починаючи з 1920-х років.

Перш за все, слід порівняти два визначення терміну «археографія» - довоєнне і післявоєнне. Звернемося до головного довідкового видання СРСР – «Велика радянська енциклопедія». У її першій редакції у 20-х роках було дане таке визначення археографії: «галузь історичної науки, основні завдання якої полягають у збиранні, описуванні й виданні історичних пам'яток» [25, с. 531]. Таке визначення, на думку С. Шмідта, узагальнює і відображає досвід дореволюційної археографії [350, с. 132-141].

У післявоєнну добу визначення археографії змінюється. У другому виданні «Великої радянської енциклопедії» археографія – це вже «...допоміжна історична наука, завданням якої є розробка методів публікації історичних документів і підготовка їх до видання» [26, с. 164].

Отже, зрушення, що відбулися на рівні тезаурусу – це заміна предмету («історичні пам'ятки» / «історичні документи»), статусу («галузь історичної науки»/ «допоміжна історична наука») та функцій.

Базовим зрушенням, що спричинило зміни на всіх інших рівнях, відбулося у царині визначення статусу археографії як науки. На зміну нейтральному «галузь історичної науки» прийшло підпорядковане «допоміжна історична наука». Відповідно має бути переглянутий предмет, методи, функції археографії. Має змінитися зміст роботи археографа. Щоб простежити ці зрушення, слід залучити широке коло теоретичних робіт.

У дослідженні Н. Бельчікова «Теорія археографії», що вийшла трьома роками пізніше від першого видання «БСЭ», становище археографії дещо інше. Якщо визначення археографії у «БСЭ» відповідало дореволюційним уявленням, то концепція Н. Бельчікова відображала ті перетворення, що

відбувалися з археографією у радянську добу. У Н. Бельчікова археографія має подвійний статус. Вона є складовою архівної справи і у той же час виконує допоміжні функції по відношенню до історичної науки. Допоміжними вони є тому, що археографія має полегшити пошукам історика потрібних архівних фондів і документів, де може міститись потрібна для його наукового дослідження інформація [23].

Основний об'єм роботи археографія виконує у межах архівної справи. Архівною справою дослідник називає всю сукупність «архівної дійсності»: «У її [архівної справи – О.М.] складі є окрема, спеціальна область роботи в архівосховищах з прийому, систематизації і опису матеріалів. Цю область ми називаємо археографією» [23, с. 18]. Таке визначення цілком відповідало тим процесам, що відбувалися в перші десятиліття радянської влади з археографією. В умовах зростаючої ролі державних архівів археографія втрачає роль самостійної практики і потрапляє в сферу компетентності архівної справи. Об'єктом архівної археографії є фонди і справи, а за умов централізації архівної справи в 20-х – 30-х роках ними мають стати (за словами Н. Бельчікова) «цілі архівні організми». Археографія поділяється на практику і теорію: «практична робота у вигляді розробки, систематизації і опису архівних матеріалів і теоретичні, керівні норми для вказаних операцій над документом, для всієї сукупності робіт над останнім» [23, с. 18-19]. Отже, очевидно, що вся робота археографа зосереджується в межах архіву. Зміну теорії Н. Бельчиков пов'язував зі змінами в архівному будівництві. Так, з централізацією державного архівного фонду, на теорію археографії покладені завдання вироблення ефективних методів роботи з впорядкування «матеріалу колосального за своєю неохопністю» за відносно короткий термін і з обмеженою кількістю штатних працівників. Н. Бельчиков називає їх методами «концентрації». Зразком такого методу концентрації є вирішення проблеми збереження всієї «маси документальної сировини, що відклалася після революції» [23, с. 30] не шляхом розміщення в одному сховищі, а

методом загального обліку за допомогою створення єдиної картотеки фонду, частини якого можуть бути розміщені в різних сховищах. Ще одне завдання, що покладалося на теорію археографії – упорядкування архівної лексики (уніфікація спеціальних термінів архівної справи) [23, с. 35].

У післявоєнний період (у 40-х – 50-х роках) археографія позбавляється «подвійного підпорядкування» і переходить під егіду історичної науки. Археографія не є вже окремою галуззю, і навіть не є сегментом, що виробляє теорію для цілої сфери діяльності («архівної справи»). Відтепер археографія – це допоміжна дисципліна. Статус допоміжної дисципліни зберігатиметься за археографією протягом всієї радянської доби. Варіанти зміни статусу археографії, що зафіксовані у термінологічних словниках, з'являться вже після 1990-го року і пов'язане це з розпадом радянської системи і зміною засад самої історичної науки.

У 40-х – 50-х роках весь комплекс теоретичних питань археографії формується у відповідності до завдань і потреб радянської історичної науки. Історичне дослідження потребує історичних джерел, концентрованих повідомлень про той чи інший факт, необхідний для дослідження теми. Натомість історичний документ – це набір різноманітних повідомлень [270, с. 1-2]. Це швидше залишок минулого. За допомогою певних методик його ще необхідно перетворити на історичне джерело. Про те, що історик не користується у своїх історіографічних побудовах просто історичними документами, а використовує цілий арсенал методик, щоб отримати з них потрібну інформацію, є ціла низка досліджень істориків так званої «нової школи». Документ мав пройти певні процедури, щоб стати «будівельним матеріалом» для наукових узагальнень. У процесі пошуку істориком потрібного факту, він деформує текст пам'ятки. Тоді як археограф, за Н. Бельчиковим, найменше причетний до деформації тексту пам'ятки. І хоча зміст роботи археографа змінюється разом зі змістом самої археографії, у 40-х – 50-х роках це не завжди чітко відбивається у термінологічній площині.

Тривалий час як синонім терміну «історичні джерела» вживається словосполучення «історичний документ». Останній фігурує не лише у визначенні «археографія», даного у «БСЭ», але й у головному досягненні теоретичної думки 40-х – 50-х років – у правилах публікації. У 1945 р. виходять методичні рекомендації в галузі едиції, де у заголовку фігурує термін «документ». Хоча у вступній частині «Основних правил публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» як рівнозначний використовується й термін «історичне джерело». Укладачем «Основних правил...» був на той час доцент Московського історико-архівного інституту П. Софінов. У своєму пізнішому дослідженні з історії археографії, цей науковець, аналізуючи сучасні уявлення про археографію, оперує терміном «історичні джерела» [290, с. 219-244]. Своєї термінологічної чіткості предмет археографії набуває згодом у праці М. Селезньова, яка вийшла у 1959-му році. У «Предметі і питаннях методології радянської археографії» археографія представлена як допоміжна наука покликана сприяти створенню повноцінної з наукової точки зору бази друкованих джерел для історичної науки, а її предметом були «історичні джерела» [276].

До базового питання теорії відноситься й питання методу. Допоміжний характер археографії диктував й вибір методики: «Стан і розвиток археографії залежить від загального стану історичної науки, її методології...» [318, с. 261].

Таким чином, у виборі методики археографія залежить від пріоритетів історичної науки. Одним з основних методів роботи останньої з історичними документами – вибіркового підхід: «...саме вибіркового методом доводиться користуватися при реалізації переважної більшості історичних досліджень: адже стан джерел лише в дуже рідкісних, виняткових випадках дає можливість повної індукції» [39, с. 153].

Іншим аспектом є принцип уніфікації. Марксистська парадигма історичного розвитку базувалася на гегельянській схемі закономірного

розвитку історії людства. Заслугою марксистської методології була систематизація і узагальнення великого і різноманітного матеріалу: «Сутність революційного перевороту, здійсненого марксизмом в історичній науці: наукове вивчення історії як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості процесу» [160, с. 24].

Теорія суспільно-економічних формацій трималася на досить широкому узагальненні історичного матеріалу. Як відомо, вагомими аргументами для її спростування було наведення прикладів історії окремих регіонів, що не вкладалися в цю схему.

У питанні методології на відміну від нечіткості визначення, предмет, післявоєнна археографія висловлювалась конкретно. У «Основних правилах...», що вийшли у 1945 р. основними археографічними методиками визнавалися уніфікація і вибірковість [228, с. 4]. Ці принципи застосовувались у всіх сферах археографічної діяльності, тим більше, що у 1940-х – 1950-х роках вони зводилися до однієї – едиційної.

У наведеному першому виданні «БСЭ» зазначалося, що функціями археографії є збір, опис і видання історичних пам'яток. Вже Н. Бельчиков визначає інше коло занять археографії, вилучаючи з нього збір документів. Визначення археографії, подане у 2-му виданні «БСЭ», виводячи її за межі підпорядкування архівної справи, відбирає у археографії функції збору і опису і залишає їх у компетенції архівних установ: «В дореволюційній Росії при відсутності централізації архівної справи і спеціальних органів архівного управління, в археографію також включалося збирання і опис документів; в СРСР ця робота виконується державними архівами і входить в компетенцію архівної справи» [26, с. 164]. Подібність цього визначення і даного Н. Бельчиковим в тому, що функція збору не належала археографії. В той же час є й певні відмінності. У археографії відбирається функція опису історичних документів. Точніше - вона залишається у віданні архівної справи, зв'язок з якою у археографії вже значно послаблений.

Таким чином, фактично єдиною функцією археографії у 40-х – 50-х роках була едиційна функція. Але на практиці археографічні архівні центри займалися ще й описами. Робота з укладання описів відновилася з кінця 40-х років. Її теоретичні здобутки у цей період були незначними. Їх доцільно буде проаналізувати разом із здобутками української радянської археографії у царині камеральної діяльності.

Едиційна практика до кінця 50-х років залишалася фактично єдиною сферою діяльності археографів. Пріоритетність саме такої форми археографічної роботи зумовить певну непропорційність, коли археографію будуть ототожнювати лише з видавничою діяльністю, а також, на певному етапі, цю функцію спробують перетворити на предмет археографії. С. Валк свого часу запропонував змінити застарілий на його думку термін «археографія» на більш відповідний практичній діяльності – «видавнича справа» [61, 464-465].

Важливою частиною теоретико-методологічних досліджень було вироблення правил видання історичних документів. Для радянської археографії 40-х – 60-х років вони мали виключне значення, адже археографія в радянські часи «довго трактувалася як методика публікації джерел» [297, с. 22]. Дійсно «Правила видання», що виходили з розривом приблизно у десять років, фіксували здобутки радянської археографії у сфері теорії. З 40-х по 70-ті роки вийшло три видання «Правил», кожне з яких підсумовує окремий етап радянської археографії. Разом вони складають джерельну базу для вивчення теоретико-методологічного доробку радянської археографії. В процесі вивчення цих документів постає два базових запитання: причина появи «Правил» та чим вони різняться. Оскільки останнє питання потрапляє в означений період (40-ві – 50-ті роки) лише частково, окреслимо лише його основні моменти. Аналізуючи історію розвитку «Правил», дослідники окреслюють характер змін як еволюційний процес. Тобто «Правила» 1945 р. стали основою для наступних видань 50-х та 60-х років. Розповсюдженням

поясненням причини укладання нових правил є накопичення нового практичного досвіду, що потребував теоретичного осмислення [154, с. 33]. З цим почасти можна згодитися стосовно «Основних правил публікації документів Державного архівного фонду Союзу РСР» та їх наступників – «Правил видання історичних документів» 1955 р. Але щодо «Правил» 1969 р., то вони, як показує аналіз, не є цілковитим продуктом еволюції попереднього досвіду. Вони, швидше, результат переосмислення базових принципів радянської археографії.

Досить складним є питання причини появи «Основних правил» 1945 року. Такі історики, як С. Валк, С. Шмідт, розглядають це явище як логічне завершення накопичення досвіду видавничої практики, що вимагало осмислення, уніфікації, узагальнення. М. Селєзньов, В. Хевроліна схильні не пов'язувати практику і методику причинно-наслідковими зв'язками. Як перша група дослідників, так і друга залишили ряд запитань без відповіді. Зокрема С. Валк у згаданому вже дослідженні «Радянська археографія» замислюється над тим, чому дореволюційна археографія не залишила по собі зразка таких «Правил». М. Селєзньов схильний пояснювати появу «Правил» внутрішніми закономірностями розвитку науки, коли вона робить якісний стрибок і переходить до саморефлексії, виробляючи теорію. Але таке пояснення є досить абстрактним і не розкриває причин чому ті чи інші принципи були закладені в основу видавничої методики. Для цього ж дослідження це є важливим питанням, оскільки почасти пояснює напрям розвитку української археографії. Отже, є необхідність висловити власні міркування щодо причин появи «Правил» та їх базові основи.

На 1945 р., власне на момент появи «Основних правил публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР», радянська археографія мала досить строкатий у плані методики видання доробок, про що свідчать критичні зауваження С. Валка [60, с. 43-67]. Негативним наслідком цього, на думку критиків, було те, що не всі видання мали однаково пізнавальну вагу

для історичної науки. Вироблення єдиних правил публікації мало виправити ситуацію, підтягнути рівень видань історичних документів до потреб радянської історичної науки. Археографічна продукція мала відповідати ряду структурних запитів. Отже, можна припустити, що поява методики не є логічним наслідком видавничої практики, підсумком кумулятивного накопичення досвіду, якимось внутрішньо дисциплінарним запитом на інший, вищий рівень. Запит йшов швидше ззовні, від історичної науки, на службу якої була поставлена археографія. «Правила видання» - це саме відповідь на такий запит. Притримуючись такої точки зору можна почасти пояснити факт з історії археографії, описаний С. Валком, чому дореволюційна археографія так і не виробила єдиних правил публікації документів. Причина криється в якості моделі, покладеної в основу історичної науки. Варіант позитивізму, що лежить в основі дореволюційної науки. був гнучкішим, допускав декілька підходів у дослідженні історичного минулого, відповідно не могло існувати й єдиних правил з відбору матеріалу. Тоді як радянська історична наука в основі мала єдину і до того ж досить жорстку марксистську модель, що вимагала певного підходу до історичного матеріалу.

Таким чином, з'ясувавши причину появи «Правил», їх місце в межах появи археографії та велике значення їх появи для всієї історичної науки, перейдемо до їх детального аналізу. Метою такого аналізу є підкріплення висловлених вище тез, їх конкретизація та подальший розвиток дослідження на основі виявлених фактів.

Хоча в заголовку «Основних правил» [228] фігурує термін «документ», так само як і у визначенні «археографія» у 2-му виданні «БСЭ», у тексті зустрічаємо як рівнозначний термін «історичне джерело». Але важливим є те, що в «Загальних положення» цих правил відображений процес перетворення документа на історичне джерело: «Публікація документів Державного архівного фонду Союзу РСР має на меті дати систематично підібрані,

критично перевірені й точно відтворені джерела, що можуть слугувати надійною основою для історичних, історико-літературних, економічних, юридичних та інших досліджень» [228, с. 3]. Головним методом перетворення історичного документа на історичне джерело є відбір. Відбір пов'язаний принаймні з двома аспектами з трьох, згаданих у цитаті. Але й останній етап роботи з документами, що своїм формулюванням «точного відтворення» начебто виключає принцип вибіркової, насправді в самих «Основних правилах» у багатьох випадках передбачає його. Це випускання цілого ряду зовнішніх ознак документу, а також можливість публікувати документ в скороченому вигляді (п. 73), «у витягах» (п. 74); «випускання частини тексту» (п. 75), а також надання простору для широкого узагальнення. Принцип відбору укладачем «Основних правил» поданий як нововведення: «Іншою відмінною рисою цих «Правил» є включення до них основних методичних вказівок з питань виявлення і відбору документів для друку. Всі попередні правила обмежувалися вимогами переважно технічного характеру» [228, с. 3]. Принципу відбору підпорядковані всі пункти «Основних правил». Його вводить і зумовлює таке поняття як «тема». Ще С. Валк відмічав тотожність, з якою в «Основних правилах» вжито терміни «вибірковість» і «тематичність» [60, с. 72]. «Тема» стала базовим поняттям «Основних правил». Хоча саме поняття не є предметом обговорення, але воно корелює всі головні аспекти археографічної роботи, згадані в «Основних правилах»: II. «Виявлення і відбір документів»; III. «Підготовка тексту документу до друку»; IV. «Оформлення документів і груп документів»; V. «Науково-довідковий апарат». З усіх наявних можливостей в кожному розділі розвиваються ті аспекти, що найбільш задовольняють тематичність публікації. В першу чергу, активного розвитку (як найбільш прийнятна форма публікації) набуває збірник. Отже, вибірковість стає одним з головних методів перетворення документів на історичні джерела. Вибірковість застосовується для забезпечення тематичності. В той же час це і метод отримання джерела певної якості. Зокрема, однією із вимог було дотримання принципу історичності,

коли факт або явище бралось в своєму розвитку. Тому документи для публікації мали добиратися з урахуванням висвітлення процесу розвитку певного історичного явища. У збірнику документи мали розташовуватись в такому ж порядку.

Ще одним методом підсилення потрібного джерельного потенціалу документа було введення принципу тематичного акцентування у вступ, коментарі, заголовки, науково-довідковий апарат тощо. В основному за їх допомогою розставлялися потрібні ідеологічні акценти. Зразком продуктивності використання такої методики є підготовлений в 50-х роках збірник документів про революційний рух в Таврійській губернії. Укладачам цього збірника необхідно було подолати стереотип про домінуючу роль меншовиків у цьому регіоні, сформований попередніми історичними дослідженнями [296, с. 16]. Тому археографи відмовляються від принципу комплектування матеріалу, опрацьованого в попередніх публікаціях, зокрема у збірнику документів про діяльність російських полководців у Криму. Перш за все відмовляються від принципу публікувати все, що ще не було опубліковано. Щоб розкрити «провідну роль більшовиків у революційному русі» [296, с. 16] архівісти приймають до збірника «не всі документи, що зберігалися в Обласному державному архіві і Партійному архіві Кримського обкому КП України, а лише ті, що найяскравіше висвітлюють революційні події» [296, с. 15]. «Шляхом ретельного добору документів, за допомогою розгорнутої передмови й приміток» [296, с. 17] упорядники досягли мети – довели провідну роль більшовиків у революційному русі Таврійської губернії. Що і «підтверджують опубліковані в збірнику документи. Можна вважати, що укладачі виконали поставлене завдання» [296, с. 16].

Якщо добір документів, робота з формування правильних заголовків і покажчиків як методи перетворення археографом документів на історичне джерело були описані ще Н. Бельчиковим, то «Основні правила» зафіксували нові аспекти роботи археографів в цьому напрямі. Як уже відмічалось,

Н. Бельчиков у кінці 20-х років визначає характер роботи археографа з текстом документу як найменш «травматичний» для останнього. Тобто, фахівці-археографи фактично не втручаються в текст. Текст документа деформує історик у процесі вилучення з нього потрібного історичного факту. За «Основними правилами», фахівець-археограф вже активно втручається в текст документу, і саме його воля багато в чому є вирішальною для долі документу. Археограф може скорочувати документ, komponувати уривки за принципом найбільшої виразності й яскравості – загалом поводитися з текстом більшості документів на свій розсуд. Тобто фактично так, як діяв за Н. Бельчиковим, історик.

Ще одним аспектом, на якому базуються «Основні правила» - це принцип уніфікації. Фактично це означає ігнорування специфіки документів, створених в різні епохи; їх видову належність; мовних особливостей тощо. Правила зорієнтовані не лише на масові документи, але й передбачають однорідність документального масиву. Окремі поправки й уточнення вирізняють лише такі категорії, як «особливо важливі документи» та «документи літературного характеру». Уніфікація це теж один із методів формування історичного джерела, адже формаційний підхід передбачав, що, не дивлячись на відмінність формацій, у них діють одні й ті самі концепти. Береться до уваги «станова боротьба», «економічний чинник» «ідеологія» тощо. Тому тематичні збірники, зокрема присвячені соціальній боротьбі, часто охоплювали часові відрізки в декілька століть. Історику легше було працювати з уніфікованим матеріалом, ніж з документами, що носять цілий ряд особливостей й індивідуальних рис, зумовлених багатьма факторами. У вступі до «Основних правил» цей аспект окреслюється так: «На відміну від усіх попередніх, ці «Правила» уклалися стосовно не до документів одного, якогось певного періоду, а загалом до документів, незалежно від їх характеру і часу походження» [228, с. 3].

Окрім вищезгаданих аспектів неохопленим залишається ще цілий ряд питань. «Основні правила» відображають й інші тенденції радянської археографії, зокрема подолання «вікового бар'єру», орієнтація на масовий документ, пріоритетність документів нової доби; проблема публікації таких документів як стенограм, телеграм. фотодокументів тощо. Ці питання є менш важливими для даного дослідження, тому будуть розглядатись принагідно. Але зараз варто звернути увагу на те, як в подальшому розгорталася лінія методології, запропонована в «Основних правилах».

У «Правилах видання історичних документів» (М., 1955 р.) [247] закріплюються і розвиваються тенденції, що знайшли місце в «Основних правилах» 1945 р. Зокрема першим пунктом «Правил» 1955 р. є «Вибір теми», в якому зазначається: «Вибір теми визначається її науковою цінністю й політичною актуальністю, що відповідає завданням історичної науки, вимогам господарського і культурного будівництва комуністичного суспільства. Вибираючи тему видання, слід керуватися основними положеннями марксистсько-ленінської методології про те, що поряд з вивченням способів виробництва матеріальних благ, що визначають рівень розвитку суспільства, справжня історична наука повинна займатися історією самих виробників цих матеріальних благ, історією трудових мас, історією народів» [247, с. 5].

Означивши в загальному вигляді спрямованість вибору, укладачі конкретизують коло найбільш актуальних питань для підготовки тематичних документальних збірників. І це є інновацією у порівнянні з «Основними правилами» 1945 р. Обґрунтовуються не лише теми, але й сама специфіка відбору документів по кожній з них:

«...діяльність КПРС і Радянського уряду» (п. 9);

«...діяльність народних мас» (п. 10);

а) «Радянського періоду» (п. 11);

б) «Дореволюційного періоду» (п. 12).

«Відбір документів, створених панівними класами дореволюційного періоду» (п. 13);

«Відбір документів, що виходять з ворожого Радянській державі табору» (п. 14);

«Відбір документів, що раніше видавалися» (п. 15);

Отже, набуває розвитку тема відбору, яка не лише конкретизується за окремими темами, але й зазначається специфіка відбору документів до кожної окремо взятої тематики.

На підсилення ролі документального видання, як видання історичних джерел, працює новий пункт розділу «Науково-довідковий апарат видання», якого не було в «Основних правилах». Це пункт «Хроніка подій». Як пояснює п. 144 «Склад хроніки»: «Хроніка подій містить перелік основних фактів, що розташовуються в хронологічній послідовності». У «Основних правилах» «Хроніка подій» згадується в пункті про додатки і розшифрування не має. На цьому відмінності між двома виданнями не вичерпуються. Але для цього дослідження, що не ставить на меті дослідження радянської археографії в усій повноті, а лише встановлює загальний напрям розвитку, досить означити основні тенденції. Є підстави стверджувати, що сама видавнича практика розвивалася від концепції створення друкованого архіву (1920-ті роки), потім перейшла до видання історичних джерел (40-ті - 50-ті роки) і, зрештою, прийшла до видання історичного дослідження в документах. Апогеєм такого підходу є створення потрібного документального факту самими археографами, що можна проілюструвати за допомогою цитати, взятої зі статті Ю. Прилепішевої. Укладаючи збірник «Відміна кріпосного права на Україні» (К., 1961), «При характеристиці соціально-економічних причин проведення реформ 1861 р. упорядники стикнулися з тим, що відібрані до збірника джерела не містять відомостей щодо розвитку економіки на Україні

в цей період. Виходячи з цього, вони взяли з архівних документів та інших джерел окремі дані по губерніях за різні роки та склали на їх основі зведені таблиці» [254, с. 82]. Зрештою висловлювались і такі думки, що археографи, оволодівши методикою історичної науки, можуть не обмежуватися лише публікацією історичних джерел, а перейти до створення синтетичних праць з історії [87, с. 35].

Отже, «Основні правила» 1945 р. були базовані на двох принципах: універсальності й вибірковості. Універсалізм опирався на загальне переконання, що велику кількість документального різноманіття можна звести до декількох типових правил, проігнорувавши їх індивідуальні особливості. Принцип вибірковості базувався на тому, що в документі є важливі й неважливі частини, які можна ігнорувати. Археограф може порушувати цю цілісність, вибираючи важливе й ігноруючи другорядне. «Правила» 1955 р., хоча й були «лояльнішими» до індивідуальних рис матеріалу (зокрема з'явилися параграфи про особливості документів, що належать до різних епох), все ж були аналогічними «Основним правилам» і лише розвинули закладені в них підходи.

Окрім вказаних тенденцій у радянській археографії починає формуватися як підрозділ видова археографія. Їй, як і археографії в цілому, будуть притаманні ті ж теоретичні питання: визначення предмету, методу, функцій. Хоча визначення що таке «актова археографія» було дане лише наприкінці 50-х років так само як і сформовано уявлення про специфіку її методів, вже у 40-х роках намітилась тенденція з виокремлення роботи над актами у окремий вид археографії [60]. Теоретичні проблеми актової археографії були сформовані наприкінці 50-х років А. Зімінім. У своїй праці «Методика издания древнерусских актов» науковець, розглядаючи практику едиційного рівня актової археографії, намагається наповнити теоретичні положення конкретними прикладами [117]. У той же час ця праця показала і низку слабких місць, зокрема не було дано чіткого визначення терміну

«акти». Відтак незрозумілим залишилося питання що ж є предметом актової археографії. Наслідком цієї термінологічної нечіткості стала нестабільність кола документів, що означаються як акти.

Таким чином у 40-х – 50-х роках відбулося підпорядкування археографії потребам історичної науки, що вплинуло на всі аспекти теорії цієї науки. Сама теорія археографії мала підпорядковуватись меті й завданням історичної науки. Предметом археографії стає історичне джерело, методика спрямована на перетворення пам'яток минулого на джерела для історичних досліджень. Звужується коло функцій археографії. Зокрема відпадає функція польової археографії та опису побутування документа в «природних» умовах. Ці завдання не відповідають потребам історичної науки. Зате розвивається архівна евристика й камералістика, що працюють у межах актуальної історичної тематики, формуючи інформаційні комплекси для потреб істориків. Потужного розвитку набуває енциклопедична археографія. Від техніки публікації історичних документів 20-х – 30-х років [60; 78, с. 92-101], вона переходить до формування методики публікації історичних джерел, базовими складовими якої є уніфікація та вибірковість. У цей період гостро постає питання про розмежування поля діяльності археографії й інших допоміжних дисциплін. У своєму предметі археографія перетинається з ще однією допоміжною дисципліною, початок бурхливого розвитку якої припадає на кінець 1950-х років. Мова йде про джерелознавство.

II. 2. Основні тенденції у формуванні теоретико-методологічного рівня української радянської археографії.

II. 2.1. Особливості становлення уявлень про предмет і метод археографії в УРСР.

Наприкінці 50-х років в «Українській радянській енциклопедії», відповіднику «БСЭ» зазначалося, що археографія – це допоміжна історична наука, яка займається виявленням розробкою методів публікації історичних

документів і джерел»[317, с. 317]. Як бачимо в українському варіанті чітко окреслений не лише допоміжний статус археографії, але й предмет. Поряд з «історичними документами» з'являється термін «джерела». У цьому варіанті тезаурусу теоретична база радянської археографії окреслена точніше, ніж у його відповіднику у «БСЭ».

Але поряд з утвердженням «історичного джерела» як предмета дослідження археографії, у сфері теоретичних міркувань з'являються певні сумніви у його доцільності. Сумніви з'являються у процесі роботи над певними групами документів і власне практичні проблеми є ініціаторами питань до методики, а відтак – до предмету. Такий зв'язок простежується перш за все у дослідженнях, присвячених перекладам та принципам передачі текстів. Чим складнішою й більш особливою є група історичних документів, тим важче застосовувати до неї методики уніфікації й вибіркової. У цьому плані зразковою виглядає стаття П. Фостик. Безумовно, перекладач староукраїнських документів, писаних іноземними мовами, не міг дозволити собі відверто сумніватися у правильності методики радянської археографії, а, отже, і її предмету. Але спроба сумлінно дотримуватись існуючих норм привела до кардинальних проблем, до фактичної втрати документом своєї документальності. Це прямо суперечило принципам об'єктивності, що декларувала радянська археографія. Порушувалася ленінська теза про необхідність дотримування точності передачі тексту [26, с. 165; 317, с. 318]. У статтях про археографію, вміщених у БСЭ і в УРЕ особливо підкреслювалось, що ціла низка зауважень про точність передачі текстів були висловлені В. Леніним на основі аналізу перекладів іноземних текстів.

Загальна методика уніфікації й вибіркової була сприйнята й українськими радянськими археографами. У 40-х – 50-х роках остання мала власні напрацювання щодо втілення цих засад на місцевому історичному матеріалі. Головні принципи радянської археографії приймалися і конкретизувалися у цілій низці технік вирішення конкретного питання з

відбору, опису і публікації документів. У цей час українським радянським археографам вдалося зробити декілька новацій у поліпшенні й вдосконаленні правил видання історичних документів.

Проте уніфікація і вибірковість були неприйнятними як методи роботи з цілою групою українських історичних документів. Була невелика частина археографів, які звертали увагу саме на цей бік питання і пропонували інші методи. Замість уніфікації й вибірковості пропонувалося застосовувати індивідуальний підхід до кожного історичного документу та принцип повноти при його відтворенні. Особливо виразно ця лінія проявилася в едиційній археографії, що й буде розглянуто принагідно.

Але дослідження методологічних питань, очевидно, було б неповним, якщо не згадати про роль та місце досліджень з історії археографії як окремих методологічний шлях. Історія науки в археографії посідає особне місце, інше, ніж у інших наук. Так склалося історично, а саме у радянську добу. Варто зробити спробу розглянути початки цієї проблеми та її причини, глибокі наслідки власне для української археографії у пострадянські часи. У даному ж випадку стосовно 40-х – 50-х років маємо зафіксувати формування нового напрямку дослідження в українській радянській археографії – дослідження історії української радянської археографії.

У 50-х роках в українській радянській археографії почала розроблятися тема дослідження історії цієї науки. Структура дослідження, яка використовувалась наступні 40 років і залишається актуальною у наш час, була закладена Б. Ватулею в його дисертаційному дослідженні «Розвиток археографії на Україні в XIX і на початку XX століття» [64]. Вона складалася з трьох елементів: дослідження інституалізації археографії в Україні; аналіз опублікованих документів; характеристика методики роботи з пам'ятками минулого. Автор подає загальний огляд розвитку дореволюційної археографії у наступних тезах: «Опубликованные дореволюционными археографами памятники по истории Украины в обзоре подаются по периодам феодализма

и капитализма... Что касается каждого такого периода, то в нём обзор документов даётся в хронологической последовательности по тематическим группам: а) краткая характеристика периода и его значение в истории Украины; б) обзор документам по группам, которые в основном касаются социально-экономических отношений, административного устройства, культуры и других вопросов феодального и капиталистического общества на Украине» [64, арк. 11]. Загальна схема розвитку археографії в Україні була розроблена дещо пізніше, у 1960-х роках. Праця Б. Ватулі, що стосувалася розвитку археографії у XIX на початку XX століття була доповнена дослідженнями Я. Ісаєвича про формування української археографії в XVI – XVIII ст. [127, с. 174-188] та С. О. Яковлева про становлення археографії в Україні з 1917-го року [358]. В цьому контексті дуже важливим було дослідження Я. Ісаєвича. У радянській археографії закріпилося уявлення про першість російських центрів у розвитку цієї науки. Українські археографічні осередки не лише були тісно пов'язаними з останніми, але й наслідували їх у своїй діяльності. Так Б. Ватуля зазначає: «розвиток археографії на Україні відбувався у тісній взаємодії і під впливом російської археографії» [64, арк. 9]. Та ж само теза присутня і у статті в УРЕ, присвяченій археографії [317]. Тоді, як Я. Ісаєвич пов'язав археографічну практику в Україні із західноєвропейською і значно посунув її нижню межу. Так, початком археографії в Росії вважалось царювання Петра I [290, с. 219-244]. Я. Ісаєвич зародження археографії в Україні пов'язує з аналогічними процесами у Західній Європі і фактично датує початком XVI ст. У цьому ж дослідженні Я. Ісаєвич розглядає західноєвропейські археографічні традиції, що утвердилися у XVII ст. в Україні.

Якщо брати загальну схему розвитку історії української археографії, що склалася у 50-х – 60-х роках, то у ній помітна лакуна. Це перші десятиліття XX ст., та археографічна діяльність в умовах існування української державності (доба УНР та Української держави П. Скоропадського). Ця

лакуна у подальші роки була почасти заповнена попри заборону вивчати твори «буржуазних націоналістів».

Для української радянської археографії вивчення історії археографії, особливо методики видання документів «дореволюційної доби» було одним із методів вирішення власних проблем, що поставали у процесі публікації давніх пам'яток. Так, зокрема упорядники «Правил» М. Пещак і В. Русанівський відзначили спосіб передачі пам'яток Київською археографічною комісією як майже бездоганний [241]. У вивченні українських грамот радянські фахівці зверталися до публікацій Д. Зубрицького, М. Грушевського. Зверталися українські радянські археографи й до «дореволюційної» методики видання актового матеріалу. Приклади, коли історія археографії використовувалися як метод вирішення нагальних питань сучасної публікації досить численні. І це при тому, що у більшості випадків про такі методологічні запозичення з минулого не говорилося.

Окрім того сама тема історії науки для радянської археографії мала підвищене значення, чим і відрізнялася від інших гуманітарних наук. На відміну від них у 70-х роках були зроблені спроби ввести «історію археографії» до предмету. М. Селєзньов – ініціатор такого кроку, шукаючи підкріплення своїй теоретичній новації, буде посилатися у тому числі й на праці Б. Ватулі [277]. Причому в самій праці останнього вже є пояснення особливого значення вивчення минулого археографії. Оскільки радянська археографія, на думку Б. Ватулі, займається вивченням і узагальненням попереднього досвіду публікаційної діяльності [64, арк. 3].

В роботі С. Яковлева «Українська радянська археографія» [358] досліджується історія становлення та практична діяльність археографічних установ України, дано критичний аналіз документальних публікацій, вміщених у збірниках та різних періодичних виданнях УРСР і РРФСР, розглядаються питання, пов'язані з розробкою прийомів та методів видання

історичних документів. Структура роботи С. Яковлева аналогічна до запропонованої в роботі Б. Ватулі і містить інформацію про інституалізацію, видавничий репертуар та методику, розбитих на 5 розділів за хронологією: 1917-1925 рр.; 1926-1933 рр.; 1934-1941 рр.; 1945-1953 рр.; 1954-1960 рр.

Але все ж для української радянської археографії історія археографічної діяльності в Україні здебільшого була методом пошуку вирішення актуальних проблем публікації документів доби феодалізму. Не втратила вона свого значення і після проголошення незалежності. Так один з ключових відділів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України протягом тривалого часу мав назву «Відділ історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук».

Дослідження історії археографії як важливе методологічне питання.

До здобутків післявоєнної української радянської археографії можна віднести той факт, що вперше історія української археографії постала як цілісне явище і окремий предмет дослідження.

В трьох окремих працях була сформована її історико-хронологічна схема. А саме: в кандидатській дисертації Б. Ватулі «Розвиток археографії на Україні в ХІХ і на початку ХХ ст.» [64], статті Я. Ісаєвича «Українська археографія в ХVІІ–ХVІІІ ст.» [127] та у навчальному посібнику С. Яковлева «Українська радянська археографія» [358].

Таким чином, розвиток української археографії простежувався протягом трьох з половиною століть: з ХVІІ по 60-ті роки ХХ ст. Білою плямою, лакуною в цьому процесі виглядав період 10-х і частково 20-х років ХХ ст., діяльність археографічної комісії ВУАН. Історичні дослідження носили відбиток епохи, укладалися за певною схемою і відповідали тогочасним ідеологічним вимогам. Попри все це, українським радянським археографам вдалося створити вартісний науковий продукт, що зберігає свою актуальність і сьогодні. Окрім представлення хронологічно тривалої лінії української археографії, українські радянські

археографи розробили структуру історичних досліджень з археографії, що успішно працює і в наші дні. Зокрема, дисертація Б. Ватулі складалася з трьох частин. У першій був представлений процес інституалізації української археографії, названі основні осередки археографічної діяльності на території України. В другій представлений видавничий репертуар, власне видання. Третя присвячена історії теорії й методики [64].

Для більш об'ємного бачення процесу загального розвитку української археографії необхідно розглянути питання, як виглядає історія української археографії в радянські часи. Щоб відповісти на це питання, слід проаналізувати праці українських радянських вчених, орієнтуючись не на час їх виходу, а на задіяну в них хронологію. Відтак робота Б. Ватулі, що вийшла раніше за інші, буде розглядатися другою. Слід зауважити, що у роботі Б. Ватулі, наявна схема радянського дослідження історії української археографії, зумовлена епохою. Вона була закріплена у довідковій статті «Археографія» в «Українській радянській енциклопедії». Опис історії розвитку української археографії починався з визнання домінуючої ролі археографії російської. Це проявилось у тому, що історична частина статті розпочиналася з короткого викладу розвитку історії російської археографії. Перехід до розгляду власне української археографії відбувався за допомогою тези: «У тісному взаємозв'язку з рос.[ійською] А[рхеографією] і під її впливом розвивалася українська А[рхеографія]» [317, с. 317].

Я. Ісаєвич, беручи за початок розвитку української археографії значно більш ранній період (синхронізує його з європейським і відносить до XVI ст. [127, с. 175]) і на території, що не зазнавала на той час впливу Російської держави змушений був також зробити ритуальну згадку про російську археографію на початку статті: «Початок видання письмових пам'яток в Росії звичайно відносять до другої половини XVIII ст., хоча вже в петровські часи було надруковано кілька дипломатичних актів...» [127, с. 174].

Розпочинаючи українську археографію XVI ст., Я. Ісаєвич виправляє невідповідність фактам, що існувала в українській радянській археографії, коли її

початок відносили до першої половини XIX ст. Власне XVI– початок XVII ст. був підготовчим етапом, коли нагромаджувався досвід підготовки до друку рукописних релігійних текстів, що став у пригоді українським видавцям, коли перед ними постало завдання розгорнути публікування історичних документів [127, с. 175].

Початком актової археографії у вигляді «рукописних «дипломатаріїв»» були «золота книга привілеїв м. Львова, книга привілеїв м. Самбора, частина «альбому» Ставропігійського братства» [127, с. 179]. Найбільшими тогочасними осередками, що займалися підготовкою до видання історичних документів було Львівське братство, Острозька академія, уніатські, католицькі та православні установи. Перші пам'ятки були видані в Острозькій, Києво-Печерській, Дерманській друкарнях, у Вільні в друкарні Мамоничів, у друкарні Львівського братства тощо. З другої половини XVIII ст. ситуація дещо змінилася. З цього часу і до кінця XVIII ст. «провідне місце в розвитку освіти, літератури і науки належало українським землям, возз'єднаним з Росією» [127, с. 183]. Щоправда, як відзначає Я. Ісаєвич, ця тема є малодослідженою. В подальшому для дослідження історії української археографії на цій частині території України слід вивчати твори української літератури другої половини XVII і XVIII ст., також «дослідження друкованих літературних пам'яток цього часу, які нерідко зберігали український характер і в тих випадках, коли видавалися латинською або польською мовами» [127, с. 183].

Окрім археографічної діяльності осередків, у статті висвітлена археографічна діяльність окремих представників тогочасної науки і культури. Зокрема Г. Кульчицького, С. Рудницького, Ф. Володковича, Г. Кониського, В. Рубана, Ф. Туманського.

Більшість публікацій (за визначенням Я. Ісаєвича) «були більшою або меншою мірою зв'язані з релігійною тематикою» [127, с. 181]. Це були твори, що написані були незадовго до публікації, або давні документи як підтвердження висловлених тез. Окрему групу становлять публікації документів, призначених для відстоювання своїх прав юридичними сторонами в суді. Найцікавіші, з точки зору вмісту історичних документів, проаналізовані Я. Ісаєвичем [127, с. 184-185]. Він

також докладно розглядає видрукуваний у 1695 р. «пом'яник» Львівського братства, що якісно відрізняється від подібних пам'яток: «Від звичайних пом'яників (субітників) він відрізняється тим, що при переліку історичних діячів і активних членів братства часто дається докладна хронологія, а інколи також замітки про історичні події, зв'язані з їх іменами. Після тексту поминальних молитв передруковано з рукопису список найвизначніших константинопольських патріархів, далі йде «Повість краткая о патріархах...», що містить деякі історичні відомості. Далі дано перелік київських митрополитів, львівських єпископів, Києво-Печерський архімандритів, польських королів, російських царів і молдавських господарів переважно за XVI–XVII ст. Після відомостей про історичних діячів дається перелік померлих членів братства, а далі наводяться родинні пом'яники членів львівського братства за кінець XVI і XVII ст. Найбільш ранні з них входили до складу рукописного пом'яника братства з початку XVII ст., що служив оригіналом для основної частини публікації. Пізніші родинні поминання передруковані з окремих рукописних пом'яників різних родин» [127, с. 182].

З огляду на те, що майже всі археографічні публікації українських документів у XVII ст. мали відношення до релігії, особливу увагу Я. Ісаєвича привертають публікації XVII ст. світського характеру: текст статей Богдана Хмельницького 1654 р. і Переяславських статей 1659 р. [127, с. 181-182]. Якщо для XVII ст. публікація світського характеру є рідкісним явищем, то в Російській імперії, українські дослідники старовини «опублікували наприкінці XVIII ст. ряд історичних документів і старих літописів» [127, с. 186]. Я. Ісаєвич називає та дає коротку характеристику найзначнішим публікаціям цього періоду.

Не оминає дослідник і таких питань як методика археографічних описів та видань. Як з'ясувалося, вже з XVII ст. маємо ряд пам'яток, що можуть слугувати прототипами археографічних описів [127, с. 177-178, 180, 181-182, 185]. Вони вже тоді включали опис матеріалу на якому написаний документ, наявність і опис печатки, наявність пошкоджень, стан документу. Методиці видання історичних пам'яток приділена особлива увага. Ще при виданні текстів релігійного змісту у

XVI ст. вирішувались питання передачі тексту, коментарів. З урізноманітненням і кількісним збільшенням видавничого репертуару змінювалась та розвивалася едиційна методика.

У XVII–XVIII ст. формується структура археографічної публікації. Окремі її складові присутні в тогочасних публікаціях. Передмовою, примітками і додатками супроводжує Іпатій Потій публікацію листа київського митрополита Мисаїла до римського папи Сікста IV. Окрім того вміщений такий важливий елемент археографічної легенди, як свідчення автентичності. Наприклад, виписка з магістратської книги м. Вільнюса про підтвердження автентичності пам'ятки була надрукований одразу після передмови [127, с. 177-178]. Післямовою була супроводжена публікація «Листа Мелетія святішого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія...» від 15 жовтня 1599 р. [127, с. 176]. Заголовки у вигляді формулювань самими видавцями зустрічається в «Постановлении с войском Запорожским» [127, с. 182]. Інколи, як у випадку з «Пом'яником» Львівського братства додавалися історичні відомості про епоху та видатних діячів [127, с. 182]. Ф. Туманський деякі свої публікації супроводжує покажчиками у вигляді тлумачних словників окремих термінів [127, с. 186].

Окрім низки елементів структури археографічної публікації, тогочасні видавці вирішували питання вибору тексту для оприлюднення. Зокрема Ф. Туманський працює з декількома варіантами копій одного документа [127, с. 187].

Одне з центральних місць в аналізі археографічної методики посідає проблема передачі тексту оригіналу у вигляді публікації. При публікації текст часто зазнає перекручення, «деформації» (як у випадку з оприлюдненням Іпатієм Потієм листа київського митрополита Мисаїла), інтерпретації та скорочення. У 1635 р. в друкарні Києво-Печерської лаври було видано польський переклад Києво-Печерського патерика. По суті, це була «літературна обробка, здійснена Сильвестром Косовим, який чимало місць випустив, а деякі поширив, або змінив» [127, с. 181]. Я. Ісаєвич високо оцінює якість публікацій, здійснених Львівським

братством, зокрема тексту ухвали Віленського собору 1519 р.: «... видавці не виключили з тексту опублікованої ними пам'ятки і тих ухвал, які йшли врозріз з інтересами братства... Це свідчить про автентизм видання, здійсненого братством, яке по праву може вважатися першою українською археографічною публікацією, що правильно, без будь-яких навмисних перекручень, передає текст історичного джерела» [127, с. 180]. Тексти можуть друкуватись як повністю, так і скорочено у формі регестів, що особливо характерно для публікацій, призначених для судових справ [127, с. 185]. Також в цей період створюється і публікується багато фальсифікатів. Особливо цінною було оприлюднення апокрифічного привілею князя Льва Даниловича, що (за припущенням Я. Ісаєвича), була першою публікацією подібних неавтентичних документів князя Льва [127, с. 185].

Для розвитку теорії і методики радянської археографії важливими були дослідження з історії археографії першої половини ХІХ ст. Базовою тут стала праця П. Софінова «Из истории русской дореволюционной археографии» (М., 1957)». У роботі Б. Ватулі [64], що була підготовлена в 1952 році, досліджувалися основні етапи російської археографії, визначалася роль П. Строева у окресленні предмету і функцій археографії. Саме цей період та діяльність П. Строева були використані у 60-х – 70-х роках окремими радянськими археографами для розвитку теорії і методики радянської археографії. Але, як зазначалося, робота Б. Ватулі була оформлена у вигляді дисертації, отже, залишалася досяжною для обмеженого кола фахівців. Дослідження Б. Ватулі, представлене в окремих статтях, не відтворювало всіх аспектів дисертації. Але тим не менш, ці статті разом з книжкою С. Яковлева «Українська радянська археографія» були використані фахівцями загальносоюзних археографічних центрів для розробки теоретичних і методичних засад радянської археографії. Ці роботи, а також автореферат дисертаційної роботи Б. Ватулі у своєму дослідженні з теорії і методики радянської археографії згадує М. Селєзньов [277, с. 39].

В дисертації Б. Ватулі розглянута діяльність Одеського товариства історії і старожитностей, Київської комісії для розгляду давніх актів, журналу «Київська

старовина», історичного товариства Нестора літописця, Чернігівської, Катеринославської, Полтавської, Таврійської губернських архівних комісій, Подільського церковного історико-археологічного товариства, історико-філологічного товариства Харківського університету, Українського наукового товариства у м. Києві, Львівського наукового товариства імені Т. Шевченка, історичної комісії при Львівському Бернардинському головному архіві гродських і земських актів. Він також дослідив діяльність товариств, що знаходились за межами України, але видавали документи з її історії. Описова стаття складалася за стандартною схемою: дати початку і закінчення роботи осередку; етапи історичного розвитку і зміст роботи на кожному етапі; склад; характер зібраного і опублікованого матеріалу (стосується тієї чи іншої території, охоплює такі століття; видова приналежність опублікованих документів тощо); характеристика видань (обсяги; зміни назви; збільшення кількості; репертуар; найбільш цікаві з історичної точки зору документи тощо).

Друга частина дисертації присвячена аналізу видавничого репертуару. Матеріал згрупований за певними, актуальними в 50-ті роки історичними темами. Тематична зорієнтованість нівелює особливості самих видань. Різні за призначенням і цільовою аудиторією видання опиняються поряд, якщо вміщені в них матеріали тематично близькі. Окрім того, зі зміною пріоритетних тематик, таке дослідження втрачає свою актуальність.

Розділ третій називається «Методи видання історичних документів в Росії і на Україні в XIX і на початку XX століть». Як зазначено в заголовку, в методичному плані розглядається історія едиційної археографії. До уваги не береться польова і камеральна. Результати методичних напрацювань дореволюційних істориків мали вписуватись у ієрархію наукових здобутків різних епох, визначену радянською ідеологією. Таким чином, найважливіші наукові здобутки мала принести лише радянська доба. Тому Б. Ватуля розпочинає цей розділ з ідеологічно вивіреної сентенції про буржуазну спрямованість, обмеженість і відсутність єдності у роботі дореволюційних установ: «Таким чином, в дореволюційній археографічній

практиці не було вироблено єдиних правил для видання історичних документів. Не було єдності серед археографічних установ стосовно вибору тексту документів для видання (рецензія), передачі й обробки тексту (емандація і транскрипція), укладання заголовків, легенд, науково-довідкового апарату до документів, що видавалися (примітки, покажчики тощо)...» [64, с. 311]. Безумовно, всі ці недоліки були притаманні археографії XIX ст., що особливо виразно продемонстровано дослідником на способах укладання покажчиків. Але попри це, Б. Ватуля не обмежився висвітленням недоліків, але й узагальнив великий досвід, накопичений українською археографією.

В частині, де йдеться про методологію, вирізняються два концепти: були установи на території України, що виробили власну методику або якісь окремі її елементи, а були й такі, що стихійно підходили до проблеми публікації джерел. До перших належала Київська археографічна комісія, що попри існуючі правила видання актового матеріалу, спромоглася виробити власну систему. Друга група досить чисельна. До неї належали: Харківське історико-філологічне товариство, Одеське товариство історії і старожитностей, Київське історичне товариство Нестора-літописця, Подільське церковне історико-археологічне товариство і архівні комісії (Чернігівська, Полтавська, Єкатеринославська і Таврійська). Ці археографічні установи не виробили власних правил публікації історичних документів [64, с. 339].

Методику видання XIX- початку XX ст. Б. Ватуля аналізує через систему сучасних уявлень про археографічну роботу: про стандарти оформлення передмови, коментарів, приміток, науково-довідкового апарату тощо. Саме така структура археографічного видання стає шкалою для порівняння археографічної роботи в царині едиційної діяльності дореволюційних установ і висновків про рівень тогочасної української археографії.

Важливе місце серед дореволюційних археографічних центрів й установ відводилося Київській археографічній комісії. Попри те, що Петербурзька археографічна комісія виробила правила публікації актового матеріалу, Київська

археографічна комісія у перших своїх виданнях «Пам'яток» дотримувалася власних. Оригінальною була і методика укладання покажчиків. Хоча способи передачі текстів були розкритиковані Б. Ватулею, але він ретельно передає і описує всі особливості роботи КАК з текстами документів. Окрім аналізу методики археографічних осередків, дослідник подає й авторські їх варіанти, зокрема М. Білозерського, О. Бодянського, В. Модзалевського.

Таким чином, від початку ХІХ і до початку ХХ ст. Б. Ватулею була відтворена і досліджена тяглість археографічної традиції в Україні. Наступним хронологічним відрізком, що здобув системного дослідження, був період з 1917 по 1960 рік.

В роботі С. Яковлева «Українська радянська археографія» [358] досліджується історія становлення та практична діяльність археографічних установ України, дано критичний аналіз документальних публікацій, вміщених у збірниках та різних періодичних виданнях УРСР і РРФСР, розглядаються питання, пов'язані з розробкою прийомів та методів видання історичних документів. Структура роботи С. Яковлева аналогічна до запропонованої в роботі Б. Ватулі і містить інформацію про інституалізацію, видавничий репертуар та методику, розбитих на 5 розділів за хронологією: 1917-1925 рр.; 1926-1933 рр.; 1934-1941 рр.; 1945-1953 рр.; 1954-1960 рр.

Окрім цих структурних елементів, у роботі простежується наявність ще однієї систематизуючої ідеї: в усіх трьох параграфах, що повторюються у кожному розділі, матеріал структурується у відповідності з приналежністю до археографічних осередків: партійних, академічних, архівних. По-суті, інституалізація є базовим структурним елементом для систематизації всього матеріалу. Оскільки сам процес інституалізації, особливо партійних археографічних осередків, складається з багатьох етапів, пов'язаний з процесом реструктуризації, перейменування, розширення або згортання мережі археографічних осередків, то для полегшення його аналізу, у цій роботі на основі відповідних параграфів С. Яковлева складено нарис з інституалізації української радянської археографії.

Він відображає всі ці зміни за періодами і за приналежністю до певних структур. Три групи осередків відповідають трьом структурам в межах яких діяли основні археографічні центри. Таким чином можна скласти уявлення про динаміку розвитку археографічних установ в межах кожної структури, на кожному етапі (так, як вони представлені в роботі С. Яковлева), а також провести порівняльний аналіз між розвитком мережі археографічних установ означених структур на кожному хронологічному відрізку.

Інституалізація української радянської археографії у 1917 – 1960 рр.

У період 1917-го – 1925-го років діяли наступні осередки археографічної роботи в УСРР: партійні (Істпарт), архівні та академічні. Для партійних органів важливими у цьому плані були наступні події: 6 квітня 1921 р. при ВУЦВК створена «Комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України» (Істпарт). У березні 1922 р. Істпарт стає відділом при ЦК КП(б)У. 1921-1925 рр. були часом створення істпартів на місцях при губкомах і повітках партії. Діяв друкований орган: «Літопис революції». 1922 р. було створено «Комісію по вивченню історії комуністичного юнацького руху при ЦК КСМУ» (Істмол). При губернських комітетах КСМУ створюються секції істмолу. Друкований орган: «Юношеское движение».

У цей же період в архівній сфері відбувалося наступне: у січні 1919 р. у Харкові при Комісаріаті народної освіти був створений ВУКОПМС (Всеукраїнський комітет охорони пам'ятників мистецтва і старовини). В його складі існувала архівна секція з археографічними функціями. У вересні 1920 р. створено архівний відділ ВУКОПМС. У вересні 1921 р. відділ був реорганізований в Головне управління архівами (Головархів). 3 січня 1923 р. Головархів був реорганізований в Укрцентрархів (Центральне архівне управління), що переходить з відомства Наркомпросу до ВУЦВК. Друкований орган: «Червоний архів».

В академічних центрах слід відзначити: з 1919 р. при АН УРСР працює історико-філологічна секція. Друкований орган: «Записки історико-філологічного

відділу АН УРСР». 1921 р. створено Археографічну комісію при Всеукраїнській Академії наук України. До її складу ввійшли: Тимчасова комісія для розбору давніх актів, НТШ, Товариство Нестора літописця. Друкований орган: журнал «Україна».

Період 1926-1933 рр. у «партійній» археографії варто відзначити: 7 серпня 1929 р. на базі Істпарту виник Інститут історії партії і Жовтневої революції. Інститут функціонував як відділ при ЦК КП(б)У. Відбувається реорганізація місцевих істпартів у зв'язку з адміністративно-територіальними реформами. На базі старих істпартів виникло 15 окружних істпартів – відділів при окружних комітетах КП(б)У великих міст. Внаслідок адміністративно-територіальних змін 1932 р. в УССР було створено п'ять областей. При обласних КП(б)У були створені відділи – філіали Інституту історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У. Друкований орган: журнал «Літопис революції».

Продовжували роботу істмоли – Істмол при ЦК ЛКСМУ і місцеві істмоли.

При ЦК КП(б)У працювали комісії: комісія по редагуванню українських перекладів праць В. Леніна, комісія по вивченню історії Громадянської війни.

В архівній археографії: діяло Центральне архівне управління УРСР (Центрархів). 13 листопада 1928 р. при Укрцентрархіві було створено Археографічну комісію. Друкований орган: «Архів Радянської України».

У академічній археографії працювала Археографічна комісія АН УРСР. Археографічною діяльністю займається історико-філологічний відділ АН УРСР.

Матеріали публікувалися в журналах «Україна», «Записки історико-філологічного відділу АН УРСР», у збірнику «За сто літ».

Період 1934-1941 рр. З лютого 1940 р. Інститут історії партії і Жовтневої революції було перейменовано в Інститут історії партії при ЦК КП(б)У – філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б). Відбувалася реорганізація істпартів та істмолів. Істпарти та істмоли об'єднують з партійними архівами при обкомах КП(б)У. Утворюються обласні партійні архіви при обкомах КП(б)У.

У 1938 р. архівні органи Союзу РСР і союзних республік перейшли із відання центральних виконавчих комітетів у відання народних комісаріатів внутрішніх справ. 1934 р. був створений Історико-археографічний інститут АН УРСР. Інститут історії України, що до 1936 р. входить до складу Асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), з 1936 р. перейшов до складу АН УРСР, теж займався видавничою діяльністю.

Період 1945-1953 рр. «Партійна» археографія працює при Інституті історії партії при ЦК КПУ.

В архівній сфері важливою подією став вихід у 1947 р. журналу «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР».

В Академії наук УРСР 1947 р. при Інституті історії АН УРСР був створений відділ археографії.

Період 1954-1960 рр. З 15 червня 1956 р. Інститут історії партії ЦК КП України називається філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Археографічною діяльністю займаються архівні відділи обкомів КПУ.

У архівній системі віхою стала Постанова Ради Міністрів СРСР від 13 серпня 1958 р., яка підвищує роль Головного архівного управління СРСР як науково-видавничого центру в галузі архівознавства і археографії і поклала на Головне архівне управління СРСР завдання по координації науково-дослідної діяльності республіканських архівних органів і державних архівів, а також по плануванню видань публікації документальних джерел.

Таким чином, стає очевидним те, що найдинамічніше за весь означений період розвивалися партійні археографічні осередки. Починаючи з останнього періоду 1954-1960 рр., підсилюється роль археографічної мережі архівних установ. Найпослідовнішим був розвиток академічних установ.

Археографічна мережа кожної структури (партійної, академічної, архівної) мала більш-менш окреслену спеціалізацію. Партійні осередки

займалися виданням творів класиків марксизму-ленінізму та виданням документів з історії комуністичної партії. Академічні установи в основному займалися періодом з XV–XVIII ст. Тоді як архівні установи в означений період в основному займалися соціально-економічною та робітничо-селянською тематикою, та обіймали період з кінця XVIII–XX ст. Інколи їх тематика перетиналася з тематикою партійних і наукових установ. Інколи, за тих умов, коли тема була суспільно значущою, як «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Громадянська війна», «Велика Вітчизняна війна», вся мережа археографічних установ УРСР була задіяна в роботі над підготовкою і виданням тематичних збірників документів. До обов'язків архівних археографічних установ було віднесено видання довідкової літератури (показчики, довідники, описи, каталоги).

Таким чином, робота партійних археографічних осередків в основному полягала у виданні українською мовою робіт В. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса. В основному робляться переклади багатотомних російських видань українською мовою. Регулярне перевидання робіт В. Леніна було пов'язане з тією роллю, що відводилася цим працям у радянській ідеології. Тому на цих виданнях відточувались провідні археографічні методики, усувалися недоліки, пов'язані з технічними, науковими чи політичними обставинами. В другій половині 50-х років твори В. Леніна набули особливого значення для партійної ідеологічної роботи. На них найменше впливав принцип відбору «під тему», редакторського втручання в текст документа. В цих виданнях часто розвивалися такі елементи археографічного видання, які потім ставали зразком наукового підходу. Це стосується, насамперед, коментарів та принципів укладання науково-довідкового апарату.

Вагоме місце займало також видання документів з історії КП(б)У. У цей час видавалися як віддалені в часі документи з діяльності соціал-демократичної партії більшовиків, так і оперативні матеріали недавніх з'їздів і партійних

конференцій. Місцеві істпарті та істмоли фактично відтворювали тематику, що розробляв істпарт ЦК КП(б)У на місцевому матеріалі.

Найпродуктивнішим періодом, провідним за якістю і тематичною видавничою різноманітністю, для академічних осередків був період з 1926-го по 1933-й рік. За цей час було видано: «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», Академією наук УРСР вперше на науковій основі було здійснено спробу видати текст «Руської Правди». Також в цей час вийшли такі матеріали: «Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр.», «Українські грамоти» (т. I, XIV ст. й перша половина XV ст.), «Переписні книги 1666 року», «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв.», перевидано літопис Самійла Величка «Сказаніє о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького...», «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781), «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р.», «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Генеральне слідство Лубенського полку», «Коденська книга судових справ», листування О. Лазаревського тощо.

Період сталінських репресій перервав бурхливий розвиток академічної археографії: «Культ особи Сталіна мав негативний вплив на археографічну роботу науково-дослідних установ» [358, с. 76]. І хоча в післявоєнний час академічні осередки української радянської археографії повернулися до історичної тематики, видавши з історії козаччини «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.», «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», «Документи Богдана Хмельницького», проте відродження, розпочате у 1920-ті роки затяглося на весь період, що досліджується. Радянська українська академічна археографія так само, як і решта археографічних республіканських установ, змушена була працювати у визначеному ідеологічному руслі. Тому її видання С. Яковлев аналізує у відповідності з домінуючими в той чи інший час настановами щодо розвитку

пріоритетних тем: «дружба народів», «возз'єднання України з Росією», «боротьба з зарубіжними буржуазними фальсифікаторами» тощо[358].

Питанням методології в дослідженні С. Яковлева відводиться особливе місце. Хоча в першому розділі відсутній відповідний параграф, але огляд загального стану методології в 1917-1926 рр. зроблено в параграфі «Огляд видань документів з історії УРСР». Характеристика є досить короткою: «Слід відмітити, що в перші роки після перемоги Жовтневої революції на Україні не провадилася робота по розробленню правил публікації документів. Перші спроби розроблення цих правил були зроблені в РРФСР» [358, с. 35]. Зате другий розділ має вже повноцінний параграф, що називається «Розробка правил видання історичних документів». У ньому С. Яковлев зазначає, що в 1926-му – 1933-му роках було декілька спроб в українській радянській археографії укласти правила видання. Археографічна комісія ВУАН у 1926 р., зробила спробу розробити правила публікації документів, писаних старою українською мовою. Вони у вигляді передмови вийшли у виданні літопису С. Величка. Друга спроба була зроблена Центрархівом УСРР на Всеукраїнському семінарі архівних працівників 20-30 квітня 1931 р. На другому з'їзді архівних працівників України у тому ж році була здійснена третя й найбільш вдала спроба укласти правила. З'їзд прийняв «Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження». Ця остання спроба була найвдалішою. Двом попереднім, на думку дослідника, були притаманні суттєві недоліки, а саме: не було висвітлено найважливіші питання археографічної обробки документів і їх підготовки до друку; правила стосувалися технічної обробки документів (дотримання повноти тексту, складання приміток, заголовків). Але найсуттєвішим недоліком двох перших варіантів правил було те, що вони носили рекомендаційний характер і не вирішували археографічні питання в дусі радянської ідеології: нічого не говорили про політичний зміст документів, не робився «класово-політичний аналіз документів з точки зору марксистсько-ленінської методології» [358,

с. 55]. Попри те, що третій варіант у вигляді «Основних настанов» більшість з цих питань вирішував, але теж мав цілу низку недоліків, що стали на заваді для широкого використання його: «...при наявності декількох редакцій одного й того ж тексту вони ігнорували класово-політичний акцент при підготовці тексту до друку» [358, с. 57]. На новий методологічний рівень українська радянська археографія вийшла лише у післявоєнний період.

Ще одним важливим теоретичним питанням було визначення кола завдань і функцій радянської археографії. Вони вирішувалися за аналогією до загальносоюзних зразків. Тобто на рівні довідкових статей функція археографії обмежувалася лише едиційною, але на практиці з 50-х років почала складатися камеральна археографія перш за все у архівних республіканських археографічних центрах.

II.2.2. Камеральна археографія.

Хоча у тезаурусних визначеннях археографія мала єдину едиційну функцію, на практиці, з 50-х років почала відроджуватись камеральна археографія. Центрами її відродження ставали археографічні осередки у системі державних архівів.

Підготовка довідкових видань в УРСР відновилася у 1956-му році [195, с. 43]. На той момент в архівах УРСР було сконцентровано близько 17,5 мільйонів одиниць зберігання документів, що за спостереженнями С. Майбороди охоплювали період з XIV сторіччя і до сучасного моменту [195, с. 43]. Підбиваючи підсумки за 18 років роботи (з 1956-го по 1973-й роки) Ю. Прилепішева зазначає, що довідково-інформаційні видання охопили понад 300 млн. справ [255, с. 117].

На початку роботи постало питання про принципи укладання довідково-інформаційних видань з метою використання архівних матеріалів у наукових інтересах. Важливо було виробити принцип таких видань, адже питання довідників це по-суті узгодження номінального принципу зберігання

документів в архівах із тематичним, на який орієнтуються дослідники у пошуку матеріалів.

Як показала історія археографії, проблема таких довідково-інформаційних видань була актуальною з самого початку становлення радянської архівної системи. Розуміючи важливість цього виду роботи, Г. Боряк дослідив історію формування різних типів описів у довоєнний період, як фахових, внутрішніх, розрахованих на архівістів та тематичних видань для широкого кола користувачів [32, с. 83-94]. Головною частиною таких оглядів був опис змісту кожної діловодної одиниці. Навколо принципів опису й розгорнулася головна дискусія. Як описувати? Чи подавати найдокладнішу інформацію про кожну діловодну одиницю, чи навпаки – спростити, мінімалізувати опис. В останньому випадку застосовувався метод групування матеріалів, а потім їх груповий опис. До цих проблем радянська археографія повернулася й у 50-х роках [285, с. 199]. Першочергове значення мали внутрішньогалузеві постанови: наказ Головного архівного управління МВС СРСР від 17 липня 1948 року; наказ МВС СРСР від 13 квітня та 16 жовтня 1950 року; постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 року тощо. Як показала Ю. Прилепішева, підготовка та випуск довідково-інформаційних видань регулювалися відповідними постановами до 1990-х років [252, с. 163-182].

Головним методичними напрямками роботи з питання довідкових видань у 50-х роках було вироблення: принципів їх укладання; єдиної структури довідкових видань певного типу; принципи анотування.

Основне коло питань, за якими у 50-тих роках були зроблені основні методичні напрацювання, стосуються путівників та описів фондів. Щодо путівників, то коло актуальних питань, які розроблялися у 50-х роках, було таким: вироблення єдиних принципів та схем укладання путівників; розробка структур окремих ланок цієї системи (означення кола питань, що розглядалися в передмові; характеристика архівних фондів та принципи укладання науково-довідкового апарату тощо). Особлива увага приділяється

анотаціям документів. Українські радянські археографи долучалися до розробки цих питань, але їхні дослідження носять більш прикладний характер (писалися під вирішення конкретних питань, насичені великою кількістю зразків та прикладів). Однією з таких робіт була стаття С. Майбороди [195, с. 43-54].

На момент виходу статті, методика підготовки путівників була фактично не розробленою. Історіографія питання обмежувалась декількома статтями. Підставою для написання статті став інструктивний лист ГАУ МВС СРСР від 18 серпня 1955 року та досвід підготовки таких путівників як архівними установами Москви й Ленінграда, так і трьома республіканськими архівами (ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР та філіалу ЦДІА УРСР у Харкові). У статті зазначена специфіка роботи над путівниками: «Складання путівників дуже кропітка і трудомістка науково-дослідна робота. Вона вимагає від працівників глибокого знання історії установ, складу і змісту документальних матеріалів фондів, практичного досвіду і вміння користуватися науковою літературою, збірниками законодавчих актів і першоджерелами» [195, с. 43-44].

Головним розділом в путівниках є характеристика архівних фондів. У 1950-х роках вироблялися принципи систематизації характеристик. У згаданому інструктивному листі ГАУ МВС СРСР рекомендувалося використовувати виробничо-галузевий принцип. Т. Снитко наполягав на предметно-функціональному, а у С. Майбороди поєднані ці два принципи в одну систему. Зокрема, останній зазначає, що «в основу класифікації більшості дореволюційних державних установ повинні лягти не виробничо-галузеві ознаки, а особливості характеру їх діяльності» [195, с. 45]. Система фондів установ дореволюційного періоду, здійснена на основі предметно-функціонального підходу, налічувала 19 позицій, тоді як фонди установ радянського періоду – 18. В «радянському відділі» в ряді позицій знайшов відображення виробничо-галузевий принцип систематизації, він міг стати й головним принципом систематизації документів у межах шести розділів [195, с. 47]. Окрім двох відділень (дореволюційного і радянського) до типової

схеми систематизації ввійшов розділ про науково-довідкову бібліотеку, що теж мав два відділи – дореволюційний і радянський. Серед основних елементів характеристик фондів: найменування фонду; довідкові дані про нього; історична довідка і виклад змісту документів фонду.

Щодо структури історичної довідки на фонди установ, то інструктивний лист ГАУ МВС СРСР «дає не досить чіткі вказівки» [195, с. 47], що спонукає археографів до пошуку прийнятної схеми. Параграфи 10 і 11 інструктивного листа вимагали подавати наступні відомості: про час виникнення установи; її підлеглість; перейменування; реорганізацію; компетенцію; функції; структуру; політичне значення; причини ліквідації з датою припинення діяльності установи; розкриття конкретної діяльності установи. Т. Снитко вважає, що історична довідка повинна бути короткою і містити наступні пункти: час виникнення і припинення діяльності; функції; структура; особливості документів фонду; інформація про історію фонду; політичне значення [285, с. 195-196]. С. Майборода намагається знайти золоту середину між великими історичними довідками і надто стислими їх формами [195, с. 47]. Тому вважав, що історична довідка повинна містити коротку інформацію за такими пунктами: дата документа, на підставі якого була організована установа; підпорядковані їй установи; відомча підлеглість установи; відомості про перейменування; інформація про зміну відомчої підлеглості; функції; структуру; стислу оцінку політичного значення діяльності установи; причини скасування установи з покликанням на відповідну дату законодавчого акту. В кінці історичної довідки, на думку С. Майбороди, слід вказати випадки, коли в анотованому фонді є матеріали іншого або сам фонд зберігся частково. По суті, з інструктивного листа ГАУ МВС СРСР стисненню підлягає параграф про розкриття конкретної діяльності установи.

У статті С. Майбороди подані методичні настанови щодо окремих випадків (відображення в історичній довідці функцій структурних частин установи, що не були окремими фондоутворювачами) та поради щодо

зазначення змін структурного поділу установи. Тут же подається зразок групової історичної довідки на фонди.

Найскладнішою і найвідповідальнішою частиною характеристики фондів є анотація документів. Головною проблемою було узгодження завдання з достатньою повнотою викласти зміст великої кількості архівних справ на обмеженій кількості сторінок путівника. Археографи по-різному вирішували це питання. У 50-х роках популярним став метод узагальнення. Зокрема, матеріали фондів групувалися за предметно-тематичною ознакою і анотація складалася на всю групу. Це був засіб подолання ситуації, коли анотації в путівнику «є переліком справ фонду, взятих на вибір», що не розкривало змісту фонду [285, с. 199]. Т. Снитко пропонував наступні види групувань матеріалів та принципи їх анотації:

а) якщо фонд має структурні частини, то анотація ведеться за структурними частинами;

б) матеріали спеціалізованих тимчасових установ, що займалися одним питанням, групуються у відповідності до етапів вирішення цього питання;

г) матеріали установ, що виконували специфічні функції, але існували тривалий період – слід групувати за хронологічними періодами.

Т. Снитко вважав недоцільним групування матеріалів за видовою ознакою, що практикувалося в тогочасних путівниках по архівах, бо «подібне «анотування» мало що роз'яснює досліднику, котрого цікавить не стільки різновид документу, як його зміст»[285, с. 200].

С. Майборода, щодо принципів викладу змісту документу, відмічав, що анотуватися повинні лише «матеріали фондів, що можуть бути використані в науково-політичних і народногосподарських цілях»[195, с. 53].

Відтак, принципи узагальнення для кращого відображення змісту всього фонду відходять на задній план. Натомість проголошується принцип вибіркового анотування лише найважливіших документів. Групові описи складаються на справи, об'єднані певною тематикою: «діяльність РСДРП, робітничий рух, селянський рух, економіка...» [195, с. 50]. Документи

розділяються на ті, зміст яких у анотаціях путівника не розкриваються, і ті, зміст яких розкривається із зазначенням дати документів [195, с. 50-51]. Анотації матеріалів, згруповані за певними темами, розташовуються «за їх науково-політичним значенням» [195, с. 51]. Подається зразок такої системи розміщення анотацій.

Як уже зазначалося, в статті С. Майбороди багато місця приділялося ілюстрації конкретних ситуацій, зокрема це стосується анотації однотипних фондів обласних архівів та складання на них групових історичних довідок, принципів видання та структури путівників тих архівів, що мають філії.

Таким чином, найбільше місця в статті С. Майбороди приділено характеристиці архівних фондів. А саме - принципам систематизації архівних фондів і таким елементам характеристики. Як «історична довідка» та «анотація». Фактично не розглядаються такі складові елементи, як передмова (автор статті вважає схему їх укладання, запропоновану в інструктивному листі ГАУ МВС СРСР задовільною) і науково-довідковому апарату. Зрештою стаття С. Майбороди визначила основні напрями розвитку методики укладання путівників українськими радянськими археографами на декілька десятиліть, що відобразилося у відповідних тематичних статтях 70-х років зокрема у статті А. Санцевича [271, с. 9-16].

Отже, на 70-ті роки стандартом стало те, що путівники склалися з двох розділів: дореволюційної і радянської доби, в багатьох з них була присутня інформація про науково-довідкові бібліотеки. Систематизація фондів дореволюційного періоду здійснювалась в основному за предметно-функціональним принципом, а радянського на основі поєднання предметно-функціонального з виробничо-галузевим. Останнє стосувалося установ, організацій та підприємств промисловості, будівництва, сільського, лісового господарства тощо.

В середині кожного розділу відтворювалась рубрикація, запропонована у вказаній статті С. Майбороди. Принаймні названі основні рубрики, що

зустрічаються в орієнтовній схемі систематизації, запропонованій цим дослідником [195, с. 45-46; 271, с. 10-11].

II. 2.3. Розвиток едиційної археографії в УРСР у 1940-х – 1950-х роках.

Так як і на рівні загальносоюзної археографії, в УРСР пріоритетного розвитку у 40-х – 50-х роках набула едиційна археографія. Широкомасштабна просвітницька діяльність, виховання широких народних мас в дусі комуністичної ідеології ставили завдання з «правдивого марксистсько-ленінського» висвітлення історичного минулого, насамперед класової боротьби, ролі пролетаріату у цій боротьбі, національно-визвольних рухів тощо. Тому саме у цій галузі діяльності з'явилося найбільше досліджень у сфері теорії.

II. 2.3.1. Вироблення українською археографією методики публікації збірників історичних документів.

Пріоритетність формату збірника затверджена «Основними правилами» 1945-го року. Збірник – це основна форма тематичної публікації джерел з історії України в УРСР [352, с. 388]. Тематичність залежить від рівня розвитку історичної науки. Змінюються пріоритети історіографії, змінюється й вартісність документальних публікацій. Цей факт проілюстрований на прикладі радянських видань О. Галенком [71]. Загалом підготовка публікації виявилась досить складним процесом, про що свідчать намагання окремих представників архівів передати ці функції науковим установам. Не дивлячись на те, що цілий ряд положень було врегульовано і стандартизовано за допомогою «Основних правил» 1945 р. та «Правил» 1955 р., у процесі практичної підготовки і публікації збірників виникав цілий ряд питань. Відповідь на них у формі певних методичних порад намагалися знайти українські радянські археографи.

На середину 50-х років головним напрямом методологічної роботи українські археографи вважали конкретизацію загальних положень, викладених у «Правилах» [208, с. 30-40], а саме: етапи підготовки збірника. За нашими спостереженнями, якщо охопити весь спектр проблем, з приводу яких у 40-х – 50-х роках українські радянські археографи висловили свої міркування, то їх буде близько двадцяти. Найголовніші з них - це організаційні питання; принципи виявлення і відбору документів; відбір історичних джерел для тематичних збірників; структура збірника та принципи розташування документів в середині збірника; вибір тексту документу для публікації; передача тексту; заголовок; датування; легенда; коментарі; покажчики; оформлення тощо. Серед зазначених найбільш обговорюваними в українській радянській археографії були: організаційні питання; принципи виявлення і відбору документів; передача документу та окремі аспекти археографічної обробки документу. Із перелічених питань в «Правилах» видання зовсім не висвітленим залишався організаційний момент. Тому й не дивно, що він став пріоритетною темою методичних нарад і обговорень. У післявоєнний час це питання актуалізувалося з причини загального низького рівня видання історичних документів в Україні, зроблених за перше повоєнне десятиріччя [46, с. 3-10]. До організаційного питання відносили: неспланованість робіт з пошуку, виявлення і відбору історичних документів та з підготовки самого збірника; недотримання ідеологічних настанов; неправильні підходи у виборі виконавців; слабка координація роботи археографічних центрів республіки, наслідком чого було дублювання публікацій окремих документів тощо.

І. Бутич, аналізуючи шляхи підвищення рівня публікації, наголошував на двох аспектах: підвищенні кваліфікації кадрів та на необхідності продумати форми вироблення оптимального публікаційного проекту [46, с. 3-10]. Загалом в процесі обговорення виникло декілька проектів. В них йшлося про етапи і форми організаційної роботи, що включали створення

тематичного плану і проекту збірника; переліку фондів; планування робочого часу та визначення нормативів роботи [208]. Найбільш детально організаційний процес від найперших кроків до завершального етапу, коли збірник передається до видавництва описано у статті І. Дьомкіна [94, с. 42-49]. Результатом численних пропозицій наприкінці 50-х років було вироблення чіткої схеми організації роботи з підготовки збірника. На початковому етапі створювалась відповідна група. Питання підвищення кваліфікації вирішувалося або шляхом кооперації, коли, наприклад, об'єднували свої зусилля архівні працівники й працівники наукових установ, або відбирали найбільш кваліфікованих робітників в межах колективу. Формувався проект видання, що обговорювався на засіданні. Загалом, обговорення в 50-х роках стало формою вироблення оптимального видавничого проекту та вирішення поточних питань. Очевидно, проблематичним залишалось узгодження ідеологічних питань, оскільки протягом всього періоду відповідальні керівники проектів намагалися залучити до обговорення прикінцевого варіанту представників партійних органів. Вносяться пропозиції про колективну відповідальність за ідейне наповнення збірника. Також гостро стояло питання при підготовці чергового тематичного збірника вироблення методичних рекомендацій. Зокрема, архівні установи звертались до Головархіву з проханням стати таким методологічним центром. Деякі установи намагались вирішити цю проблему самостійно. Так Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР, володіючи достатнім кадровим потенціалом, призначав відповідального редактора. До обов'язків останнього входила не лише розробка проекту й контроль за виконанням роботи, але й створення рекомендацій методичного характеру [94, с. 43]. Також ці функції може виконувати бригадир, що очолює групу наукових співробітників [158, с. 59-63] або відповідальний укладач [284, с. 50-58].

Наступним питанням, що також мало великий науковий резонанс, був вибір теми. Варто зазначити, що хоча тематичність була покладена в основу «Основних правил» 1945 р. та розвинута в «Правилах» 1955 р., у практичній роботі виникали певні складності: «Саме по собі визначення мети публікації не складає труднощів, але співробітник, що виявляє документ, повинен добре знати, за допомогою яких особливостей прийомів публікації, відбору документів досягається ця мета, опублікуванням яких документів, з точки зору їх форми і змісту, можна буде в повній мірі досягти розкриття теми...» [208, с. 31]. Автор наведених слів пропонує при цьому користуватися методом аналогії.

Недоліками тематичних збірників 40-х - 50-х років була незабезпеченість в повній мірі історичними документами означеної теми; нерівномірність висвітлення окремих періодів і питань; недостатнє вивчення своєрідності місцевих проявів загального процесу, явища, тенденції тощо [46, с. 3-10; 48, с. 131-134; 65, с. 194-201]. В подальшому археографи для усунення цих недоліків будуть більше уваги звертати на попереднє вивчення літератури з означеної тематики, тобто дотримуватись норми п. 2 «Правил» 1955 р. [158, с. 61] Необхідність на місцевому рівні коригувати теми як спосіб відійти від уже добре вивчених питань (а отже, від неминучого дублювання джерел) також піднімається в цей час. Вирішення цих питань на місцях дає можливість розкрити нові, ще не вивчені аспекти загальнореспубліканської теми і дати підбірку документів, що ще не публікувалися [208; 281, с. 21-29]. В той же час ще більшу можливість виявлення невідомих документів дають нові, ще не досліджені теми. Заклик не боятися нових тем, оскільки саме вони стимулюють подальший розвиток археографії, досить сміливий крок в умовах тотальної зарегульованості цього питання.

Вироблення принципів виявлення і відбору документів до збірника теж були пріоритетними темами обговорення представниками української радянської археографії. В цьому питанні українська радянська археографія за

досить короткий час пройшла шлях від окремих зауважень методологічного характеру до вироблення методики пошуку документів, що втілювалося в ідеї укладання робочої інструкції. Але перш, ніж розглянути теоретичні здобутки археографії радянської доби, необхідно розглянути нормативне поле, в якому вона працювала. Його склали відповідні норми «Основних правил» 1945 р. та «Правил» 1955 р. В «Основних правилах» в розділі II «Виявлення і відбір документів для друку» принципам пошуку приділявся власне лише п. 8. В ньому зазначалося: «При виявленні документів для тематичної публікації ретельному вивченню підлягають не лише ті фонди, що мають безпосереднє відношення до теми видання, але й всі дотичні фонди, а також фонди, в яких на тих чи інших підставах можуть знаходитися важливі для даної теми документи» [228, с. 6]. В «Правилах» 1955 р. принципам виявлення присвячено три пункти розділу I: п. 4 «Повнота виявлення документів», п. 5 «Виявлення архівних документів», п. 6 «Виявлення друкованих документів». Якщо п. 4 «Правил» 1955 р. відповідав п. 8 «Основних правил» 1945 р., то інші два були новими. Основна увага в них приділена укладанню облікової картки [247, с. 6].

Власне, подібні зміни відобразила й археографія в УРСР. Якщо до 1955 р. питання відбору це швидше питання технічного характеру, то з 1955 р. воно перетворюється на ключове, від якого залежить зміст, повнота й політична спрямованість збірника [94]. Зважаючи на зрослу вагу цієї форми роботи, з'являються певні інструкції. Про необхідність вироблення методики пошуку говорить Є. Корнеєва. Одним з головних елементів останньої є укладання «Робочої інструкції»: «Така робоча інструкція укладається науковим співробітником, добре обізнаним з історичним періодом і змістом фондів, що відносяться до теми... В інструкції ... викладався не лише порядок виявлення та специфіка фондів, але також давалася коротка історична довідка про фондоутворювача, його функції, період діяльності тощо» [158, с. 62]. Зразком більш детальної інструкції пошуку і виявлення археографічних

матеріалів є наведення етапів практичної пошукової роботи в статті В. Місюри [208, с. 30-41].

Досить поширеною ситуацією в 1950-х роках був пошук, але не виявлення потрібних для висвітлення теми документів, на що вказує І. Бутич у статті «Підсумки науково-видавничої роботи державних архівів УРСР». Інколи причиною цього була фізична відсутність потрібних документів. Альтернативою в таких випадках ставали матеріали преси, як у випадку укладання збірника «Жовтень на Катеринославщині» [48, с. 131-134].

Очевидно, така ситуація, коли матеріали періодики замінювали архівні документи, була непоодинокую, бо в 50-х роках робляться спроби підвищити їх статус до рівня повноцінних історичних джерел. У «Правилах» 1955 р. їм присвячено окремі пункти, зокрема і в розділі про виявлення документів (п. 6). Тому в цей час в окремих методичних розробках звертається особлива увага на методи виявлення інформації з газет [208]. Так, спочатку необхідно було укласти перелік газет, що вписуються у визначені хронологічні межі. Для оцінки опублікованого матеріалу вивчалася політична спрямованість кожної газети. Також передбачався перегляд змісту, а не орієнтація лише на заголовки.

Отже, очевидним є те, що в питаннях виявлення документів українські радянські археографи хоча й слідують у структурному відношенні за «Правилами» 1955 р., але суттєво розширюють їх змістову частину, наповнюючи їх практичним досвідом.

За виявленням документів йшов їх відбір. Це була одна з ключових процедур підготовки публікації, про що свідчить її ретельне опрацювання в «Правилах» 1955 р. Поряд із загальними принципами відбору документів (п. 7), що в основному зводились до критичного їх прочитання з метою недопущення шкідливої інформації, існували й спеціальні вказівки (пп. 9-15). Вони зводились до декількох положень: вказувались провідні теми, до яких

слід шукати і відбирати документи: роль КПРС, боротьба народних мас, трудова й політична активність трудящих (пп. 10, 11); називалися пріоритетні групи джерел для вивчення цих тем (пп. 9, 11, 12); висловлювалися застереження щодо відбору для публікації документів «ворожих таборів» (пп. 13, 14); визначалася ієрархія документів при відборі. Останній мав відбуватися так, щоб «ворожі» документи мали другорядне значення, займали упосліджене місце у структурі збірника (п. 15). При всій деталізації питання відбору в «Правилах» 1955 р. воно все ж вимагало подальшого уточнення [208]. На практиці, щоб полегшити сам процес відбору, співробітникам вручався список запитань, за якими і належало проводити відбір. Укладався певний план [208]. Також, окрім «Правил» 1955 р., додатково залучалися методичні вказівки Архівного управління, праці класиків марксизму-ленінізму тощо [208]. До відбору матеріалу ставилися дуже серйозно. За це відповідав, як правило, голова проекту. Процес відбувався в декілька етапів: попередній відбір і остаточний. Інколи результати його ставали предметом робочих нарад. При відборі документів, археографи намагалися дотримуватися «Правил» 1955 р., буквально цитуючи їх у своїх звітах [296, с. 14-20]. У той же час, поодинокі археографи висловлювали думку, що суттєвим недоліком дотримання таких правил є втрата багатьох цікавих і маловідомих документів; змістовий дубляж й надання збірникам документів ілюстративного характеру. Загальним правилом відбору документів для тематичних збірок стала яскравість інформативного повідомлення [94, с. 44]. Всі ж інші, що були відібрані на певному етапі, але з тих чи інших причин не потрапили до збірника, рекомендувалося використовувати при укладанні науково-довідкового апарату.

В «Правилах» 1955 р. згідно з пунктом 7 «Основні принципи відбору» поряд з походженням документу треба було звертати увагу і на його зміст. Саме цьому була присвячена стаття В. Стрельського «До питання про критику документальних джерел» [308, с. 28-34], де автор вказує на основні

«небезпечні» аспекти для археографів. Після ознайомлення зі змістом документу можна потрапити під його вплив і допустити ряд помилок при публікації. Щоб цього не сталося, треба зміст документу розглядати критично. В основному це стосується дореволюційних документів: офіційних документів; документів, що виходили з-під пера «правлячих елементів». Тому: «На цю обставину слід зважати історика в роботі над буржуазними документами, щоб помилково не відібрати, наприклад, для публікації документи, що спотворюють справжній хід подій, або не перенести хибних, класово ворожих визначень різноманітних явищ і фактів в заголовок справи, в редакційні заголовки документів у публікаціях» [308, с. 32]. Аби розвінчати «брехливу фразеологію», треба було відбирати документи так, щоб факт у них поставав у своєму розвитку, щоб за словами простежувалася дія. Відповідно, документи слід відбирати так, щоб сам їх зміст розвінчував «брехливу фразеологію».

Коли всі підготовчі роботи виконані, археографи переходять до безпосереднього розташування матеріалу в збірнику: «Укладачі збірників, отримавши документи свого розділу і уточнивши їх текст, розміщують їх в середині розділів за прийнятою ознакою» [94, с. 44]. Тексти документів – це одна з частин збірника. Порядок їх розташування регламентувався п. 198 VIII Розділу «Розташування окремих частин документів у виданні» [247]. Саме принципи розташування документів у збірнику є однією з найбільш досліджених тем української археографії 1940-х – 1950-х років. «Правила» 1955 р. пріоритетним вважали хронологічний порядок розташування документів. Але були й інші варіанти: «Проте в залежності від теми збірника і змісту окремих документів, що включаються до збірника, можливе інше розташування документів (наприклад, за географічною, предметно-тематичною ознакою, за різновидом документів тощо). Можливі прийоми комбінованого розташування документів» [247, с. 64]. Українська ж археографія цього періоду застосовує широкий спектр принципів

розташування документів у збірнику [46, с. 3-10; 48, с. 131-134; 16, с. 134-137; 44, с. 196-198; 65, с. 194-201].

Наступний етап вважався найважчою частиною підготовки збірника до публікації: «Після виявлення документів і їх роздрукування починається найважча робота – це археографічна обробка документів» [94, с. 43]. Заголовок був одним з важливих елементів перетворення історичного документу на історичне джерело для дослідження тієї чи іншої теми. Вважалося, що правильно складений заголовок полегшував роботу історика: «Кожен документ у виданні супроводжується редакційним заголовком, що дає загальну характеристику документа як історичного джерела» [247, с. 32]. Для цього він повинен складатися так, щоб чітко спрямовувати дослідника в потрібному руслі: «Найскладніше в укладанні заголовку – це політично правильно означити зміст документа» [284, с. 52]. Тому ніяких нейтральних заголовків: «Тепер уже майже не зустрічаються аполітичні заголовки...» [134, с. 18]. Як уже зазначалося, археографу не можна було потрапляти в полон документу, щоб у його заголовку не перенести «класово-ворожих визначень різних явищ і фактів» [308, с. 32], буржуазні визначення прогресивних явищ: «...революційні рухи іменувались «бунтами», «розбоями», «скопищами» і т.д. Ми не повинні потрапляти під вплив документу і переносити чужі нам формулювання з тексту документа до заголовку» [284, с. 56].

Оскільки загальносоюзна/російська археографія особливої ваги надавала заголовкам до документів, то в принципах їх укладання найкраще проявляються її знакові риси. Зокрема характерною рисою радянської археографії було диференційоване ставлення до різних документів. Була група документів, до якої ставилися з особливим пієтетом. Він проявлявся в тому, що найкращі наукові здобутки археографії застосовувались перш за все до цієї групи. В той же час, саме ці документи в процесі обробки ставали плідним матеріалом для археографічних нововведень, які, як правило, через певний час ставали загальним правилом поводження й з іншими

документами. Це стосувалося й заголовків: «Слід відмітити, що при обробці ленінських документів і рішень Комуністичної партії укладачі зберігають заголовки документів у такому вигляді, як вони були опубліковані в офіційних виданнях... [94, с. 45]. «до ряду документів (кореспонденції, листівок) нами зберігаються дати і заголовки, не дивлячись на те, що вони повністю або частково використовуються укладачами при складанні заголовка документа» [284, с. 53]. В укладанні заголовків менш важливих документів допускається більше свободи: «скорочення тих місць документів, що не мають прямого відношення до теми збірника...» [284], а також «з метою економії місця та уніфікації подачі окремих слів, фраз нами вводилися в текст документів, легенд, заголовків нові скорочення...» [284, с. 53]. Диференційований підхід особливо наочно проявлявся, коли зустрічалися дві протилежні за значенням групи явищ: «В заголовках нами упускались на іменування чинів, титулів, прізвища жандармсько-поліцейських чиновників, а вказувались лише їх посади, в той же час зберігалися прізвища партійних і політичних діячів. Назви фабрик, заводів у заголовках дані повністю, а не так як у тексті документа...» [284, с. 55]. «В збірнику «Революція 1906-1907 рр. на Україні» нами випускались підпис (прізвища) під документами і відтворювались посади осіб, що підписали документ. Укладачі, випускаючи прізвища, вирішили, що збірник не варто переобтяжувати прізвищами жандармсько-поліцейських чиновників, діяльність яких не представляє суспільно-історичного інтересу для дослідника. Підписи партійних, суспільних, політичних діячів в документах збережені» [284, с. 54].

Хоча «Правила» 1955 р. давали чіткі рекомендації по структурі заголовку, але типовим для 1950-х років було зауваження про відсутність їх уніфікації [48, с. 131-134; 49, с. 6-19; 44, с. 196-198]. Тому в цьому напрямі проводилась активна наукова робота. У «Правилах» 1955 р. зазначено: «Заголовок повинен містити: порядковий номер документу; дату, а в деяких випадках і вказівку на місце створення документу; означення його різновиду; означення його укладача (автора або установи) і адресата; політично

правильне стисле означення змісту документу» [247, с. 32]. Отже, важливим елементом заголовку є дата. Датування документа було однією з ключових проблем української археографії в 40-х – 50-х років. На це неодноразово як на методологічну проблему вказували українські археографи [158, с. 59-63; 48, с. 131-134; 44, с. 196-198; 49, с. 6-19; 43, с. 129-139; 19, с. 151-152]. І хоча за цей час певна еволюція відбулася (в 50-х роках датування стало обов'язковим елементом заголовка), але загалом проблема залишилася. На неї, як на важливу методологічну проблему цілої української археографії, вказує у своїй підсумковій статті М. Варшавчик [65, 194-201]. Загальною помилкою, що зустрічається у більшості документальних збірників, - це неправильне датування частини вміщених документів. Справа ускладнювалась тим, що єдиного правила встановлення дати документу не існувало [65, с. 200]. Для української археографії типовим підходом до вирішення проблеми датування того чи іншого документа була орієнтація на опис події в тексті пам'ятки: «...цей принцип проводиться непослідовно, та й не може бути застосованим послідовно, бо часто в одному ж і тому документі йдеться не про одну, а про кілька подій» [49, с. 14]. Власне, в цей час українська археографія пропонує мало альтернативних шляхів. Наприклад, один з них: дату документу встановлювати за допомогою дотичних документів або документів однієї ж і тієї ж справи [94, с. 42-49]; використовувати напрацювання допоміжних історичних дисциплін [330, с. 70-82].

Значно менше у цей час зустрічається міркувань щодо легенд. Причину цього можуть почасти пояснити слова С. Валка: «легенда масовому читачу збірників історичних документів може видатися зайвим тягарем» [60, с. 105]. «Основні правила видання» якраз і випускали пояснення редакційної обробки тексту, вказівки, на яку повинні були містити легенду. Методологи виділяють такі типи, притаманні легендам збірників 40-х – 50-х років: не зазначається оригінальність документів або спосіб їх відтворення; відсутні вказівки на попередні публікації документу; незадовільними є дані про джерела тексту. У методичному плані зустрічаються поради щодо оформлення легенди для

актуальних і пріоритетних на той час джерел. Наприклад, щодо матеріалів, взятих із газет. Радять не обмежуватись вказівкою типу ««ЦДАЖР...газетний матеріал», а вказати дату і місце виходу газети.» [19, с. 152].

У 40-х – 50-х роках до науково-довідкового апарату відносилися примітки, передмова з історичною і археографічною частиною, хроніка подій, список скорочень, покажчики, зміст [94, с. 45]. Саме в цій частині розширюються можливості археографа, він може відійти від вузько тематичних проблем. Археограф змушений звертатися до додаткової літератури, переглядати додаткові архівні фонди. Вимоги до оформлення науково-довідкового апарату, при всій вузькості основного свого призначення, за «Основними правилами» 1945 р. і «Правилами» 1955 р. мали допомогти досліднику уявити класову і політичну сутність подій, що відображені в опублікованих документах, набули в цей час нового змісту. У 50-х роках вони стали формою проведення наукової роботи, основним об'єктом якої була сама пам'ятка. Окремі складові науково-довідкового апарату допомагали уникнути хиб радянської археографії – вибіркового підходу. І навіть у збірниках можливо було через примітки, хроніку подій дати уявлення про весь комплекс документів, з якого була зроблена вибірка. Можливостям, що надавав досліднику науково-довідковий апарат, була присвячена стаття І. Лівшиц [179, с. 43-48]. Автор виходить з основної функції науково-довідкового апарату – полегшити читачу користування збірниками документів. Саме тому «Довідковий апарат збірника документів повинен бути найповнішим, включати в себе й деякі спеціальні розділи, що відсутні у виданнях іншого типу» [179, с. 43]. Натомість загальносоюзна ситуація щодо роботи над науково-довідковим апаратом на кінець 1950-х років була досить невтішною: «На жаль, навіть багато наукових видавництв дуже рідко забезпечують ними свою продукцію. Книги з покажчиками – це одиничні приклади» [179, с. 43]. Ситуація в українській археографії була аналогічною. В більшості збірників науково-довідковий апарат або був відсутній [44, с. 196-198], або поганий (налічував численні помилки, недостатньо

інформативний [44, с. 196-198; 49, с. 6-19; 19, с. 151-152; 65, с. 194-201]). Натомість окремі складові науково-довідкового апарату мали в собі потенціал справжньої наукової роботи, давали можливість розширити межі археографічної роботи, вузько регламентовані правилами 1945 р. та 1955 р.

Тут слід також звернути увагу на примітки. В 50-х роках роботу над примітками українські археографи характеризували як досить важку: «...намітивши примітки, укладачі переходять до дуже важливого виду діяльності – до укладання приміток. Це є найскладнішим етапом археографічної роботи над збірником і дуже важливою частиною науково-довідкового апарату. На цей вид діяльності витрачається значна кількість часу» [94, с. 44]. Як правило, використовували два типи приміток: текстуальні й примітки по змісту. Щодо останніх діяли досить жорсткі вимоги: «Примітки по змісту повинні вирізнятися стислістю і якістю у вигляді відомостей і стосуватися предмета лише в тій мірі, в якій це необхідно для правильного його розуміння у зв'язку з темою видання» [94, с. 44-45]. Більший простір давали текстуальні примітки. Згідно проведеному аналізу, у розглянутих працях про них говориться досить не чітко. Їх змістове наповнення не регламентується так жорстко, як зміст інших елементів науково-довідкового апарату. Тому не дивно, що саме вони стали каналом насичення збірників науковими дослідженнями з питань археографії. Ці текстуальні підрядкові примітки отримали ще назву археографічних [179, с. 44]. Які можливості дають вони за «Правилами» 1955 р.? Ці примітки: «...по-перше дають можливість обґрунтувати вибір тексту при наявності декількох джерел... По-друге, в археографічних примітках даються різночитання додаткового джерела тексту... По-третє, археографічні примітки вказують на особливості тексту, зумовлені походженням тексту... Окрім того, в археографічних підрядкових примітках у відповідності до «Правил видань історичних документів» вказується зв'язок і взаємозалежність документів збірника, збереженість текстів, даються

пояснення окремих частин тексту, відмічаються пропуски, неточності, помилки, обумовлюються випущені укладачами місця, коротко передається їх зміст тощо» [179, с. 44-45]. Але радянські «загальносоюзні» археографи у 1950-х роках зуміли знайти додаткові можливості цих приміток. З'являються такі їх зразки, що «носять відбиток великої дослідницької роботи». Це короткі дослідження, пов'язані з походженням тексту, різними його джерелами, вибором його для публікації, встановленням співвідношення документів збірника з документами, що не ввійшли до нього. А також: «В підрядкових примітках не лише наводяться різночитання, що зустрічаються в інших документах, але робиться спроба встановити їх причини, довести, який текст найбільш відповідає дійсності» [179, с. 45]. Саме через примітки радянські археографи намагалися пом'якшити наслідки вибіркового принципу друкування документів. В них робляться посилання на неопубліковані документи і не обмежуються лише вказівкою їх місцезнаходження, а розгорнуто викладають їх зміст, цитують документи, навіть інколи повністю наводять текст документу «якщо він має безпосереднє значення для дослідження історії тексту, що публікується, в основній частині» [179, с. 46].

Потенціал мають і покажчики. Зокрема І. Лівшиц згадує про зразки розгорнутих іменних покажчиків, що наближаються за своїми параметрами до повноцінних коментарів [179, с. 47]. Аналогічні можливості для наукової археографічної роботи будуть віднайдені і в передмовах у 1960-х роках. Варто означити лише основні тенденції в методиці їх укладання. Вони полягають у витісненні розповіді про історію подій і переказу змісту документів власне археографічними дослідженнями.

Отже, в умовах домінування тематичних збірників історичних джерел і чіткої регуляції ключових аспектів з їх укладання, радянські археографи на загальносоюзному рівні в методологічному плані шукають можливості відійти від документальної ілюстративності історичних тем і зайнятися

дійсно археографічною роботою. Адже висліди над походженням тексту, його джерелами, текстологічними різночитаннями дають небагато фактажу для побудови історичних концепцій. Тобто, в таких дослідженнях археографи швидше орієнтуються на пам'ятку як певну цілісність і самоцінність, ніж на історичне джерело, що несе конкретну інформацію по певній історичній темі.

Іншим напрямом методологічної роботи у цей час став пошук шляху подолання наслідків вибірковості, покладений в основу публікаційної методики радянської археографії. Ним став науково-довідковий апарат. Його використовували для максимального насичення збірника документальним контекстом, з якого був вирваний опублікований документ. Таким чином останній опинявся в своєму природному середовищі. Можливості науково-довідкового апарату використовували і для відновлення текстуальної повноти документів, що публікувалися у збірниках як окремих фрагментів. На жаль, більшість з цих аспектів не знайшла відображення в методичних розробках українських радянських археографів, що стосувалися збірників. Зате вони зуміли розгорнути дослідження напрямів, лише означених в «Основних правилах» 1945 р., та наповнити конкретним змістом інколи досить абстрактні нормативні положення «Правил» 1955 р.

Відтворення текстів документів є базовим питанням теорії едиційної археографії. Ми змушені розглянути його наприкінці частини дослідження, що в основному було присвячено шляхам наслідування і розвитку положень загальносоюзної археографії українськими радянськими науковцями. Бо саме ця сфера змушувала українських радянських археографів не задовольнятися існуючою методологією, а шукати інші шляхи.

Ми спробуємо показати як у цій області протягом 40-х – 50-х років накопичується ціла серія невирішених питань.

Отже, питання відтворення текстів документів посідає чільне місце у теорії української радянської археографії зазначеного періоду. Йому присвячені як окремі пункти у передмовах до збірника, так і окремі сторінки

аналітичних статей, що вийшли у 40-х – 50-х роках на шпальтах спеціалізованих періодичних видань.

Щодо критики, висловленої з приводу роботи над текстом документу, то основним зауваженням у 40-х – 50-х роках до українських радянських археографів було вільне поводження з ним. Це проявлялося у декількох моментах. Перш за все, в необґрунтованому скороченні: «...цілий ряд документів публікуються скорочено, без розкриття змісту випущених частин...» [44, с. 198]. Саме відсутність вказівок на пропуски та ігнорування обґрунтування таких дій викликають найгострішу критику: «У багатьох збірниках документи публікуються із скороченням без будь-яких пояснень...» [49, с. 14]. Такі дії мають бути чимось зумовлені і повинні мати вагомі підстави, тому коротких повідомлень про сам факт скорочення недостатньо: «Упорядники збірника обмежилися лише зауваженнями в археографічних передмовах про те, що випущений текст не стосується теми збірника. Безперечно, часом публікація документів зі скороченнями викликається необхідністю, але в таких випадках обов'язково в примітках слід конкретно зазначити, що саме опущено» [48, с. 134].

Якщо попередні зауваження цілком вкладалися в характеристику «недотримання норм правил публікації», то наступне зауваження методологічного характеру виходить за рамки «Правил» 1955 р. Справа в тому, що скорочення були зручною формою для «підгонки» «неслухняного» документу під потреби висвітлення тієї чи іншої теми. «Правила» досить багато місця приділяли ідеї скороченої публікації. І. Бутич (на основі аналізу конкретного випадку) загалом ставить під сумнів доцільність такої ідеї. Високо оцінюючи якість збірників, в той же час він зазначає: «В тих випадках, коли з будь-яких причин допущені скорочення тексту, у підрядкових примітках зроблені відповідні застереження, але ці примітки не завжди задовольняють читача. Наприклад, у збірнику «За власть Советов» до документа № 14 дається таке пояснення: «Опущені матеріали, що не стосуються Запорізької області». Виникає запитання, а якої території вони

стосуються і чи слід взагалі в таких випадках скорочувати текст документів? Є думка, що цього робити не треба» [48, с. 133].

Вільне поводження з текстом документу проявлялося також в довільному його редагуванні, некоректному перекладі. Всі ці випадки кваліфікуються як серйозні відступи від правил публікації, що призводять до спотворення документу.

II.2.3.2. Реалізація теоретичних здобутків на рівні видавничих проектів.

Якщо параграф цього дослідження «Вироблення українськими археографами методики публікації збірників історичних документів» базувався на статтях теоретичного характеру, то джерельну основу цього склали видання історичних документів 40-х – 50-х років він дасть уявлення про рівень втілення теоретичних надбань у едиційну практику, а також внесе окремі корективи і доповнення. Також цей матеріал дає можливість чіткіше побачити провідні тенденції в едиції 40-х – 50-х років. В центрі уваги постануть передмови, як теоретична частина збірника, а також саме видання як комплексна проблема.

За попередніми даними, зібраними на основі анкетування, з'ясувалося, що структура передмов у 40-х – 50-х років складається з певного переліку питань, коло яких і повнота висвітлення не була стабільною. Часто це залежало від того, яка установа готувала публікацію. Так республіканські археографічні центри як правило випускали збірники вищої якості, ніж обласні. У межах трьох найкрупніших осередків академічного, архівного й партійного теж виявилися суттєві розбіжності на рівні стилю видання. Виявлені розбіжності на рівні двох десятиліть. Видання кінця 40-х років відмінні від видань кінця 50-х років. Оскільки коло питань, що піднімаються у передмові є типовими, з усього загалу публікацій доцільніше обрати найбільш репрезентативні. Перш за все це ті публікації, що належали до трьох головних республіканських осередків, як видань з найбільш повною

теоретичною частиною, представленою у передмові. У процесі аналізу слід порівняти продукцію академічного, архівного і партійного осередків між собою на предмет наявності теоретичної частини. Також необхідно ввести часовий фактор – порівняти рівень видань 40-х і 50-х років між собою. Окрім того, варто порівняти висвітлення теоретичних питань у передмовах та реалізацію цих положень у самому виданні.

Завдяки порівнянню теоретичної і «практичної» частини збірника виявлено певні розбіжності, проблемні зони, що формували проблемні зони. Більшість з них стануть матеріалом для теоретико-методологічних узагальнень на наступних етапах розвитку української радянської археографії.

Отже, передмова є одним з найважливіших джерельних матеріалів даного дослідження. Передмова складалася з історичної частини та археографічної. Перша частина зазвичай уявляла собою історичний екскурс, у якому викладалася історія питання. Цю частину передмови мають всі збірники 40-х – 50-х років. У зазначений період спостерігається певна динаміка розростання цієї частини. Так у виданнях 40-х років переважно короткі екскурси подій. Виключення становить збірник «Селянський рух на Буковині 40-х років ХІХ ст.», де історичний вступ становить близько сорока сторінок. У 50-х роках великі історичні екскурси – це вже звична практика. Розлогі вступи доповнюються «Хроніками подій». Так у збірнику «Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901-1904 гг.)» (К., 1955, т. 1) історичний нарис розгорнувся на тридцять дві сторінки. У збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции» (К., 1957) – на вісім сторінок. Історична частина передмови у збірнику «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)» (К., 1957) становлять двадцять чотири сторінки, а у «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъёма 1910-1914 гг.»

(К., 1969) – п'ятдесят одну сторінку. Показовим є порівняння передмов двох збірників документів так званої феодальної доби «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірка документів (1639-1648 рр.)» (К., 1946) та «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953). Перший том «Воссоединение Украины с Россией» охоплює майже той самий період, що й видання 1940-х років. У ньому вміщені документи з 1620-го по 1647-й рік. Якщо видання 40-х років містить передмову на пів-сторінки, то видання 50-х років, об'єм якого принаймні на третину більший, містить передмову на двадцять три сторінки.

Таким чином, передмови до збірників документів мають власну структуру. Одним з головних її елементів є історичний нарис. Останній протягом двох десятиліть мав тенденцію до розширення. Також у 50-х роках помітна ще одна особливість. У поодиноких випадках історичну частину писали «знакові» особи. Так передмову до «Радянського будівництва на Україні» написав Г. Петровський, а не упорядники, як робилося зазвичай.

Характерною особливістю видань 40-х років була фактично нерозділеність історичної частини передмови й археографічної. Для 50-х років це вже фактично обов'язковий елемент оформлення. Подекуди він підкреслюється особливими елементами: пробілами (розривами), зірочками. Інколи частина «Від упорядників» виокремлюється в окремий підрозділ і так фігурує у змісті збірників. Археографічна частина передмови складається з цілої низки питань: характеристика вміщених документів, передача текстів, принципи структурування матеріалу у збірнику, укладання заголовків, легенд, покажчиків тощо. Саме цієї частини роботи стосувалася більшість критичних зауважень, висловлених у 40-х – 50-х роках фахівцями: «Прислані госархівами копії документів говорять про те, що більшість архівів не дотримується елементарних правил копіювання документів. Багато копій присилаються в скороченому вигляді, опускаються заголовки і підписи під документами, не вказуються дати створення документів, в легендах відсутні

дані, що вказують чи є ці документи оригіналами, відпусками, чи копіями», також: «Ті копії, що присилаються, не завжди задовольняють укладачів, оскільки в них часто опускаються відомості про автора документу, адресат, дату. У легенді зазвичай не вказано, чи є документ оригіналом, чи копією» [284, с. 51].

Отже, одним з обов'язкових елементів археографічних передмов є *характеристика вміщених документів*.

У 40-х роках домінують видання що вміщують копії. В основному причиною є знищення під час війни оригіналів. Якщо це стосувалося документів новітньої історії, то поширеною була практика вміщувати матеріали преси, а не архівні документи. У деяких збірниках зустрічаються доволі оригінальне пояснення цьому факту: «У дні революційних протистоянь сучасники їх воліють діяти, а не документувати події» [236, с. 4].

Стандартним поясненням у аналогічних виданнях є все ж загибель документів, а не загалом їх відсутність. Новим для 1950-х років у аргументації чому саме такого типу матеріали були відібрані є посилання на їх підвищену інформативність у порівнянні з іншими [242, с. XXXIII]. Також у 1950-х роках у деяких збірниках документів, попри основний масив матеріалів, взятий з преси, окремо окреслюється коло оригінальних документів із зазначеної тематики [28, с. VII]. Певними особливими випадками у цьому контексті є матеріали ново приєднаних до України територій. Так упорядники збірника «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.» зазначали, що це не лише повністю нові матеріали, а й загалом перша радянська публікація документів про Буковину взагалі. Тому окрім загальних відомостей про місце перебування документів, було зазначено коли і де були виявлені матеріали [див.: 278].

На кінець 50-х років у структурі передмов закріпилося чітке виокремлення принципів передачі тексту документів; заголовків, легенд, приміток, покажчиків. Тоді як у передмовах 40-х років перелік означених

елементів був значно менший. Часто були відсутні самі терміни (зокрема «легенда»), а описувалась лише практика. Висвітлення питань археографічного оформлення було звуженим.

Заголовок один з тих елементів, що піддався осмисленню найраніше. Про його значення С. Валк писав: «Заголовок до документу, що видається є найважливішою складовою частиною видання, тому що він у найкоротшому вигляді повідомляє майбутньому читачу й досліднику, що саме за документ тут виданий» [60, с. 100]. Окрім інформативної, С. Валк виділив ще й «направляючу» функцію заголовку: «стисла сукупність відомостей про характер і зміст документу, що міститься у заголовку, «попередньо готує читача до такого тлумачення документу, що подане у заголовку...» [60, с. 100].

Такими направляючими властивостями заголовку документу сповна скористалися упорядники одного з перших видань збірника документів «Перемоги Радянської влади на Україні...» (К., 1947). Тут заголовки «багатоярусні». Подаються заголовки до окремої групи документів у межах розділів: «Трудящі Донбаса підтримують повсталих робітників і солдатів Петрограда». За цим слідує сам заголовок документу «№14. З резолюції...». Після заголовку йде підзаголовок: «Шахтарі вітають Леніна» і лише після цього наводиться сам текст документу. Всі ці різнорівневі заголовки виділені особливими шрифтами. Їх мета таким чином спрямувати розуміння читача у правильне ідеологічне русло. Але таке відверте використання потенціалу заголовку не є характерним для більшості видань. Тим більше для видань 50-х років, де направляюча функція заголовку використовується майстерніше. Хоча у статтях теоретико-методологічного характеру українських радянських археографів домінувала саме «направляюча» функція заголовка, виокремлена С. Валком. У основному матеріали цих статей спрямовані на віднайдення техніки, прийомів забезпечення присутності у заголовку ідеологічного компоненту.

Щодо передмов, то чітке окреслення структури заголовків з'являється в них лише у 50-х роках [261]. Загальна тенденція, що простежується у 40-х – 50-х роках – це прагнення до стиснення заголовків і пошуки прийомів підвищення інформативності його складових елементів. Для 40-х років характерними є довгі, розлогі заголовки [316; 278; 321]. Почасти це пояснюється популяризаторським призначенням збірок. Так у передмові до збірки «Перемога Радянської влади на Україні» упорядники зазначають, що при археографічному оформленні документів їх зміст розкривається в окремих тематичних заголовках.

За результатами проведених спостережень, вже наприкінці 40-х років структура заголовків документів цілком склалася і в основному містила: дату (рік, місяць, день), тип документу («рескрипт», «судова справа», «резолуція»), зазначення адресату, переказ змісту документу, інколи вказується місце дії, якщо документ публікують не повністю, то заголовок може містити вказівку на це («З резолюції...»).

Не дивлячись на розлогість заголовків до документів, вони подекуди не зовсім об'єктивно характеризують документ. Так на невідповідність заголовків окремих документів їх змісту у збірці «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.» вказав М. Ковальський [140, с. 32-33]. У збірці «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» короткий зміст заголовків не передає сутності справи. Як правило передаються формальні ознаки. У збірці «Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.» заголовок документу № 2 містить інформацію про хід придушення селянського заворушення. Насправді ж у документі викладений швидше план придушення.

У 50-х роках домінує тип лаконічного заголовку. У деяких з них починають вводити автентичні заголовки документів. Це в основному стосується документів з історії більшовицького руху [242; 261]. Так само, як і збереження тогочасних географічних назв, адміністративно-територіального поділу. Часто інформація про інші варіанти документу (а, отже, й заголовки),

пояснення до терміну, факту, особи тощо, вжиті у заголовку даються у примітковій частині. Всі інші елементи заголовку (дата, тип документу, адресат тощо), що були характерні для заголовків збірників 40-х років, залишаються актуальними і для 50-х років.

В усіх проаналізованих для цього дослідження збірках, що належать до трьох археографічних осередків (академічного, архівного і партійного) вказані місця зберігання документів що публікуються. Це є важливим елементом археографічної легенди, але не єдиним. Загалом міркування про структуру легенди як і про заголовок знайшли відображення у передмовах збірок кінця 1950-х років. Вони містять такі положення: «Після кожного документу вміщена легенда, в якій вказується: скорочена назва архіву, що зберігає документ, назва фонду, опису, справи, аркуша, а також вказівку на оригінал чи копійний характер документу. В легендах подається також примітка про попередні публікації [261, с. 5]. Не у кожній передмові до збірників, особливо 40-х років можна знайти термін «легенда». Не в усіх збірках однакове розміщення легенди. У дещо пізніше виданому збірнику «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)» [262; 263] дані, що відносяться до легенди, розміщені у кінці збірника. Загальною практикою є подання коротких легенд, де переважно вказується місце зберігання документу.

Науково-довідковий апарат, за словами С. Валка, викликав до себе найбільшу увагу в радянській археографії. У «Основних правилах» окрім традиційних вимог до цього елементу археографічного оформлення, а саме – давати довідкову інформацію, міститься ще одна – ідеологічного характеру. Від науково-довідкового апарату вимагалось: «Виправити неправильні покази документів про політичну й фактичну сторону тієї чи іншої події, роль тієї чи іншої особи тощо, і допомогти читачу з'ясувати класову й політичну сутність подій і дій осіб, що знайшли відображення у документах, що публікуються» [60, с. 110]. С. Валк зазначав також, що у дореволюційних виданнях такий елемент археографічного оформлення як коментарі був відсутній. Сам

науковець вважав, що цей елемент потрібен для особливих документів – щоденників, мемуарів де присутній фактор людської пам'яті.

Посторінкові примітки позначалися зазвичай зіркою і дають уявлення про редакторську роботу.

В основному всі посторінкові примітки зводяться до наступного кола проблем:

1. Стан документу та його тексту (документ надірваний, текст незакінчений тощо);
2. Пояснення вжитих у тексті термінів;
3. Зазначення «копія», «оригінал», «чернетка»;
4. Помилки у тексті і наведення правильного на думку упорядників варіанту;
5. Авторські правки;
6. Редакційне скорочення слів, текстів;
7. Редакційні доповнення тексту документу і підстави для таких доповнень;
8. Примітки про підписи під документом;
9. Примітки, що стосуються датування;
10. «Так в тексті документу»;
11. Маргіналії;
12. Примітки про те, що документ не зберігся;
13. Додаткові пояснення про події, діючих осіб тощо;
14. Вказуються документи, що випускаються, або частина тексту.
Коротко переказується їх зміст;
15. Посилання на інші документи, вміщені у збірнику;
16. Посилання на прикінцеві примітки;
17. Вказання на помилки у тексті щодо датування, подій тощо;
18. Наведення так, як було у тексті оригіналу до внесення редакційних правок;

Є ціла низка індивідуальних положень, зокрема мовні спостереження за текстом документу [316], недоліки попередніх публікацій того чи іншого документу [261], результати розшуків документів, інформації про діючих осіб та факти, описані у документах [28], наявність чи відсутність додаткових матеріалів [28] тощо.

У той же час є пункти, притаманні для більшості збірників документів 40-х – 50-х років. Це пояснення терміну чи правильного читання, вказання наявності маргіналій у документі, пояснення окремих подій і фактів, примітка «так в тексті». Є позиції, що більш притаманні для видань певного періоду. Насамперед для збірників документів, випущених у 50-х роках характерною ознакою є більша зв'язність матеріалів між собою завдяки перехресним посиланням, посиланням на прикінцеві примітки. Для збірників документів з новітньої історії характерним є відображення широкої наукової роботи: спроби віднайти документ, згаданий у тому чи іншому тексті, що публікується; варіанти документу; інформація по фактах і дійових особах тощо.

Примітки, що відносяться до змісту документу (реальні) розташовувались як правило наприкінці збірника і теж мали доволі індивідуальний характер попри наявність чітких вказівок щодо них у «Основних правилах» 1945-го року й «Правилах» 1955-го року. Так прикінцеві примітки, зроблені Ф. Шевченком до збірника документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.» знайомлять читача з широким колом питань з історії освіти, економіки, культури Буковини. А разом з історичною частиною передмови – з основними результатами дослідження історії цього краю «буржуазних» українських істориків. Реальні примітки, так як і посторінкові у збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.)» виконують роль направляючих. Вони розставляють ідеологічні акценти на кшталт: «В

рішеннях конференцій містяться деякі помилкові і неточні положення...», «відображають не більшовицьку позицію» тощо.

Фактично всі збірники документів, випущені у 50-х роках містять реальні примітки, розміри і об'єми яких достатньо індивідуальні.

Тепер розглянемо питання як виглядає відтворення текстів документів у відібраній нами фокус-групі збірників 40-х – 50-х років.

Перш за все це питання було присутнє як базовий структурний елемент у всіх передмовах. Хоча воно унормовувалося «Основними правилами» 1945-го року і «Правилами» 1955-го року, але цього було явно недостатньо. Упорядники окремих збірників керувалися не лише існуючою нормативною базою, але й довоєнними посібниками [70], а найчастіше – «практикою публікації матеріалів, що склалася у післявоєнний час» [28].

До питання відтворення документів відносилася велика кількість аспектів: повнота тексту; принципи скорочення упорядниками текстів документів; питання емендації (виправлення текстів); принципи відтворення елементів тексту (підписів, заголовків, оригінальних слів, авторських правок, помилок тощо) маргіналії; орфографія; пунктуація.

Кількість виявлених у передмовах пунктів, а ще більше реально пророблена робота неоднакова у кожному збірнику. Вона залежить від того яка установа готувала збірник, до якого періоду історії України належать документи, і зрештою кому належать ці документи (їх походження).

Найбільше пунктів, що стосуються принципів передачі текстів документів виявлено у передмові до збірника «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.)» [28], підготовленому Інститутом історії партії ЦК КП України – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Архівним управлінням УРСР. Їх близько семи і стосуються вони таких аспектів: повнота відтворення тексту документів; відтворення та принципи відтворення окремих текстових елементів, таких як «помети», резолюції та підписи; правопис; скорочення окремих слів;

принципи передачі спотворених ділянок тексту. Достатньою повнотою володіє й підготовлена Архівним управлінням УРСР, ЦДІА УРСР та Інститутом історії АН УРСР видання «Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901-1904 гг.)» [242]. Так само дає уявлення про повноту видання, відтворення резолюцій, «помет»; підписів; правопис; скорочення слів; і помилки текстові. Також достатньо повними є по кількості представлених питань передачі тексту є видання 40-х років «Україна перед Визвольною війною 1648-1654 рр.» [316], підготовлене Інститутом історії АН УРСР, Управлінням державними архівами МВС УРСР та ЦДІА УРСР. У його передмові представлені такі аспекти як повнота відтворення документу; правопис (орфографія, пунктуація, розбивка на абзаци); скорочення слів; прописні літери, помилки.

Крім того «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.)» й «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.» містять відомості про звірку документів та її принципи. Найменше пунктів представлено у двох збірках різних часів, але дуже подібних у частині принципів передачі текстів документів. Це збірник документів «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни 1919-1920)» [263], підготовлений Інститутом історії АН УРСР, Архівним управлінням УРСР та «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг.» [261], підготовлений Інститутом історії АН УРСР та ЦДІА УРСР. Також небагато місця для висвітлення принципів публікації документів приділено у збірнику документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.» [278], що можна пояснити тим, що подавалися як перекладені з німецької мови чернетки.

Щодо повноти відтворення тексту, то необхідно, на наш погляд, розділити видання, що стосуються документів ХІV – ХVІІІ ст. та тих, що стосуються новітніх часів. Тексти перших, при всій спрямованості на уніфікацію, вимагали більшої уваги до відтворення орфографічних,

пунктуаційних, смислових особливостей, що певним чином вело й до переосмислення базових методів радянської археографії. Єдиним способом позбутися цих проблем був спосіб перекладу оригінальних документів сучасною українською, як «Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.», або російською, як у випадку з трьохтомником «Воссоединение Украины с Россией» без вміщення оригінальних текстів. У іншому випадку відкинути індивідуальні особливості пам'яток було досить складно. Всі ці аспекти, пов'язані з давніми текстами проаналізуємо пізніше, у пункті, присвяченому пошуку в українській радянській археографії змін методики. Тоді як збірники, присвячені новітньому періоду утворюють достатньо велику групу, у межах якої можна проводити порівняння і відшукувати зміни.

Щодо повноти відтворення тексту, то домінує «Україна перед Визвольною війною 1648-1654 рр.». Окрім орфографії, пунктуації та виділення абзаців, упорядники залишили все як у тексті оригіналів. Серед збірників документів новітнього часу домінують такі, що присвячені партійному і радянському будівництву. Деякі з них містять фотокопії документів («Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901 – 1904 гг.)»), що дає уявлення про зовнішній вигляд документу, розташування текстових частин, присутність елементів, не відтворених при публікації (наприклад печаток). У інших – акцентується повнота передачі тексту. Так у збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.)» зазначається, що причиною публікації деяких документів є те, що у попередніх виданнях вони були опубліковані «в извлечениях». Упорядники, прагнучи дати повний текст документів, у передмові перелічують документи, що надруковані у витягах (5 документів).

Окрім того, у збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.)» подані резолюції і «помети», щоправда не

на автентичних місцях, а у кінці тексту перед легендою. Крім того підписи збережені під кореспонденцією і особистими листами, хоча під колективними документами вони випускаються.

На тому, що у збірнику документи публікуються повністю (щоправда без переліку тих, що опубліковані у витягах), вказують й упорядники збірників «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)» й «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъёма 1910-1914 гг.». Хоча між збірниками розрив у два роки, але та частина, що стосується передачі текстів документів оформлена майже ідентично.

Одним з головних показників принципів передачі тексту є втручання чи не втручання редакторів у текст документу. У всіх збірниках 40-х – 50-х років редактори втручаються у текст документів. Але міра втручання і методи його різні. За означений період простежується певна тенденція обмеження втручання. Це добре ілюструють видання за так званими актуальними темами. У збірнику 40-х років «Перемога Радянської влади на Україні» [236] редактори активно втручаються у текст документу, формуючи потрібний матеріал. Як зазначають самі упорядники, частина документів публікується у вигляді фрагменту, ціла низка місць з повного тексту документу випускається, у тексті документу присутні вставки від упорядників. Дещо змінилося у 50-х роках. Так при всій подібності перелічених випадків втручання редакторів у текст документу, упорядники збірника «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)» намагаються подавати документи повністю, залишаючи у тексті авторські крапки, смислові авторські помилки

У збірнику «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.)» вони, за словами упорядників, зводяться до застосування сучасного правопису, розшифровки у тексті документів скорочень і виправлення без обумовлення явних спотворень тексту. Попри

очевидні зміни, все ж набір аспектів за яким відбувається втручання редакторів у текст документу залишається незмінним. Так виключаються фрагменти документів, у яких містяться повтори, або місця, що не мають відношення до теми скорочення; смислові вставки від редакторів у текст документу, «незначні поправки технічного характеру» [263, с. XXX], виключаються явні помилки і описки.

II.2.3.3. Зародження альтернативних методик.

Більшість робіт українських радянських археографів слухняно наслідували теоретико-методологічні засади загальносоюзної археографії, невелика частина – намагалася розвивати їх, але й були поодинокі дослідження, що самим фактом свого існування змушували сумніватися в їх незаперечності. Таким у 50-х роках став доробок П. Фостик, що узагальнив досвід роботи львівських археографів з місцевим матеріалом. Сам цей доробок був представлений виступом на конференції та окремою статтею. В них аналізується досвід роботи над збіркою документів «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI – XVIII ст.» (Л., 1961), в якому містилися документи, писані іноземними мовами. Отже, упорядники одразу потрапили у ситуацію, що не регулювалася загальносоюзними нормами. Нормативних правил не було тоді, зокрема, і в сусідній Польській Народній Республіці щодо старопольських текстів [295, с. 12]. Означені роботи П. Фостик, а також передмову до «Соціальної боротьби...» цілком можна було б віднести до ілюстрації попередньої тези про внесок української радянської археографії у розвиток закладених всесоюзними «Правилами» 1955 року позицій, зокрема щодо іноземних документів, якби не коло поставлених питань. Воно значно ширше і, слід наголосити, торкалося самих засад радянської археографії.

Перш за все, після ознайомлення зі статтею П. Фостик [330, с. 70-82], постає питання про доцільність використання археографічної методики, базованої на принципах вибіркості й уніфікації. Упорядники збірника

«Соціальна боротьба...», спробували застосувати до текстів цих документів, норми, запроваджені «Правилами» 1955 року щодо текстів документів XVI – XVIII ст. Тож, згідно правил, уніфікували документи: старовинні тексти привели до норм сучасних мов [295, с. 12-13; 330, с. 74, 76]; спрощено підійшли до передачі титулів [330, с. 77-78], проігнорували оригінальність графіки; втрутилися в текст документу (прибрали помилки і описки, «виправили граматичні помилки письма, неправильну пунктуацію», спростили складні граматичні конструкції, розшифрували скорочення; виправили смислові помилки тощо); зробили літературний переклад сучасною українською мовою. Насамперед, застосували метод вибіркової: для забезпечення висвітлення соціальної тематики, змушені були «виривати» документи з документальних комплексів; вибірково підійти до самих текстів і їх варіантів. Але в цій же статті П. Фостик зазначає, що титули, яких в цих документах велика кількість, несуть дуже важливу інформацію [330, с. 81], тому їх необхідно ретельно вивчати; внесення сучасних мовних норм, перебудова важких граматичних конструкцій може впливати на зміст документу; запропонований спосіб розшифровки скорочень носить велику частку ймовірності, як і загалом «правильний літературний переклад» українською мовою цих документів, оскільки «інколи було важко передати словами оригіналу зміст документу так, щоб він був зрозумілим для сучасного читача» [330, с. 80].

Таким чином, напрошується висновок, що вибірковість недоцільна. І не лише тому, що поза виданням залишається багато цікавих документів [295, с. 12]. Вона ускладнює саме розуміння матеріалу, оскільки зміст термінів, речень, фактів часто можливо встановити лише із залученням повного тексту документу [328, с. 120-122], суміжних і подібних документів [330, с. 72, 80], текстових варіантів документу [330, с. 74] тощо. Відтак, сумніви щодо правильності перекладу внаслідок застосування цих правил, змушують

упорядників робити поправки у вигляді приміток і подавати оригінальні записи.

Стаття П. Фостик – це перш за все окреслення труднощів: «В процесі роботи над збірником колектив упорядників зустрівся з великим труднощами, про які я хочу розповісти в цій статті» [330, с. 70]. Спочатку археографів зустрічають труднощі, як невід’ємна особливість самих документів: мовне багатоголосся [330, с. 71]; особливий лексикон, що є наслідком симбіозу декількох мов [330, с. 76]; наявність незрозумілих термінів; особливості світоглядних уявлень жителів Львова XVI – XVIII ст., що втілюється у різноманітних фактах тексту, а також особливості, зумовлені самою епохою [330, с. 79-81]. Потім труднощі виникають як результат застосування методики спрощення до складних об’єктів.

П. Фостик торкається цієї проблеми, зазначаючи, що такі підходи ведуть до модернізації. Щоправда, відмічено лише модернізацію орфографії. Археограф обережно пропонує трохи змінити підходи до видання таких документів: «Збірник мав би більшу цінність, якби поряд з археографічно обробленими документами, вміщувалась і їх фотокопії» [330, с. 78]. Але змінити методику можливо лише змінивши предмет.

Дослідження П. Фостик, очевидно, ставить проблеми крупнішого масштабу, ніж просто методичні поради щодо роботи з документами XVI – XVIII ст., писаних іноземними мовами. Поодинокі зауваги щодо необхідності максимально точної передачі тексту документу у формі фотокопій; про обов’язковість укладання особливого науково-довідкового апарату до таких документів; про особливості едиції, пов’язані з проблемою розуміння тексту документів і врахування його індивідуальності – повертають нас до проблеми розуміння історичного документу як пам’ятки епохи.

Стаття П. Фостик підняла цілий комплекс проблем, що на рівні загальносоюзної археографії загостряться у 60-х роках і відобразяться у

формі змін до «Правил» видання історичних документів. В цьому відношенні проблеми, окреслені П. Фостик, суголосні з думками інших радянських археографів, які працювали з текстами давніх документів. Попри загальносоюзний резонанс (а стаття П. Фостик часто згадується у статтях, вміщених у тогочасних центральних фахових виданнях), значно важливішими вони були для розвитку в 50-х роках окремих елементів теорії і методики української радянської археографії. Зокрема, щодо бодай пунктирного означення її власного предмету дослідження. Український історичний документ у дослідженнях П. Фостик – це певний унікальний об'єкт, що є результатом поєднання багатьох факторів. Тому він насичений термінами, що не можна знайти в жодному словнику іноземних мов; в ньому присутня особлива західноукраїнська актова термінологія [330, с. 80] а також ціла низка особливих мовних фактів. Вони вимагали окремого вивчення, так, як і інших, особливих правил їх видання. Власне дослідження місцевих історичних пам'яток накладало відбиток на історію становлення української археографії. Остання містила факти відходу українських археографів від загальних правил передачі текстів, вироблених «імперськими» археографічними центрами, і створення власних методик, що враховували особливості українського актового та наративного матеріалу [64, арк. 311-350]. Тези, викладені в статтях П. Фостик, почасти були втілені у видавничому проекті «Соціальна боротьба у місті Львові в XVI – XVIII ст.».

Безумовно, у 50-х роках питання про вироблення власних теоретичних засад української радянської археографії не могло бути вирішене, або хоча б артикульоване. Але на рівні добросовісного опису всіх труднощів, з якими зустрічаються археографи, працюючи з українськими історичними документами або фактів з історії їх дослідження, це питання поставало саме по собі.

Якщо проблеми, підняті П. Фостик, стосувалися змісту археографії, її предмету та методики едіції, то стаття О. Бевзо «Про правила друкування

історичних документів, писаних українською мовою в XVI – XVIII ст.» мала спеціалізований характер. Її теж можна віднести до спроб невілювати наслідки уніфікації, але перш за все конкретної методики уніфікації, а саме - тотальної русифікації українських текстів за допомогою способів їх передачі. У своїй статті О. Бевзо називає ті випадки, коли українські пам'ятки друкувалися російською мовою або за методом, запропонованим у «Правилах» 1945-го та 1955-го років. В усіх цих випадках спостерігалось спотворення змісту пам'ятки. Аналогічні приклади наводить в своїй монографії С. Яковлев [358]. У 1970-х роках про недоліки таких публікацій, здійснених у 40-ві – 50-ті роки, говорив М. Ковальський [140]. Багато про русифікацію археографічної галузі зазначеного періоду говорилося і в 90-х роках. За нашими спостереженнями у 50-х роках проблема русифікації українських текстів гостро постала перед українською радянською археографією. І це стосувалося не лише давніх текстів, а й документів новітньої доби. Найактивніше русифікувалися видання, що стосувалися партійної історії, робітничого класу. У багато в чому зразковий з точки зору тодішньої археографії а також взірцевої для наслідування публікації «Большевицкие организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции» перевидання документів, в попередніх виданнях надрукованих українською мовою і оригінали яких було втрачено, здійснювалась російською мовою. Ознаки русифікації можна знайти в усіх видавничих проектах 50-х років, проаналізованих нами у попередньому параграфі. Стаття О. Бевзо підривала засади тотальної уніфікації всесоюзної археографії у формі русифікації за допомогою вироблення особливих правил для україномовних документів. В той же час, сам принцип передачі текстів, запропонований дослідником, мав відношення до методики уніфікації. Адже в статті пропонувалися норми, що наближали текст давніх пам'яток до норм сучасної української мови, ігноруючи старовинну графіку, пунктуацію, спосіб розбивки тексту тощо. Запропонований О. Бевзо спосіб передачі текстів має пряме відношення до

філософії археографії, що зорієнтована на публікацію історичних джерел. Адже для дослідника було головним зберегти і донести потрібну для історика інформацію про події і факти. Отже, хоча метод транскрипції, запропонований О. Бевзо, не змінював загальної концепції історії, проте в умовах русифікації був методом протистояння тотальній уніфікації. І хоча сьогодні метод транскрипції не є актуальним, проте в радянську добу він був базовим для видання історичних документів в УРСР. Тому вважаємо доцільним згадати в загальних рисах шлях становлення методу транскрипції в післявоєнну добу та шляхи його подальшої трансформації в українській радянській археографії.

Однією з перших повоєнних спроб виробити метод транскрипції українських текстів був здійснений в передмові до трьохтомника «Воссоединение Украины с Россией». В ній зазначено, що без перекладу російською мовою публікуються справочинні україномовні документи XVII ст. Оскільки: «До цих пір відсутні правила публікації таких документів. Тому, керуючись «Основними правилами публікації Державного архівного фонду Союзу РСР» і враховуючи багатий досвід радянської археографії, укладачі цього видання вперше зробили спробу передати текст документів XVII ст. за новою українською орфографією, але зі збереженням особливостей української тогочасної мови» [70, с. XXXI]. При передачі тексту в українських документах «ъ» опускався в усіх випадках, де він втратив значення, окрім тих, коли в словах сучасної української мови ставився апостроф. Обумовлювалась також заміна ряду старописних літер на сучасні. Букви, що вийшли з ужитку (як зазначається упорядниками), замінюються відповідними їм буквами сучасного українського алфавіту:

ѣ – і	ѡ – о	ѣ – е
и – і	ѳ – ф	н – н
ы – и	х – кс	г – г

В тексті допускалася розстановка розділових знаків за змістом, за сучасними правилами їх застосування. Допускається вживання крапки, коми, двокрапки, крапки з комою, тире, знака запитання. Текст розділяється на абзаци. Обумовлено заміну буквених позначень цифр, а також поводження з титулами. Відновлені пропуски в тексті подаються в прямих дужках. В прямих дужках подаються виправлення помилок в тексті. Якщо частина тексту випускається – це також позначається. Але як зазначили науковці, декларований в передмові задум був нереалізований і «допущені численні модернізації при передачі кириличних текстів» [146, с. 59]. О. Бевзо, оцінюючи це видання, зазначив, що «ці правила не охоплювали всіх питань, зв'язаних з друкуванням тексту документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст., і тому потребують значної доробки і удосконалення» [22, с. 21]. У великій і ґрунтовній статті О. Бевзо загалом проаналізовано невдалі випадки публікації україномовних текстів, в тому числі й російськими археографами, та відмічено тенденцію до їх русифікації.

З ім'ям О. Бевзо пов'язують унормування правил передачі староукраїнських текстів методом транскрипції. Як зазначає сам автор, «Основна настанова цих правил полягає в тому, щоб зберегти точний зміст історичного документа шляхом максимального збереження особливостей лексичного складу і граматичних форм мови оригіналу» [22, с. 23]. Зразком для методичної роботи стали напрацювання польських археографів. Були розділені видання мовно-літературних пам'яток та історичних документів. Для друкування останніх застосовувались спрощені принципи [22, с. 22]. Основою методу транскрипції (або науково-критичного методу) була «передача тексту документів засобом друкарського набору шляхом адоптації оригіналу відповідно до вимог сучасної графіки і правопису (поділ тексту на слова, речення і абзаци, пунктуація, вживання великої і малої літери тощо). Фонетичні стилістичні особливості оригіналу зберігаються» [113, с. 15].

На відміну від правил передачі тексту, поданих в трьохтомнику «Возз'єднання України з Росією», у О. Бевзо вказана більша кількість

застарілих букв, що переведені на сучасні відповідники, а також є окремий пункт про надрядкові знаки. Щодо графіки букв, то це стосується таких не згаданих у «Передмові» до «Возз'єднання України з Росією» випадках, як: різноманітне написання букв (е, є, з, я, у), а також графіки таких букв, як \bar{w} , \bar{y} , ψ , θ , v .

Навіть у ті випадки, що вже були обумовлені в правилах передачі текстів документів збірника «Возз'єднання України з Росією», вносяться певні зміни й доповнення. Так букві «г» відповідає не лише латинська *g*, але буквосполучення *kg*. Щодо букви «ъ», то окремо згадується випадок, коли вона зберігає фонетичне звучання глухого «о». А буква «ѣ» доповнена правилами її передачі у випадку, коли вона стоїть на місці іншої букви.

В подальшому метод транскрипції еволюціонував у бік розширення способів передачі автентичності тексту. Так у публікації 70-х років «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI - перша половина XVIII ст.)» у передмові відмічається своєрідність графіки окремих літер, притаманна опублікованим документам, різне написання однієї літери. У «Методичних рекомендаціях по передачі текстів документів XVI – XVIII ст.» (К., 1990) У. Єдлінської та В. Страшко обумовлюється правило передачі букви «ѣ» як сучасної «ї», розширюється спектр різного написання таких літер, як «о», «з», «у», «г». Найбільшої ж еволюції зазнав пункт про правила передачі літер, які могли мати різне фонетичне звучання і тому вони передаються сучасною графікою по-різному, залежно від звучання слова. І якщо в «Першодрукарі...» таких випадків близько чотирьох, то в «Методичних рекомендаціях...» їх близько чотирнадцяти. Також розширюється спектр питань, що археографи намагаються врегулювати за допомогою правил. Так у статті О. Бевзо вони обмежуються двома пунктами: правилами передачі літер кириличного алфавіту та вживанням великої літери. Тоді, як «Методичні рекомендації...» У. Єдлінської та В. Страшка окрім цих двох питань намагаються врегулювати ще й такі, як: пропуски тексту; пошкодження; виправлення; слова написані з якимись особливостями;

авторські скорочення; поділ тексту; пунктуація; закінчення рядків й сторінок; передача іншомовних слів або речень, що зустрічаються в українських текстах.

Таким чином, повертаючись до питання про місце і роль 40-х – 50-х років в історії української археографії у частині формування теоретичних засад археографії в УРСР, варто відмітити, що вже в той час були закладені основні напрями, за якими рухалась теоретико-методологічна думка в Україні у наступні десятиліття. Цей період характеризувався і некритичним наслідуванням загальносоюзних правил; одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, з рештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад, щоправда у формі поодиноких зауваг, а не системних ґрунтовних досліджень.

II.2.4. Видова археографія в УРСР.

У зазначений період почала розвиватися видова археографія. Вона відображала ті ж самі проблеми, що й загальна археографія, але вже стосовно вузького кола джерел. Тому питання про предмет, метод, функції термінологію будуть актуальними й для видової археографії.

II.2.4.1. Актова археографія.

Фактично до кінця 50-х років не існувало визначення актової археографії. Лише з виходом у 1959-му році «Методики видання давньоруських актів» А. Зіміна це питання дещо прояснилося. Хоча визначення «акти» у книжці немає, але з контексту зрозуміло, що це документи правової сфери. Актуальність цього виду документу пов'язувалось з його великим джерельним потенціалом щодо висвітлення перш за все соціально-економічної історії [117, с. 3].

Відтак «під «актовою археографією» розуміли спеціальний розділ археографії, що вивчав принципи і методи видання актових джерел» [117, с. 3].

В УРСР за відсутності чітких правил, актова археографія складалася стихійно. У 40-х – 50-х роках панувала емпірика і було досить мало теоретичних досліджень, що стосувались актів як певного виду документів та актової археографії як особливої форми діяльності.

У означений період більш вживаним в українській радянській археографії був термін не «акти», а «документи» [329, с. 69]. Слово «акти» у теоретичні статті радянських археографів часто потрапляє з фахової літератури ХІХ ст. Наприклад у статті П. Фостик воно з'являється у контексті цитування передмови до словника Н. Горбачевського 1874-го року, виданого у м. Вільно. У передмові від упорядника «Словаря древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» вживається термін «давні акти». Але, як бачимо з назви статті П. Фостик, у 40-х – 50-х роках було усвідомлення проблеми, пов'язаної з цим видом документів.

Про те, що український актовий матеріал є особливим предметом дослідження українські радянські археографи заговорили, підсумовуючи практичну діяльність з його вивчення. Справа у тому, що досить розроблена методика археографічного опрацювання актового матеріалу у РСФСР й Польській народній республіці не перекривала все поле проблематики українського актового матеріалу. Після застосування загальносоюзних методик залишалася ціла низка невирішених питань. Саме від усвідомлення наявності особливих питань актової проблематики українські радянські археографи приходять до думки і про особливість самого актового матеріалу, що історично склався на території України, а відтак і про необхідність формування засад археографії українських актів (до речі, як показала практика, не лише давніх). У 50-х роках одним із таких особливих питань було, зокрема, питання української актової мови [329, с. 69].

Нечіткість у формулюванні предмету була притаманна і у визначенні методики. Основою для її унормування були «Основні правила» 1945-го року та «Правила» 1955-го року. Відштовхуючись від викладених у цих посібниках принципів пошуку, відбору та опрацювання документів, українські радянські археографи емпіричним шляхом знаходили методи роботи з актовим матеріалом.

Ще більший поштовх для пошуків давали неописані або слабо розроблені у нормативних правилах сфери діяльності. Це стосується зокрема сфери пошуку актового матеріалу і подальшого його опису.

Таким чином було з'ясовано оптимальну методику пошуку розкиданого по різних архівах і фондах актового матеріалу, деякі аспекти опису та передачі текстів актового матеріалу. У 40-х – 50-х роках найбільший імпульс щодо пошуку нових методик йшов від актового матеріалу XIV – XVI ст. У результаті накопиченого досвіду стало зрозуміло, що методика роботи з давніми актами має відрізнятися як від методики роботи з актами новітнього часу, так і від методів роботи з іншими групами пам'яток.

Як вже зазначалося, видова археографія – це зменшена копія моделі загальної археографії. Тому як і теорія археографії теорія видової, зокрема актової археографії, вирішує базові питання. До них окрім предмету, методу, належить питання функцій. У 40-х – 50-х роках починає складатися три напрями діяльності археографів щодо актового матеріалу: збір, опис та публікація.

Щодо питань збору, то в основному вирішувались питання архівної евристики. З'ясовується, що актовий матеріал розпорошений по різних архівах не лише УРСР, але й союзних республік, країн соціалістичної співдружності та країн Західної Європи. Але навіть у межах одного архіву актовий матеріал, що відноситься до одного і того ж періоду, розпорошений між окремими фондами. Тому при постановці конкретного завдання зі сфери актової археографії, фахівці інколи переглядали весь архівний матеріал, що відносився до певного періоду. У цей час з'являються дослідження,

присвячені методикам збирання актового матеріалу. До них належить стаття П. Фостик «До питання про словник української актової мови». У ній викладено цілу низку пропозицій щодо методики збирання актового матеріалу. Підставою для узагальнення став досвід науковців Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові. До цього ж періоду відноситься стаття Л. Попової «Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІА УРСР» [244], у якій теж піднімаються питання принципів пошуку, але вже у межах окремого відділу ЦДІА УРСР у м. Києві. Основою обох методик є принципи створення карткової системи. Для пошуку чітко формулюється проблема і розробляється форма типової картки і принципи розташування карток в межах карткової системи. Після тотальних розшукових робіт і заповнення карток, карткова система стає підставою для виконання наступних етапів археографічної роботи – опису і видання. Детальніше методика розшуку розроблена у статті П. Фостик. Отже, історики-архівісти, що мають широку можливість користуватися документальними матеріалами: «Працюючи над виконанням будь-якого завдання... зобов'язані перечитувати документи, тобто мають змогу зібрати цінний актовий матеріал» [329, с. 70]. Для того, щоб фіксувати знахідки, необхідно завести певну систему, а саме систему фіксування інформації на картках: «Виконуючи свою планову роботу, архівісти можуть записувати на окремих картках архаїзми, рідкісні слова і цілі фрази, які зустрічаються в документальних матеріалах, роблячи при цьому покликання на першоджерело. Тим більше, що в документах часто є тлумачення цих же слів і фраз. Багато слів і специфічних термінів не зафіксовано ні в існуючих словниках, ні в друкованій літературі. Виявлення таких слів і зворотів, подання їх тлумачень прямо із історичних джерел дало б багатий і цікавий словниковий матеріал для упорядників словника актової мови. До того ж це були б ґрунтовні документальні коментарі, а не скупі пояснення поодиноких слів» [329, с. 70-71]. Далі П. Фостик наводить типовий зразок пошукової картки: «Працівники архіву записують маловідомі слова і незрозумілі

терміни, що зустрічаються в документальних матеріалах, на окремих, спеціально виготовлених картках. В першу чергу виписуються слова і терміни, які не зафіксовані в жодному з існуючих словників. На окрему картку береться виявлене слово і записується пояснення його значення. Потім наводиться ілюстративний матеріал, тобто фрагмент документа, де є дане слово. Якщо документ писаний іноземною мовою, одночасно подається його приклад українською мовою. Внизу картки зазначається легенда – покликання на першоджерело і його дата.

Наприклад:

Трункаль – плата за приватні позацехові роботи

“Quod vero spectat congiarios seu labores proprios, truncal nuncupatos...”

«Що стосується конгіарій, тобто плати за приватні позацехові роботи, званої трункал...» (ф. 52, оп. 3, спр. 29 (22, 29), стор. 1115, 1609 р., квітня 8).

Слово «конгіарій» означає в даному контексті те, що й «трункал». Його тлумачення подається на іншій картці.....

Коли якесь слово зустрічається в різних контекстах, архівісти складають на нього більше карток, тому, що деколи інший контекст може скоріше допомогти вяснити дійсне значення даного слова.

Наприклад:

Трункаль – плата за приватні позацехові роботи

“Non debent quoque socii sese ex solo congiario, alias trąkalu, sustentare et magistris operam suam denedare”.

«Товариші також не повинні утримуватися виключно з конгіарій, тобто трункалів і відмовлятися від роботи у майстрів». ф. 52, оп. 3, спр. 24 (17, 24), стор. 996, 1598 р., вересня 7.

Картотека слів актової мови систематизована за алфавітом, що полегшує користування нею. Вона систематично поповнюється новими словами і термінами.

Винесення на картки дат документів, з яких береться ілюстративний матеріал, дозволяє також систематизувати картки за окремими історичними подіями» [329, с. 71-72].

Щодо організації (або принаймні спроб організації) архівної евристики важливою є приписка «Від редакції», що слідує за статтею П. Фостик: «Надаючи великого значення створенню повноцінного словника української актової мови і усвідомлюючи, що це можна зробити лише зусиллями великого колективу, після нагромадження відповідного матеріалу, редакційна колегія «Науково-інформаційного бюлетеня» вирішила по мірі збирання архівістами матеріалу для словника, публікувати його на сторінках бюлетеня. Редакційна колегія звертається з проханням до всіх товаришів, що працюють над давніми документами, збирати слова і з відповідними тлумаченнями їх надсилати до редакції» [329, с. 83].

Певні результати евристики у цьому напрямі відбулися вже у 60-х роках у термінологічних словниках-додатках, зокрема до описів «Кременецьких книг».

У 50-х роках розвивалася й камеральна археографія давніх актів. Великий досвід зі складання описів Кременецьких книг був осмислений у декількох статтях співробітників ЦДІА УРСР. Проблемам опису присвячена стаття Л. Попової «Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІА УРСР». Книги Кременецького земського суду у первісному стані були представлені розсипом документів. Перш за все працівникам архіву потрібно створити методику комплектування розрізнених документів в єдину цілісність у вигляді книг. За основу було взято систему описів. Існувало дві системи описів. Одна з них прив'язувалася до індивідуальних характеристик акту. Інша орієнтувалася на принципи, сформовані без врахування індивідуальних особливостей актів [244, с. 77-89]. Працівниками відділу стародавніх актів ЦДІА УРСР було вибрано довший і складніший метод, а саме – шлях детального опису кожного акту: «...описували всі без винятку акти, додаючи анотації до особливо цікавих. Це було викликано не тільки

історичним значенням матеріалу, але й особливістю зберігання згаданих книг. Щоб перевірити правильність формування книг з розсипу і мати можливість підкласти до відповідних книжок аркуші, що не мають початку і кінця ... необхідно було докладно описувати кожен акт, зазначаючи основні прізвища, географічні назви і складати в окремих випадках анотації» [244, с. 87-88]. Пошуковими потребами очевидно було зумовлено і те, що географічні назви та імена передавалися без будь-яких змін. Ці принципи лягли в основу описів актових книг Кременецького земського суду: подокументальний опис з поглибленими анотаціями окремих документів та збереження оригінальної лексики. Це стосується не лише власних імен та географічних назв, але й збереження самоназв документів: «назва виду документа дається так, як у тексті – позов, тестамент, протестація, інтерциза тощо...» [244, с. 87].

Найрозвинутішою частиною актової археографії була едиційна діяльність. Щодо актової археографії, то основним джерелом інформації про теоретичні напрацювання є в основному передмови. Так як і вже проаналізовані збірники документів передмови до збірників актового матеріалу містять історичну й археографічну частини. Остання складалася з інформації про принципи укладання заголовків документів, передачі тексту, складання легенди, примітки, різного роду покажчики (в основному іменні і географічні). Передмови до давнього актового матеріалу мають більші інформаційні частини, що стосуються принципів передачі текстів документів, датування, аналізу лексики тощо.

Якщо порівнювати передмови 40-х – 50-х років, то спостерігається збільшення не лише історичної, але й археографічної частини, а також поглиблення окремих питань. Для порівняння оберемо дві знакові публікації для 40-х – 50-х років. Це збірники документів «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр. Збірка документів (1639 – 1648 рр.)» (К., 1946) та «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» (М., 1953 – 1954).

У збірці «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.» фактично відсутня історична частина, натомість у збірнику «Воссоединение Украины с Россией...» вона займає двадцять п'ять сторінок. У передмові до останньої збірки вказані принципи відбору документів для публікації – «найбільш характерні документи» [70, с. XXVIII]. Також вказана кількість документів, що вперше публікуються і називаються їх номери. Вперше у передмові чітко зазначається, що це видова публікація: «В це видання включені лише актові матеріали...» [70, с. XXX]. Більш детально розписаний склад легенди, а також вказана новизна залученого матеріалу з точки зору його приналежності та місця зберігання: «Якщо до цього часу це повстання висвітлювалось на основі свідчень переважно польсько-шляхетських джерел, то тепер публікуються нові матеріали, що зберігаються в ЦГАДА ССРСР» [70, с. XXIX]. Цими новими матеріалами були переважно документи офіційних установ Російської держави [70, с. XXX]. Вказаний принцип упорядкування документів, попри явну націленість видання на висвітлення конкретної тематики, матеріали у ньому упорядковуються за хронологічними принципом.

Більше уваги у збірнику «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» приділено датуванню документів. Розглянуті як різні випадки датування, так і принципи, на основі яких встановлюються дати недатованих документів.

Передмова до збірника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» розширюється і за рахунок опису принципів укладання додатків, яких у збірнику велика кількість.

Також теоретичну частину доповнюють короткі ремарки, що зустрічаються безпосередньо у додатках.

Спільними у цих двох збірниках є вказівки на варіант опублікованих документів: оригінал, копія, відпуск, перевидання. Також в обох виданнях обговорюється питання передачі тексту. В обох утверджується транскрипція як спосіб передачі текстів. Причому у збірнику «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» упорядники зазначають, що

частина документів публікується діловою українською мовою XVII ст. Підкреслюється, що «упорядники цього видання вперше зробили спробу передати текст документів XVII ст. за новою українською орфографією, але зі збереженням особливостей української мови того часу» [70, с. XXXI]. Щодо орфографії, то правила передачі у збірнику «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» більш деталізовані і торкаються більшої кількості букв, обумовлюється більша кількість випадків збереження або незбереження тієї чи іншої букви. По-суті ці правила включають зазначені положення у збірці «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.», доповнюючи їх іншими положеннями. При порівнянні текстів, вміщених у двох збірниках не було виявлено суттєвих розходжень у правилах передачі текстів. Вони фактично ідентичні. Однаковими у передмовах двох збірників є позиції і щодо пунктуації, розбивки текстів на абзаци, передачі іншомовних текстів. Єдиною відмінністю щодо останньої позиції є те, що у збірнику «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.» польськомовні тексти публікуються без перекладу, а у збірнику «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» супроводжуються російським перекладом.

Загалом обидві збірки дуже подібні між собою. Вони є видовими публікаціями. Причому «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.» є фактично вузькоспеціалізованим виданням. За підрахунками М. Ковальського, з 106-ти вміщених у цьому збірнику документів 92 були взяті з актових книг. Більшість документів (87) були взяті з гродських книг. 77 документів належать двом волинським гродським судам – Луцькому і Житомирському [140, с. 32-33]. Подібними є принципи формування заголовків, легенд, посторінкових приміток. Так серед виокремлених нами груп посторінкових приміток п'ять з семи фактично співпадають. Це загальна характеристика стану; окремі відомості, що відносяться до заголовку або легенди; принципи датування; авторські правки та маргіналії у тексті документу; правильне прочитання слова. Для порівняння ми обрали

максимально подібні документи. Обидва вони вийшли з однієї установи – Володимирського гродського суду. Близькі за часом виходу (1648/1647) і формою (протестації). Це документ № 87 зі збірника «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.» й документ № 280 зі збірника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах».

Відмінності полягають у тому, що у посторінкових примітках до текстів збірника «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.» зустрічаються спостереження орфографічного і лінгвістичного характеру. Також велика кількість приміток стосується такого аспекту як редагування тексту документу упорядниками. Тоді як у збірнику «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» спостережень мовознавчого характеру немає. Натомість всіляко підкреслюється мінімалізація втручання упорядників у текст документу. Це зроблено за допомогою того, що все правильне, з точки зору упорядників, читання не внесено безпосередньо у текст документу, а зазначено у примітках.

Ще однією особливістю збірника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» є велика кількість покажчиків. Провідне місце серед них посідає «Словник незрозумілих термінів». Поряд з термінами ділової української мови XVI – XVII ст., які є архаїзмами, зазначені й слова сучасної української мови. Наприклад до словника маловживаних і незрозумілих слів і виразів з відповідними поясненнями внесені такі як «але», «ліхтар», «речі», «отримати» тощо.

Загалом проблема термінології давніх актів є у цей час окремою теоретичною проблемою. Вона стояла достатньо гостро, оскільки всі видання, присвячені добі феодалізму так чи інакше містили термінологічні пояснення. Зокрема у збірнику «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.» вони винесені у підрядкові примітки. У збірнику «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» окрім термінів актової мови, згаданих у словнику, вони присутні у заголовках. Зокрема у назві документу. Наприклад «протестація» на відміну від «скарги», вжитої в аналогічних

випадках у збірнику «Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 pp.». Зрештою самостійного осмислення ця проблема набула у вже згаданій статті П. Фостик «До питання про словник української актової мови». П. Фостик – фахівець з українських документів, писаних іноземними мовами, в основному старопольською і латиною. Здавалося, у чому ж полягає проблема? Адже на 50-ті роки існували словники старопольської актової мови, складені польськими фахівцями і фахові міжнародні посібники з латини. П. Фостик у зазначеній статті докладно аналізує деякі з них [329, с. 69]. Як виявилось, жоден з них не вичерпує всієї проблематики актової мови, що виникла на території України. Більше того, проблема настільки велика, що вимагає для свого вирішення випрацювання власних принципів, що заклали б основу укладання словника української актової мови.

Оригінальними є самі пропозиції, як мають виглядати глосарії у такому словнику. Науковець, як зазначалося вище, пропонує не зупинятися на сухих поясненнях поодиноких слів, а подавати їх у контексті. Подавати архаїчні, рідкісні слова і цілі фрази необхідно разом з уривками текстів, у яких вони зустрічаються. Це пояснюється декількома причинами:

- «в документах часто є тлумачення цих же слів і фраз» [329, с. 71];
- часто відоме слово вживається поряд з невідомим як тотожне. Таким чином є підстави правильно витлумачити невідомий термін;
- подання текстового матеріалу дозволить наступним дослідникам зробити висновки про правильність перекладу або тлумачення того чи іншого терміну, та буде наштовхувати на відкриття власних смислових варіантів;
- «часто межа між різними значеннями окремих слів і термінів та їх відтінками стирається, що становить ускладнення при схопленні їх смислу. За допомогою наведених прикладів з документальних матеріалів легко можна показати характерний відтінок значень окремих слів і термінів...» [329, с. 72].

Варто зазначити, що такий варіант глосарію із залученням текстового контексту вживання терміну буде використаний і розвинутий українськими радянськими науковцями у подальшому.

Ще одне питання, відповідь на яке має дати словник актової мови, - це відображення зміни актової термінології від епохи до епохи. А також відстеження лексичної тяглості, коли одні й ті ж українські слова вживаються при складанні документів у різні історичні періоди [329, с. 72]. Наприклад у статті «До питання про словник української актової мови» була здійснена спроба визначити групи типових слів, притаманних актовому матеріалу феодальної доби. Були здійснені спроби визначити групи найбільш розвинутої лексики. Вони проілюстровані аналізом лексики, пов'язаної з покаранням. Різноманітність лексичного ряду актової мови демонструється на основі лексики, пов'язаної з в'язницею, метрологічними термінами тощо.

Висновок до розділу.

У підсумку до цього розділу можна стверджувати, що, не зважаючи на те, що питання методики видання домінували в українській радянській археографії, в ній знайшли відображення й питання загальнотеоретичного плану. Останні втілилися в спробі дати власне визначення терміну «археографія» у республіканських довідкових виданнях. Певне наслідування загальносоюзним зразкам спостерігається в українському визначенні терміну «археографія» і її функцій. Це стосується перш за все визначення, поданого в «Українській радянській енциклопедії» [317, с. 317-318]. Так, як і в «БСЭ» (2-е вид.), в «УРЕ» археографія визнається допоміжною історичною наукою, головним завданням якої є розробка методів публікації. Стаття «Археографія» наслідує аналогічну в російському виданні і за структурою: подаються загальні відомості, потім історія розвитку археографії з особливим акцентом на радянський період. Відмінності в українському варіанті в тому, що він охоплює і розвиток української археографії. Відомості про останню подаються після інформації про розвиток російської археографії, під чийм «впливом розвивалася українська археографія» [317, с. 317]. Завершує статтю розділ «Археографія за кордоном», що відрізняється від аналогічної в «БСЭ» хіба що назвою – «Археографія в Західній Європі».

Окрім вказаних відмінностей, є ще такі, що показують певні зміни в археографії загалом. Зокрема це стосується визначення предмету. Між другим виданням «БСЭ» і першим виданням «УРЕ» пройшло дев'ять років. Пізніший український варіант відобразив тенденцію останнього десятиліття, а саме – зосередженість на методиці видання історичних джерел. Тому в «БСЭ» предметом археографії вважаються історичні документи, а в пізнішому виданні («УРЕ») поряд з ними з'являється термін «історичні джерела». Також певним відображенням змін є ще й введення історичної ретроспективи в питання методики. Якщо «БСЭ» головним завданням археографії вважає розробку методики публікації, то в «УРЕ» окрім цього археографія займається ще й вивченням методів публікації в минулому [317, с. 317].

Певним підсумком, пройденим радянською археографією в 40-х – 50-х роках, частиною якої була й радянська українська археографія, є стаття «Археοграфия» в «Радянській історичній енциклопедії» [286, с. 810-822]. У 60-х роках визначення «археοграфия» звучить дещо по-іншому, ніж у 50-х: «археοграфия – допоміжна історична дисципліна, що займається вивченням питання видання письмових історичних джерел. Принципи і методи видання, організація видавничої діяльності, історія публікації документів – основні проблеми, що розробляються археографією. У завдання археографів входить також робота по виданню джерел» [286, с. 810]. Доцільним є порівняння цього визначення з аналогічним, поданим у 1950-х роках в «БСЭ». Спільним для обох визначень є питання статусу археографії. Він не змінився: археография – це допоміжна історична дисципліна. Зберігається акцент на тому, що археография займається перш за все методикою видання. Новим є розширення аспектів методичної роботи. Окрім принципів і методів видання, додатково з'являються:

- організація публікаційної роботи;
- історія публікації документів.

Окрім того, дещо по-іншому звучить предмет. Якщо у формулюванні 50-х років це «історичні документи», то в цьому визначенні фігурують вже

«історичні джерела». І хоча в тексті статті далі зустрічається термін «документ» (що наводить на думку про синонімічне вживання цих термінів), це визначення відображає основні зрушення, що відбулися на теоретико-методологічному рівні у радянській археографії у 40-х – 50-х роках.

Поряд з наслідуванням, в українській радянській археографії спостерігаються й інші процеси. Зокрема розвиваються окреслені в загальних рисах окремі положення загальносоюзних «Правил». Це стосується, перш за все, різноманітних аспектів укладання збірників. У той же час українська радянська археографія сприяла розвитку теоретичних засад всієї радянської археографії через постановку проблем, що стосувалися зміни її базових засад. Це стосувалося насамперед уніфікованого підходу до документів і вибіркового ставлення до їх текстів. Адже тексти українських документів, писаних іноземними мовами XIV–XVIII ст., вимагають іншого підходу. Це, наприклад, проблема розуміння, коли якийсь термін можна перекласти, виходячи лише з усього контексту, вимагала повної передачі тексту документу. Терміни давніх документів – складні для розуміння. Філологи й історики можуть по-різному тлумачити їх зміст (що, зрештою і підтвердила практика 60-х – 70-х років). Тому необхідно тексти друкувати не лише в перекладі, а в оригіналі, бажано фототипічним способом. Ці всі зауваги методологічного характеру безпосередньо стосувалися необхідності перегляду самого предмету радянської археографії (публікувати не історичні джерела для тематичних досліджень, а **пам'ятки епохи** [виділення моє: О. М.]), що безумовно мало змінити й саму методику публікації. Власне саме археографи, які займалися українськими історичними документами, писаними іноземними мовами, постійно зіштовхувалися з цією проблемою. По-суті, не в змозі оминати, сумлінно ставили її, але щодо вирішення – займали компромісну позицію, намагаючись узгодити реальну проблему з існуючими «Правилами». Не менш перспективним для розвитку радянської археографії був напрям дослідження історії археографії. Адже він подавав інші, альтернативні існуючому, образи археографії, що могло стати в нагоді у

кризові для радянської науки періоди як метод пошуку нових сенсів. Поряд з постановкою проблеми теоретичного рівня у зазначених дослідженнях окреслюються риси предмета власне української археографії. В дослідженнях, присвячених українським історичним документам, писаним іноземними мовами, постала проблема, пов'язана з наявністю таких слів, термінів, понять, відповідників яким не можна було відшукати в жодному із словників іноземних мов. Це так звані місцеві мовні форми, що утворювались в результаті симбіозу староукраїнської й іноземних мов, витворюючи особливий лексикон. Саме вони повинні були стати, на думку львівської дослідниці П. Фостик, предметами окремих досліджень та термінологічних словників, що мали супроводжувати відповідні археографічні публікації.

З досліджень історії української археографії поставало уявлення про її власний шлях, більш ранній у порівнянні з російською археографією. Початок, що тісно пов'язаний з європейським виміром. А також щодо існування власних напрацювань в археографії щодо публікації українських історичних пам'яток.

Розділ III. Трансформаційні процеси в українській радянській археографії 1960-х років.

У цей період ключове значення мала проведена у Києві в 1968 р. Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, на якій були визначені найважливіші завдання української археографії [52, с. 214].

III. 1. Актуалізація теоретико-методологічних проблем у радянській археографії 1960-х рр.

Як слідує з визначення «археографія», поданого в «Советской исторической энциклопедии», питання статусу археографії, її предмету, методу, функцій не зазнало суттєвих змін. Актуалізація питання про тип видання («тип видання визначає зміст визначає зміст всієї наступної роботи над ним» [286, с. 810]) є новим аспектом, що не згадувався в аналогічних виданнях 40-х – 50-х років. На основі порівняльного аналізу визначень терміну «археографія» можна припустити, що в теорії археографії на зламі 50-х – 60-х років відбуваються певні зміни, що й вплинули на загальне визначення терміну.

Аналіз наявних результатів з дослідження теми дає підстави вважати, що 60-ті роки в загальносоюзній радянській археографії представляють окремий період. Ще у квітні 1956-го року за ініціативи академіка АН ССРСР М. Тіхомірова почала працювати Археографічна комісія АН ССРСР. За твердженням С. Шмідта, висловленим ним у статті, присвяченій діяльності Археографічної комісії АН ССРСР і задачам розвитку археографії, «Комісія була заснована перш за все з метою координування роботи у галузі археографії і суміжних з нею наукових дисциплін» [348, с. 57]. А далі, зазначає, що «Згідно з давніми традиціями вітчизняної науки, яким слідував і М. Тіхоміров, під археографією мають на увазі спеціальну історичну або

навіть історико-філологічну дисципліну, що розробляє питання виявлення, збирання, описування і видання документальних пам'яток, переважно писемних джерел» [348, с. 57]. Таким чином, з відстані майже двох десятиріч років радянський науковець означив «зміну віх» у розумінні археографії у період, що розглядається у цьому розділі. Його відмінною рисою є те, що вперше радянська археографічна наука спромоглася поставити питання теоретичного характеру, спробувала переосмислити методіку. Зміни в царині методіки публікації історичних джерел були зумовлені не так зовнішніми обставинами, як, перш за все, змінами в середині самої археографії, її готовністю перейти на вищий рівень розвитку, а саме, оформитися в самостійну науку. І в цьому плані знаковою була робота М. Селєзньова «Предмет і питання методології радянської археографії» [276]. Хоча ця книжка хронологічно відноситься до попереднього періоду радянської археографії, але підняті в ній проблеми зацікавили радянських науковців лише в 60-х роках, а розвитку набули в 70-х.

Знаковість праці М. Селєзньова полягає в самій постановці питання: адже суто теоретичні проблеми про предмет і метод його дослідження ставляться тоді, коли практика готова перерости в окрему самостійну науку. Власне саме це (постановка питання) і було новим у цьому дослідженні, хоча запропоноване вирішення не відрізнялося новизною. Вперше за багато років підіймалося питання дослідження теоретичних, а не лише методологічних питань М. Селєзньов ставить питання про важливість визначення предмету археографії, бо у предметі «виражається основна мета й основний зміст цієї дисципліни, загальна спрямованість її теорії» [276, с. 5].

Вступ до книжки є суто декларативним. У «Постановці питання» автор зазначає, що базові принципи він бере з природничих наук, зокрема використовує роботу І. Кузнєцова «До питання про визначення предмету сучасної фізики» [276, с. 5]. Сам по собі факт цікавий. Головною особливістю природничих наук є те, що предмет їх дослідження – це об'єктивно існуюча

реальність, а не штучно створений концепт. Як уже зазначалося, базовий для радянської археографії концепт «історичне джерело», як правило, був результатом синтетичної роботи з перетворення пам'ятки минулого на джерело потрібної інформації. Отже, орієнтуючись на природничі науки, необхідно було віднайти «природний» об'єкт. У кінці 50-х років уперше за декілька десятиліть актуалізується термін «пам'ятка». Приходить він в основному з досліджень історії археографії дореволюційного періоду. Також актуалізують його філологи та фахівці з допоміжних історичних дисциплін. З часом вага цього терміну буде лише зростати. Зокрема, в 90-х роках, російські археографи в якості об'єкту археографії дедалі частіше будуть вживати саме цей термін, ніж «історичне джерело», а семантика терміну «пам'ятка» стане окремим предметом дослідження.

Ще однією особливістю роботи М. Селєзньова було те, що в ній представлений інший образ археографії. Для цього дослідник використовує результати дослідження історії археографії. Він подає визначення археографії, дане на початку ХІХ ст. П. Строевим. У ньому археографія займається вивченням і публікацією письмових пам'яток і є науковою практикою з широкими функціями. Вона мала не лише едиційну, як сучасна М. Селєзньову радянська археографія [26, с. 164], але й польову і камеральну функцію. Тобто, «повноваження» радянської археографії були значно вужчими, ніж дореволюційної, що, в свою чергу, підштовхувало до певних роздумів. Слід зауважити, що у 70-х роках у 3-му виданні «БСЭ» серед опису завдань археографії з'являються збір і опис історичних документів [27, с. 280]. А поки що, стаття в «Радянській історичній енциклопедії» зафіксувала зміну лише ставлення до дореволюційного періоду археографії з суціль негативною на швидше позитивне.

Отже, дослідження М. Селєзньова засвідчило появу нових тенденцій у радянській археографії: актуалізація питання про предмет археографії та спроба його переосмислити. Це стосувалося і методики видання історичних

документів. Проблема полягала в тому, що в результаті застосування останніх, викладених в «Основних правилах» 1945 р. та «Правилах» 1955 р., втрачалася велика частка реальності минулого. Документ почасти втрачав не лише свою індивідуальність але й документальність. Тому в 60-х роках все частіше лунають протести проти принципу вибіркової (одного з базових засад «Правил» 1955 року) при публікації документів. Не задовольняли ці методи перш за все частину археографів, що бачили очевидну підміну предмета дослідження. У 60-х роках до невдоволених голосів археографів, які займалися давніми текстами, долучаються дослідники пізніших періодів. Останні вимагають, щоб навіть джерела масового характеру видавалися без застосування принципу вибіркової, оскільки спотворюється уявлення про їх побутування як певної сукупності [85, с. 3-16]. В ці ж роки з'являються непоодинокі статті науковців різних спеціальностей, невдоволених якістю археографічної продукції. Так О. Мжельська, аналізуючи якість чотирьох видань Псковської судної грамоти, зроблених у радянську добу, відмічає суттєві порушення прав пам'ятки: модернізація цілого ряду аспектів, неправильний поділ тексту тощо. Дослідниця зазначає, що спрощена публікація пам'ятки з метою отримання певної інформації робить її непридатною для роботи філологів [206, с. 228-241]. Принцип вибіркової й широкого узагальнення, що панував у методиці, не влаштовував науковців і перш за все тих, для кого власне і була призначена археографічна публікація – істориків. Як зазначає І. Глєбова: «Невдоволення професійних істориків станом археографічної бази породжувало дослідницький «негативізм» по відношенню до опублікованих джерел, недовіру до самого факту існування посередників між істориком і документом... археограф повинен був надати джерело «як факт», не претендуючи на інтерпретаторську роботу дослідника» [79, с. 69].

В археографії розпочалася тривала дискусія про «Типи, види і форми видання». Археографи розділилися на два табори. Дискусія, що розгорнулася

в кінці 50-х років, по-суті, окреслила ті невирішені теоретичні питання, що поставали перед радянською археографією. Так методичний посібник з археографії [205], що вийшов у 1958 році акцентував увагу на присутніх в «Правилах» 1955 року категоріях. В методичному посібнику були виділені і названі декілька категорій видання джерел. Це питання було обговорене на теоретичній конференції ГАУ СРСР про види і форми публікації історичних джерел, проведеної у Москві 13-15 жовтня 1959-го року [67]. Основні матеріали конференції були опубліковані у № 5-му «Исторического архива» за 1965-й рік. Виступ А. Логінової «Види і форми публікації історичних джерел» вирізнявся прагненням зв'язати «форми», «види» і «типи» в єдину систему, оскільки в названому методичному посібнику з археографії це були відособлені, замкнуті на собі поняття. У виступі А. Логінової все оберталось і було замкнено на «формі публікації» [Логінова А. И. Итоги научно-публикационной деятельности архивных учреждений за 1958 г. и некоторые вопросы археографии // Исторический архив. – 1959. - № 3. – С. 166-176]. В той же час намітилася тенденція до глибокої розробки окремих питань. Наприклад про «цільове призначення видання» як домінуючої ознаки системи і спроба вибудувати цю систему. Це відобразилося у виступі Д. Епштейна. Головними тезами у виступі цього науковця, як зазначав М. Селєзньов, «були підняті питання про цільове призначення видання – наукового, агітаційно-пропагандистського, учбового, науково-популярного» [277, с. 59]. Д. Епштейн відмітив, що окрім традиційних тематичних публікацій для потреб науковців необхідно готувати й пофондові видання. Далі він зазначив, що в кожному типі видання буде домінувати якась окрема форма. Для дослідницьких цілей доцільно готувати серійні видання. Для науково-популярного типу – збірники, а для пропагандистського видання – тематичні публікації. Таким чином Д. Епштейн зв'язав між собою форму, тип і вид видання, зробивши ключовою ланкою цієї системи тип видання. Тому типу наукового видання відповідала форма у вигляді серійного видання, а пріоритетним видом була пофондова публікація [355, с. 50-56].

Отже в 50-х роках представлені в «Методичному посібнику з археографії» 1958 року «тип», «вид», «форма» були окремими відособленими поняттями. В процесі дискусії на конференції про «Види і форми публікації історичних джерел» в жовтні 1959 року ці поняття були об'єднані в певну систему. Найважливішими, на думку М. Селєзньова, на цій конференції були виступи А. Логінової та Д. Епштейна [277]. В основі своєї системи А. Логінова поклала принципи відбору і представлення документу (пофондова, тематична публікація, публікація окремо взятого документу, публікація за номінальною ознакою), до яких прив'язувала вид публікації. Так для форми тематичної публікації і публікації по номінальній ознаці пасують такі види публікацій, як публікація дослідницького характеру та науково-популярного характеру. А от типу пофондової публікації відповідає лише вид публікації дослідницького характеру. В той же час такі форми, як тематична публікація, публікація за номінальною ознакою та по фондова мають бути: а) серійним (багатотомними виданнями); б) однотомними. У Д. Епштейна об'єднуючим принципом виступає цільове призначення (наукове видання, пропагандистське тощо), від чого залежить вибір форми і виду публікації [355, с. 50-56].

У 1960-х роках коло питань, що постало в цій галузі коротко можна охарактеризувати так:

- 1) «тип», «вид», «форма» - спроби дати визначення цьому поняттю.
- 2) акцент робиться на академічному виданні, як виданні для вузького кола фахівців, що протиставляється масовому виданню.
- 3) обговорюються питання, яка форма видання найбільш пасує академічному.
- 4) окреслюється кількість типів видань. Дається характеристика окремим типам.

Визначення «тип», «вид», «форма», а також окремі міркування по класифікації видань були висловлені у статті І. Булигіна та Г. Рейхберга [40, с. 148-154]. Вони зазначили, що основою поняття «тип» є цільове призначення видання. «Форма» - це означення поділу публікації за об'ємом: серія або публікація окремого документу. До «видів» вони віднесли тематичне, пофондове видання та видання окремого документу.

З точки зору цілей і призначення всі публікації автори ділять на три основні типи: «видання, що призначені для історичного дослідження і розраховані на досить вузьке коло вчених-істориків,- такі видання можна назвати академічними; видання, необхідні для агітації і пропаганди і призначені для найширших кіл читачів,- їх можна назвати агітаційно-пропагандистськими або науково-популярними, і , зрештою, видання, необхідні для навчальних потреб» [277, с. 61]. На початку 1960-х років відчутний акцент було зроблено на розробку саме академічного типу видання (І. Булигін, Г. Рейхберг, Б. Литвак) і протиставлення академічного типу видання масовим (Б. Литвак [180, с. 186-195]). Теми класифікації торкається Д. Чугаєв [339, с. 369-365].

Отже, у 60-х роках все чіткіше встановлюється визначення термінів «тип», «вид», «форма» публікації. Фактично більшість дослідників вкладають в ці терміни однаковий зміст, тоді, як у 50-х роках серед дослідників спостерігається велика розбіжність у наповненні змістом цих термінів. У 60-х роках думки щодо цього Б. Литвак, І. Булигіна, Г. Рейхберга, Д. Чугаєва, М. Селєзньова, І. Носової збігаються. Ці здобутки теоретичної думки були зафіксовані в «Правилах видання історичних документів» 1969 року, де є поряд з «типом» (як і у «правилах» 1955 року) поняття «виду» публікації. Крім того було ліквідовано один із найбільших недоліків «Правил» 1955 року, а саме відособленість понять про «тип», «вид» і «форму» публікації. Натомість завдяки науковій дискусії, проведеної на сторінках «Исторического архива», вдалося створити систему. В той же час, на нашу

думку, обговорення засад академічного типу видання, видання фахового, призначеного для вузького кола фахівців, спонукало переглянути засади радянської едиційної археографії, окреслені в «правилах» 1945-го та 1955-го років.

Одні вважали, що потрібно змінити методику видання, орієнтуючись на особливості самої пам'ятки [40, с. 148-154; 180, с. 186-195; 275, с. 189-196; 355, с. 50-56]. Цьому мав слугувати новий тип видань. Науковий, заявлений в правилах 1945 р. та 1955 р., через базовий принцип вибірконості, покладений в основу методичних рекомендацій, втратив своє значення. У 60-х роках його вже називають науково-вибірковим типом видання [339, с. 359-365]. Тому деякі археографи пропонують ввести новий – академічний тип видання. Дискусії і відверта критика змушують археографів переосмислювати ряд положень, зокрема: методи дотримання точної передачі тексту [41, с. 67-79]; мінімалізація принципу відбору в деяких типах видань [339]; диференційований підхід до археографічного оформлення тощо.

В той же час частина істориків продовжувала відстоювати думку про вартісність тематичних добірок історичних джерел, про необхідність дотримання принципу вибірконості, уніфікації, скорочення (за необхідності) тексту джерел [347, с. 49-54; 225, с. 55-59]. Несподівану підтримку (видавати історичні джерела, а не пам'ятки) і поштовх для розвитку такий підхід отримав завдяки здобуткам кібернетики. В світлі теорії інформації історичні пам'ятки розглядалися як носії інформації. Тому активно вироблялися нові методики перетворення пам'ятки на історичне джерело [11, с. 55-69].

Підсумком дискусії став перегляд «Правил публікації історичних документів» 1955 р. і вироблення нових, що вийшли в 1969 р.

Якщо «Правила видання історичних документів» 1955 р. продовжили започатковані «Основними правилами» тенденцію, то «Правила видання історичних документів в СРСР» [248], були, як виглядає, певною

альтернативою, навіть у деяких моментах контроверсією попередніх методичних розробок у царині едиційної археографії. Кардинальний поворот відбувся завдяки зміні базового принципу – диференційованому підходу до історичних документів. При цьому вибірковість перетворилася на локальний метод, прив'язаний до певного типу видання. Докорінно змінився базовий термін: замість «теми», почали орієнтуватися на «тип» видання. Від останнього залежав і вибір методики роботи з історичними документами. Найбільшого розвитку та змін в нових «Правилах» зазнав науковий тип видання.

Якщо тематичність була формою вибіркової і підходила до науково-популярного типу видань, то науковий тип публікацій пов'язувався з всеохопністю, повнотою відтворення, максимальною наближеністю до специфіки самого документа. Якщо головною формою оприлюднення, що найбільш відповідала принципу тематичності були збірники, то науковому типу видання найбільш відповідала пофондова публікація. Найбільше нововведень в усіх аспектах правил видання були пов'язані саме з науковим типом публікацій. Серйозних змін зазнала «текстологічна» частина правил. Відповідні за назвою частини «Правил» 1955 р. і «Правил» 1969 р. дуже важко порівнювати, бо вони різняться як за структурою, так і багатьма аспектами змістового наповнення. Варто зазначити, що головним завданням пункту III. 2. «Передача тексту документу» «Правил» 1969 р. було зменшити втручання археографа в текст документа. Власне саме ця тенденція, започаткована «Правилами 1969 р.», набула подальшого розвитку в новій редакції «Правил видання історичних документів в СРСР» 90-х років. Так, поряд з посиленням вимог до точної передачі всіх особливостей документа статтями 128-ю, 130-ю цієї редакції: «обмежується втручання археографа (публікатора, упорядника, редактора) в текст джерел, що публікуються» [154,с. 37].

Власне, науковий тип публікації певним чином протиставляється науково-популярному. Вони фактично не мають спільних точок дотику в межах самих «Правил» 1969 р. Те, що допускається у підготовці і виданні науково-популярного типу, категорично не дозволяється у виданнях наукового типу. Хоча власне та частина, що стосувалася науково-популярного типу залишалася фактично без змін у нових правилах. Окрім наукового типу публікацій були питання, що в «Правилах» 1969 р. зазнали суттєвого розширення. Це – робота з іншомовними текстами; специфіка роботи з документами, що належать до різних епох, особливості видання джерел радянської доби тощо. «Правила» 1969 року стали більш чутливими до індивідуальних особливостей пам'ятки. Враховувалась їх часова специфіка; відтворювались особливості їх зовнішнього вигляду; було винесено ряд застережень щодо невтручання в текст документа і його деформації. Правила зорієнтовувалися на відтворення цілісності й самотності документа. Фактично до мінімуму був зведений принцип вибірконості. З'являються правила передачі іноземних текстів та форми адекватної передачі пам'яток.

У той же час напрацьовувалися методики підвищення інформативності документу як історичного джерела. Зокрема це стосувалося табличної та регестової форми публікації документів. Були випрацьовані правила публікації статистичних матеріалів – важливих джерел для радянської історичної науки. Як зазначає В. Косолапов, радянська історична наука, базована на марксистських принципах, потребувала таких джерел, що давали можливість простежити закономірності [160, с. 23-33]. Найпродуктивнішим джерелом для цього були статистичні матеріали. Ці матеріали визнавалися «одним з наймогутніших знарядь соціального пізнання», як зазначалося на нараді архівістів України [220, с. 4]. Окрім того, в нових правилах знайшли відображення нові типи історичних джерел, що з'явилися в новітні часи [69, с. 93-96].

III.2. Стан теорії української радянської археографії у 1960-х роках.

В післявоєнний період важливе значення мала проведена у Києві в 1968 р. Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, на якій були визначені найважливіші завдання української археографії.

III.2.1. Українська радянська наука 1960-х років про предмет, метод та функції археографії.

Хоча «офіційні» визначення «археографії» в українських енциклопедичних виданнях повністю наслідують загальносоюзні аналоги, а, отже не відображають особливостей змін в царині теорії української радянської археографії, але вони все ж таки були. Визначення «археографія», подане в «Радянській енциклопедії історії України» (Т. 1 : Абазин-Державець. – К. : АН УРСР, 1969. – С. 78-80) є дуже подібним до аналогічного в «Советской исторической энциклопедии» (М.: «Советская энциклопедия». Т. 1. – М, 1961. – С. 810-822). Є підстави стверджувати – 60-ті роки були якісно іншим етапом у розвитку української радянської археографії, оскільки більшої визначеності набули її базові аспекти (предмет, метод, завдання, функції), а також з'явилися нові питання. Одним з таких питань була природа предмету археографії. Що це – об'єктивно дана річ, чи створена в процесі археографічної діяльності. Від зміни уявлення про предмет змінюються й формулювання щодо археографічної методики.

III.2.1.1. «Історичне джерело» як базовий концепт української радянської археографії.

Українська радянська археографія у 60-х роках орієнтувалася в своїй діяльності на історичне джерело. Тобто її головним завданням був пошук та публікація матеріалів для подальших історичних досліджень. Чітке формулювання мети сприяло конкретизації базових термінів. Зокрема все частіше українські радянські вчені користувалися терміном «історичне

джерело» у визначенні предмету археографії. Так «історичне джерело» змінює абстрактний «історичні документи» і фігурує у вигляді предмету археографії не лише у довідкових виданнях, але й у фахових дослідженнях. Цілком свідомо саме цим терміном користується І. Крип'якевич у своєму дослідженні з історії археографічних видань: «Особливу увагу звернемо на вивчення тих джерел, які характеризують розвиток продуктивних сил» [165, с. 3]. Дослідник весь час прив'язує термін «історичні джерела» до функції інформування. Окресливши основні інформаційні блоки з історії Галичини, що дають наявні документи, І. Крип'якевич зазначає: «На жаль, для висвітлення окремих питань не завжди можна було підібрати відповідну кількість матеріалів... Так, майже не були опубліковані матеріали про сільське господарство і ремесло, мало видано публікацій, що розкривали соціальну боротьбу селян...» [165, с. 4].

І. Крип'якевич структуруючим елементом «Джерел з історії Галичини періоду феодалізму» робить саме тематичний принцип, за яким і розподілені публікації джерел. Так у другому розділі – періоді «Галичина під владою феодальної Польщі» матеріали «розподілено на ряд підрозділів» [165, с. 4]. Кожен з підрозділів присвячений якійсь крупній і важливій темі радянської історіографії. Це матеріали, що висвітлюють адміністративно-правові відносини, економіку, культуру, соціально-політичні відносини, історію окремих міст. У свою чергу: «кожний підрозділ розбито на ряд параграфів, присвячених більш вузьким питанням. Так, підрозділ про економіку ділиться на сільське господарство, гірництво, ремесло, торгівлю...» [165, с. 4].

Під джерельну природу залишків минулого, що проявляються у властивості інформувати, підводиться у цей час теоретична база [309, 310]. Також про динаміку змін у теорії джерелознавства В. Стрельського докладніше можна ознайомитись у монографічному дослідженні «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.)» [191, с. 63, 67, 108-110]. У працях В. Стрельського залишки

минулого є інформативними концептами. Такими вони є тому, що залишки мають властивість відображати події минулого: «Розвиток історичної науки неможливий без знання джерел, що виконують роль своєрідного екрана, на який спроектований історичний процес» [310, с. 15]. Теорія відображення інформації набуває в роботах В. Стрельського певного розвитку. Так, у дослідженні 1961 року «Основні принципи наукової критики джерел з історії СРСР» відображувальні властивості залишків минулого згадані в двох аспектах. Перший окреслюється в контексті загального визначення предмету джерелознавства, і полягає він в тому, що невід'ємною властивістю залишків минулого є здатність відображати об'єктивну реальність [309, с. 6]. Другий аспект полягає в тому, що об'єктивна дійсність відображається в окремо взятих залишках не повністю, а частково. Видові групи історичних пам'яток здатні відображати лише «певні сторони історичного процесу властивим даному виду джерел способом» [309, с. 6].

У «Теорії і методиці джерелознавства історії СРСР» (К., 1968) властивість залишків минулого безпосередньо відображати минуле підкреслюється образом екрану, а також підсилюється шляхом зведення уявлення про варіанти відображення історичної дійсності залишками минулого, фактично до одного. Мова йде про традиційний для ХІХ ст. поділ пам'яток на історичні залишки й історичну традицію. Їх відрізняв спосіб відображення дійсності. Історичні залишки є безпосереднім відображенням тієї чи іншої події, а історична традиція відображає події опосередковано. В. Стрельський зазначає: «Але оскільки і те й інше – продукт конкретної епохи, можна вважати, що і те й інше – залишок і відмовитися від цього традиційного поділу» [310, с. 17]. Таким чином, залишки минулого безпосередньо відображають історичне минуле, але різняться між собою предметом відображення – одні відображають безпосередньо факти і події, а інші – уявлення цієї епохи про факти і події.

Підсумовуючи викладені міркування, В. Стрельський зазначає: «історичними джерелами марксистсько-ленінське джерелознавство вважає пам'ятки, що виникли в конкретних умовах суспільного розвитку, органічно пов'язаних зі своїм часом, в яких так чи інакше фіксуються, відображаються реальні події і факти дійсності» [310, с. 17]. Враховуючи ці обставини (властивість пам'ятки безпосередньо відображати, а отже й інформувати), відкриваються широкі можливості для археографії історичних джерел. Щоправда кожна епоха накладає свій відбиток на способи і форми подачі інформації. Але ці спотворення усувалися за допомогою наукової критики історичних джерел. Таким чином, археографи, озброївшись критичною методикою, можуть видавати повноцінні історичні джерела, полегшуючи тим самим роботу історика.

У той же час, окреслюючи обмежені можливості залишків минулого в безпосередньому відображенні повної картини минулого (кожен із їх видів відображає лише певні сторони історичного процесу), автор підсилює базовий принцип радянської археографії – вибірковість. Адже вибіркове, часткове, обмежене відображення є головною властивістю історичних залишків. Навіть якщо археографічні підходи зміняться, все одно публікація документів відобразить лише окрему сторону історичного минулого, не давши уявлення про «всю сукупність явищ суспільного життя, всі його взаємозв'язки і взаємозумовленості» [309, с. 6]. Щодо самої археографії, то протягом 60-х років її характеристики в працях В. Стрельського не змінилися. Археографія займається виданням і розробкою принципів видання історичних джерел. Радянська історична наука поставила перед нею нові проблеми: «...висунула на перший план завдання розшуку і публікації матеріалів, за допомогою яких можна було б висвітлити ті сторони життя, які або зовсім не цікавили, або мало цікавили істориків дореволюційного періоду: роль народних мас в історії, масові народні рухи, особливості робітничих і

селянських рухів, історія Комуністичної партії як вождя і організатора мас» [310, с. 247].

Підсиленню концепту «історичних джерел» як предмету археографії сприяв розвиток кібернетики, а саме вражаючі результати застосування кібернетичних методик в історичній науці. Детальніше про це та внесок українських вчених у розвиток кібернетичних технологій у гуманітаристиці йдеться у книзі «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.)». [191, с. 110-113]. В світлі теорії інформації артефакти минулого розглядалися виключно як носії інформації.

Загальні методи уніфікації і вибіркості знайшли підтримку з боку кібернетичних методик, що запроваджувались до історичної науки. Важливим етапом у становленні уявлення про українські історичні пам'ятки, як про окремий об'єкт дослідження, стала розробка правил передачі тексту пам'яток писаних українською мовою. На нашу думку, вперше в українській радянській археографії такий підхід до історичного документу як до пам'ятки був унормований у «Правилах видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.» М. Пещак та В. Русанівського. У цьому відношенні «Правила» мають досить промовисту назву, у якій фігурує слово пам'ятка. Безвідносно до потреб якоїсь окремої дисципліни було заявлено, що писемні залишки минулого є пам'ятками історії. Певним відображенням інформаційного підходу до історичних документів став розвиток методу передачі текстів шляхом транскрипції. Історичні документи розглядалися як інформаційні одиниці. Одним із фундаторів цього методу в Українській РСР О. Бевзо у статті «Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою...» зазначав: «Головним завданням при передачі старого письма способом транскрипції є, безумовно, точне зберігання змісту документу» [22, с. 22]. Продуктивність ідеї застосування кібернетичних методів полягала у тому, що за короткий час потрібна інформація вилучається з великої кількості джерел [104, с. 96].

Найпридатнішими для перших експериментів виявились статистичні джерела, а найзручнішими темами, такі як «соціально-економічна проблематика історичної науки, стосовно до якої нагромаджено великий комплекс цінних історико-статистичних джерел» [104, с. 97]. Нові методики давали великі можливості для побудови історичних моделей [104, с. 99]. З огляду на цей факт, а також на те, що подібні джерела були базовими для марксистського варіанту історичної науки, методика публікації масових джерел в 60-х на початку 70-х років була однією з провідних тем в радянській загалом і в українській зокрема археографії. Також актуальною була розробка методики надання історичним джерелам статистичного характеру для зручної обробки інформації. В свою чергу постало питання про публікацію джерела масового характеру у вигляді «скороченої публікації». «Малі форми публікацій», «публікації документів у витягах» - теми, що набули в цей час також певної популярності. Чому саме запровадження кібернетичних методик актуалізувало ці теми? Справа в тому, що для їх застосування треба було певним чином підготувати інформацію, «відформатувавши» текст історичного документа. Саме так називалася доповідь М. Брайчевського на першій конференції з проблем запровадження комп'ютерних технологій в історичну науку «Методи формалізації історичного матеріалу» [39, с. 153]. Застосування обчислювальних машин в джерелознавстві вимагало виконання певних дій з підготовки історичного джерела. Наприклад, для застосування методу В. Устинова, масові джерела необхідно було подати у вигляді таблиць [103, с. 139]. Адже дослідження кількісних відношень за допомогою арифметичних можливостей обчислювальної машини вимагало вибіркового підходу до інформації, ігнорування полісемії та інформативної різноплановості історичних джерел. Таким чином, щоб публікація історичних джерел була корисною для застосування новітніх технологій, треба «стиснути» їх інформаційний потенціал, залишивши лише все важливе за темою дослідження. Тому в цей час обґрунтовується раціональність і

корисність публікацій у вигляді регестів, таблиць, витягів тощо [340, с. 37-51; 213, с. 167-173; 185, с. 178-192].

Показовим є сам факт актуалізації цього питання в радянській археографії, адже вона вже мала до цього власну історію публікації джерел в скороченому вигляді. Наприклад, публікація документів у формі регестів. У 30-х роках цей метод набув популярності: «Такі прийоми видання визнали доцільними ще в 1936 році укладачі «Правил Історико-археографічного інституту АН СРСР для видання документів XVI–XVII ст.», що вийшли за редакцією академіка Б. Д. Грекова» [349, с. 10]. Але в подальшому робота з вироблення методики такої публікації була фактично згорнута з огляду на утвердження думки, про те, що така форма публікацій веде до суб'єктивної подачі тексту документу, і до фактичної його фальсифікації [150, с. 45-50]. Інтерес до цих форм публікації повернувся лише в 1960-ті роки. Одним з перших видань, при укладанні якого було застосовано таку методику, стало «Зовнішня політика Росії XIX і початку XX ст. Документи Російського Міністерства іноземних справ», перший том якого вийшов у Москві 1960-го року. Після того, у 1960-х роках, з'явилися десятки статей присвячених цій проблематиці, що саме по собі вже свідчило про вибух цікавості до скорочених форм публікації. Цій темі присвятили свою увагу відомі радянські вчені, такі як С. Шмідт, С. Веселовський, С. Бахрушин, С. Валк, В. Шунков, В. Яцунський, Б. Литвак, В. Дробижев та інші. Саме за розробкою цієї проблематики визнавалося майбутнє радянської археографії [150, с. 49]. Наводилися вагомні аргументи про доцільність таких публікацій. Так, Д. Чугаєв нагальні потреби розробки такої форми публікацій виводить з особливостей джерельної бази радянської доби. Якщо писемні джерела феодалізму налічували тисячі й вони вже є виявленими і опублікованими, то «письмових джерел епохи соціалізму – мільйони» [339, с. 362], тому їх неможливо опублікувати звичним способом [339, с. 362]. Є. Шаталіна також зазначає, що «документи радянського періоду істотно відрізняються від

документальних джерел минулого» [340, с. 38]. Суттєвою їх відмінністю на думку українського радянського археографа є чіткість як структури, так і форми. Є. Шаталіна називає основні форми документів радянського періоду: звернення, відозви, обіжники, накази, розпорядження, постанови, доповіді, протоколи, інформаційні зведення [340, с. 38]. Вони є чіткими за змістом, тобто у них іде мова як правило про певну, типову групу питань. Тому їх легко подавати у скороченій формі публікації, оскільки вони як правило стосуються обмеженого кола питань, чого не можна сказати про давні документи. Проблема скороченої форми публікації виникає тоді, коли документи містять «багато інших питань, що не мають відношення до теми даного збірника» [340, с. 38]. Цьому питанню присвячені статті Є. Шаталіної та В. Місюри. Перед археографами стоїть складне завдання. По-перше забезпечити концентрацію інформації по окремо взятій темі. По-друге забезпечити ленінський принцип про необхідність висвітлювати явище в його розвитку. Якщо забезпеченню першої тези здебільшого присвячена стаття Є. Шаталіної, де піднімаються питання передачі текстів, укладанню заголовків тощо, то другій – стаття В. Місюри [213, с. 167-173]. Останній досліджує тему, як за допомогою хронічки подій, реальних приміток тощо забезпечити ленінський принцип висвітлення подій у їх розвитку.

Як стаття Є. Шаталіної, так і В. Місюри пропонують методики скороченої публікації, що вимагало від дослідників «розчленувати документи» [213, с. 168] на смислові одиниці й відкинути неважливі частини. Загалом зазначені дослідження українських радянських археографів з теорії скороченої публікації потрапляють в широкий контекст загальносоюзної археографії. Так, зокрема до обговорення причин актуальності публікацій джерел в скороченому вигляді долучилися й І. Носова, І. Астраханцева, В. Хевроліна. Якщо І. Носова вважала, що такий тип публікації доцільний лише в науково-популярних виданнях [225, с. 55-59], то І. Астраханцева й В. Хевроліна виходять з реалій радянської археографії. Традиційно більшість

документів, зазначають дослідниці, залишаються за межами видання, тому метод скорочення має застосовуватись в першу чергу у виданнях наукового типу, хоч в якійсь мірі забезпечуючи більш менш повне уявлення про весь документальний комплекс: «Як правило, при підготовці документального видання виявляється велика кількість матеріалу. Значна частина якого залишається за межами видання. В той же час ці документи мають певну цінність для дослідника, і їх зміст може бути наданий йому у вигляді регестів і таблиць» [14, с. 47]. В. Козлов вважав, що загалом відсутні будь-які обмеження у таких публікаціях: «...у витягах можна видавати найрізноманітніші за характером і видовими ознаками документи» [150, с. 46]. Цей дослідник наводить більше аргументів на захист скорочених форм публікації документів. Розробка методів скороченої передачі текстів документів, передусім, необхідна тому, що широко використовується на практиці: «найбільш розповсюдженим методом є метод публікації документів у витягах» [150, с. 46]. Висновок дослідник робить на основі аналізу збірників, вагому частину яких складають українські. Отже, радянська археографія на практиці лояльно ставилась до публікації документів у витягах, якщо їх зміст лише частково відносився до теми видання, при повторі, коли він не становить наукової цінності, має тенденційний характер. Також така потреба виникає у випадку, коли велику кількість документів необхідно помістити у обмежений об'єм збірника. Окремим випадком є видання місцевих збірників: «В цих збірниках події, відображені в документах, висвітлюються стосовно сучасного територіально-адміністративного поділу. Решта тексту випускається» [150, с. 46]. Ще одним аргументом на користь публікації документів у витягах, що досить часто зустрічається у відповідній літературі, є економія місця і засобів. На окрему увагу заслуговує ще один аргумент, наведений в статті В. Козлова. Дослідник проводить аналогію між скороченням тексту і вибіркоким принципом. Оскільки останній є не лише всіма визнаний, але й унормованим в «Правилах», то й скорочений метод, що є варіантом вибіркоковості, теж має

законне право на існування [150, с. 48]. З більшістю цих аргументів погоджувалися й українські археографи, розвиваючи тему публікацій історичних джерел в скороченому вигляді [340, с. 37-51; 213, с. 167-173].

Очевидно, популярність такої форми публікації була зумовлена фактором, згаданим у статті В. Козлова. Така публікація була (за певних умов) досить ефективною. В 20-х – 30-х роках скорочена форма публікації потрібна була з ідеологічних міркувань, в 40-х – 50-х - для пошуку доказової бази під певні теми. З цією метою вона використовувалась і у 60-х роках [265; 221] ще й для підвищення інформативності джерел. Щодо останнього, як уже зазначалось, у 60-х роках популярності набули застосування кібернетичних технологій в історичні науки. За їх допомогою здобувались результати, істинність яких важко було спростувати. Проте обчислювальні машини могли працювати не з усім матеріалом, а лише з певним. Найкращі результати були здобуті на основі статистичних джерел. Тому укладання таблиць і реєстрів стало популярною формою роботи як щодо документів радянської доби, так і щодо інших епох.

Як зазначає В. Козлов, «Регести представляють собою коротке або розгорнуте викладення змісту документів, інколи включаючи цитати з нього» [150, с. 48]. Д. Чугаєв намагається, окрім визначення, з'ясувати в яких формах вони втілюються. Дослідник перераховує наступні форми: таблиці; списки; «в формі обмеження публікації аналогічних текстів документа заголовками і легендами» [339, с. 364]. Є. Тальман дає характеристику реєстрів за певними параметрами: міра відображення історичної дійсності; співвідношення інформації про типові й одиничні факти; вміст кількісних характеристик і їх роль для з'ясування якісних параметрів явища [312, с. 96-103]. Особливої популярності в 60-х роках набуває табличний метод публікації джерел.

Але такий «інформаційний» підхід не вирішував головного питання археографії 60-х років: вироблення адекватної форми публікації, що представляла історичний документ в його цілісності й природному контексті.

Спрощений підхід не усував головної особливості пам'ятки минулого – полісемію, багат шаровість інформації. На ці особливості змушені були звернути увагу й прихильники впровадження кібернетичних методик в історичні дослідження [35, с. 153-161]. Саме на врахування цих особливостей пам'яток і пристосування до них логічних можливостей ЕОМ були спрямовані зусилля київських дослідників: «Другий напрям, що сформувався переважно на Україні, в Києві, основну свою увагу скеровує на методи точного дослідження якісних відношень. У даному випадку дослідники, відштовхуючись од досягнень математичної лінгвістики, орієнтуються на застосування в сфері історичних студій таких галузей математики, як теорія інформації, теорія множин, а особливо – математичної логіки» [39, с. 153].

Про певні зміни уявлення про залишки минулого свідчать й зміни, що зазнавав у 60-х роках метод транскрипції. Як уже зазначалося в попередній главі його творець О. Бевзо орієнтувався перш за все на історичну інформацію, закладену в письмових документах. Саме вона, на думку вченого, й мала бути донесеною до історика в археографічній публікації, тоді як особливості письма, мовні особливості можуть бути проігноровані. У 60-х роках Я. Дзира вніс цілий ряд змін у метод транскрипції. Я. Дашкевич вважав навіть що він створив окремий спосіб передачі тексту. Я. Дзира розширив перелік автентичних букв, що при публікації передаються без змін, також запровадив варіативність передачі окремих з них у залежності від місцевих особливостей вимови. Знайшов у списках «Літопису Самовидця» аналог сучасної букви «ї», й наполіг на відображенні цього феномену при публікації пам'яток XVII – XVIII ст. Окрім того дослідник орієнтувався й відповідно намагався передати вимову слів, що зберігали особливості української мови XVII – XVIII ст., притаманної окремим регіонам України Цей спосіб передачі історичних текстів не орієнтувався виключно на донесення інформації про факти і події, а звертав увагу й на мову, графіку документу як на джерело історичної інформації. Такий спосіб передачі тексту в більшій мірі був

зорієнтований на збереження автентики, а отже на ставлення до письмових залишків минулого як до пам'ятки епохи. Цим методом послуговувалися історики вже після занепаду радянської системи. Так у 90-х роках при публікації одного з варіантів «Чернігівського літопису» ним скористався Ю. Мицик.

III.2.1.2. «Пам'ятка» - формування альтернативного уявлення про базові засади археографії.

Нові тенденції в радянській археографії були пов'язані все ж не зі спрощенням публікації, а навпаки з ускладненням. Тому поряд із шаленою популярністю методів скороченої публікації наростає і вал критики. Деякі археографи виступали загалом проти будь-яких скорочень [92, с. 64-69]. Деякі проти вибірковості в окремих групах документів. Інші ж заперечували якісь певні форми скороченої публікації. Особливий протест викликали регести. Так, І. Корнева вважала, що: «...при публікації документа необхідно забезпечити таку форму передачі тексту, яка б зберігала його з найбільшою повнотою. Звідси виходить заперечення щодо публікації документів у формі переказу тексту своїми словами, оскільки така форма може призвести до іншого тлумачення, а отже і до фальсифікації історичних явищ, що відображені в документах» [157, с. 48]. В Україні противником скороченої форми публікації джерел, а особливо табличного методу, був Я. Дашкевич. Археограф повинен мати справу лише з публікацією тексту документа: «Археографічна публікація джерела – лише публікація його тексту. Всяке препарування тексту не має нічого спільного зі справді науковим археографічним опрацюванням» [92, с. 66]. Дослідник зазначав, що опрацювання документів у вигляді таблиць – джерелознавчий метод, але ніяк не археографічний. Отже, в основі ці дві науки мають різні предмети. Для джерелознавства – це інформаційний концепт, тому на основі історичних документів можна утворювати таблиці для кращої концентрації потрібної

інформації, а для археографії важливо представляти документ як факт історії, як історичне явище. Я. Дашкевич належав до тих фахівців, які вимагали іншого підходу до публікаційної діяльності, що була спрямована не так на забезпечення історичної науки джерелами, як на публікацію пам'ятки старовини. Багато в чому формуванню уявлень про останню посприяла діяльність в Україні Інституту суспільних наук АН УРСР, очолюваного в 1953-му – 1962-му рр. І. Крип'якевичем. В усіх своїх статтях, присвячених допоміжним історичним дисциплінам, він орієнтується перш за все на пам'ятку. Ці статті дещо відрізняються від проаналізованої вище роботи, де в центрі стоїть концепт про історичне джерело як основний предмет археографії

На наш погляд ця зміна зумовлена тим, відносно до потреб якої науки дослідник розглядає археографію. Якщо це джерелознавство або історіописання – то домінує уявлення про «історичне джерело». Тоді, як розвиток допоміжних історичних дисциплін вимагає пам'яткознавчого підходу в археографічній публікації. С. Валк бачив пряму взаємозалежність між розвитком допоміжних історичних дисциплін й вдосконаленням археографічної роботи в напрямку об'єктивного представлення пам'ятки для наукових потреб [58, с. 5-16]. Отже, розвиток допоміжних історичних дисциплін сприяв розвитку української археографії як пам'яткознавчої дисципліни. Саме на такому принципі побудована стаття І. Крип'якевича «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів» [166, с. 7-10]. Тут слід звернутись до розвитку української дипломатики. Дослідник звертає увагу на декілька аспектів. Зокрема дослідження матеріалу, на якому написаний документ, дасть для археографії чіткішу методику датування документів: «Дослідження паперу – це один з вірних шляхів визначення хронології недатованих документів» [166, с. 8]. Так само, як і дослідження оправи книги, бібліотечних знаків, екслібрисів, печаток. До речі, саме здобутки львівських науковці у галузі допоміжних історичних дисциплін

дозволили П. Фостик та її колегам розробити досконалішу систему датування іншомовних документів. Наукові дослідження тексту документу дадуть можливість археографам точніше передавати зміст пам'ятки, науково підійти до проблеми укладання заголовків. Велику допомогу археографії може надати й розвиток палеографії. Вчений так окреслює напрямок розвитку української палеографії: «Можна припустити, що кожне велике місто, в якому існували установи... (адміністративний центр, суд, духовна влада, школи) мало своє характерне письмо, свій почерк, свою канцелярську «школу»...» [166, с. 8]. Практичне значення їх вивчення для української археографії полягає в тому, що: «дослідження специфіки письма різних центрів має своє значення для визначення походження документів, які не мають позначеного місця» [166, с. 8]. Отже, такі студії дадуть відповіді на цілу низку питань, що постали перед українською археографією в 1960-х роках. Принципи визначення недатованих документів, укладання заголовків і легенд, складання покажчиків тощо. Особливо багато розвиток допоміжних історичних дисциплін дав для вдосконалення і утвердження значення археографічної легенди.

Легенда стала джерелом для представлення об'єкту як пам'ятки: передавала особливості зовнішнього вигляду, інформувала про ступінь оригінальності документу. Але найголовніше – легенда вказувала на те, що видання є інтерпретацією, вказувала на міру і межі цієї інтерпретації, та на підстави і обґрунтованість саме такої редакторської інтерпретації. Як зазначає С. Валк: «Видання документу...зазвичай складається з трьох частин: заголовку, тексту документа і легенди. В свою чергу заголовок включає дані про походження документа (дату, автора тощо), а також його зміст. Текст документа в науковому виданні постає вже в критично обробленому вигляді. І перший, і другий аспект не даний у самому документі, а є наслідком роботи видавця документа. Тому дослідник не може користуватися таким виданням документа, якщо не буде переконливо обґрунтовано запропоноване видавцем

походження документа, те, які джерела тексту і яким чином на їх основі отримали пропонований досліднику текст документа» [58, с. 15-16]. Очевидно, радянські науковці у 60-х усвідомлювали, що найвищий тип видання – науковий не є самою пам'яткою, а є певною редакторською інтерпретацією. В цих умовах необхідно нарощувати такі елементи археографічного супроводу, що максимально наближали читача до самої пам'ятки. Цьому, зокрема, має слугувати археографічна легенда. Розвиток останньої тісно пов'язаний з функціонуванням допоміжних історичних дисциплін.

У статті І. Крип'якевича пропонується саме така видавнича культура, де пам'ятка представлена зовнішніми і внутрішніми особливостями, де відтворений її вигляд, постає зовсім іншим об'єктом і передбачає інший рівень археографічних досліджень. У той же час розвиток української дипломатики, сфрагістики, палеографії формував уявлення про те, що українські пам'ятки мають свої особливі риси і становлять предмет окремого дослідження, відмінного, скажімо, від дослідження аналогічних російських пам'яток.

Важливим етапом у становленні уявлення про українські історичні пам'ятки, як про окремий об'єкт дослідження, стала розробка правил передачі тексту пам'яток писаних українською мовою. На нашу думку, вперше в українській радянській археографії такий підхід до історичного документу як до пам'ятки був унормований у «Правилах видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.» М. Пещак та В. Русанівського. У цьому відношенні «Правила» мають досить промовисту назву, у якій фігурує слово «пам'ятка». Безвідносно до потреб якоїсь окремої дисципліни було заявлено, що письмові залишки минулого є пам'ятками історії.

На думку розробників цих «Правил» видання пам'ятки має носити ряд особливих рис, а саме, якомога точніше передавати як внутрішній так і зовнішній вигляд пам'ятки. В цьому плані важливими є такі параграфи, як

«Порядок видання і коментування пам'яток», «Палеографічний аналіз пам'ятки» та «Зауваження до змісту пам'ятки». Палеографічний аналіз пам'ятки охоплює дуже широке коло питань, частину яких лише умовно можна віднести до палеографічних. Окреслимо це коло: оформлення заголовка, до якого входять окремі зауваги; аналіз матеріалу та його особливостей, на якому написана пам'ятка (якість, водяні знаки), що потрібно для визначення хронології недатованих пам'яток; характеристика печаток; стан збереженості пам'ятки; розмір документа; опис оправи (матеріал, оформлення, стан збереження; коли і ким була оправлена книжка); «характеристика застібок, зшитків тощо, вказується колір (а де можливо, і матеріал) чорнила та фарб, яким написана пам'ятка» [241, с. 31]; загальна характеристика письма пам'ятки; місце зберігання та історію публікованого документу як пам'ятки, а також історія її побутування [241, с. 31]; особливості публікації уривку пам'ятки або частини якогось цілісного документа; місце написання, особа писаря, особа, якій належала пам'ятка; спосіб передачі дат; вказується наявність малюнків, візерунків, нот і дається «їх найзагальніший опис» [241, с. 32]. Окрім того, «У передмові до видання дається палеографічний і текстовий опис не тільки основного тексту пам'ятки, але і його варіантів» [241, с. 32]. З огляду на важливість «Правил» М. Пещак та В. Русанівського для української гуманітаристики загалом, зупинимося на них детальніше.

«Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.» М. Пещак та В. Русанівського були наступними за хронологією правилами видання тестів документів, писаних староукраїнською мовою у післявоєнний час після правил О. Бевзо. Вважається, що правила О. Бевзо та М. Пещак, В. Русанівського не перетинаються. Це розвиток різних типів передачі текстів – транскрипції та транслітерації. У 60-х – 70-х роках вважалося також, що вони розходяться й у цільовому призначенні. Правила О. Бевзо – це правила видання документів, призначених для істориків та широкого кола читачів

[101, с. 113], тоді як «Правила» М. Пешак та В. Руснівського призначені для філологів.

Хоча в цих «Правилах» на перший план дійсно виступають потреби філологів, але призначені вони також і для спеціалістів інших галузей, в тому числі і для істориків, оскільки: «Опублікування пам'яток української мови дасть нові дані для досліджень ... історії України ...», як зазначають у передмові автори [241, с. 5]. На чому ж останні дійсно акцентують увагу, так це на тому, що це форма видання пам'ятки певної епохи [241, с. 4-5]. Іншим важливим моментом «Правил» є постановка такої проблеми, як та, що можна вважати пам'яткою українського письма? Як відомо, офіційною версією було те, що українська мова почала формуватися з XIV ст., але роботи Л. Булаховського доводили, що вже в ряді давньоруських пам'яток XI–XIII ст. у наявності є певна кількість «південнорусизмів», «майбутніх українських рис» (насамперед, у фонетиці, рідше – в морфології і лексиці) [86, с. 157]. Тому згадки принаймні у вступі давніх пам'яток було досить сміливим кроком [241, с. 4]. Окрім того, звертає увагу й досить широкі хронологічні межі: з XIV по XVIII ст. Тоді як «Правила» О. Бевзо стосувалися лише XVI–XVIII ст.

Попередньо пам'ятки були розділені на дві групи: пам'ятки XIV–XV ст. та XVI–XVIII ст. Відповідно до цих двох груп правила транслітерації відрізнялися. Перша група оброблена з більшою увагою і обережністю. Наприклад, до пам'яток, написаних уставом, рекомендується застосовувати тільки фототипічний спосіб видання. Для напівуставу – фотографування й транслітерація. А от уже скоропис рекомендується передавати не лише за допомогою фотокопії й транслітерації, але й за допомогою елементів транскрипції. Доцільність застосування методу транскрипції автори «Правил» пояснили важкістю прочитання скоропису, що потребує додаткових прийомів розшифрування.

Друга група (пам'ятки XVI–XVIII ст.) видається більш спрощеним способом, а частка елементів транскрипції збільшується. Отже, якщо порівняти правила видання пам'яток першої і другої групи, то правила передачі пам'яток XVI–XVIII ст. мають низку особливостей у застосуванні методу транслітерації. Тут помітна більша міра осучаснення тексту, писаного староукраїнською мовою, що виявляється в наступних положеннях:

- кириличне староукраїнське письмо передається за допомогою букв, наявних у сучасному українському алфавіті, тоді як при передачі пам'яток XIV–XV ст. старовинна графіка літер зберігається;
- менше враховується варіантів написання окремих літер (в, й);
- написання декількох букв зводиться до однієї, як у випадку е, є;
- перелік вживаних автентичних кириличних знаків у виданні текстів XVI–XVIII ст. значно коротший, ніж при виданні текстів XIV–XV ст. (з нього виключається декілька знаків);
- графічні особливості кожної виносної букви в текстах XVI–XVIII ст. до уваги не беруться. Стаття про лігатури значно більша: в ній зазначені способи їх спрощеної передачі.

Окрім того, «Правила транслітерування текстів XVI–XVIII ст.» мають цілий ряд додаткових положень, що не обумовлювалися у відповідних правилах передачі текстів XIV–XV ст., або мали інше трактування. Зокрема – це пункти про «нерозбірливі і зіпсовані написання», «полонізми й латинізми», «пунктуаційні знаки» тощо.

Тепер можна порівняти відповідний розділ цих «Правил» з правилами передачі текстів XVI–XVIII ст., запропонованими О. Бевзо. Останній, як вже зазначалося, розробив метод транскрибованої передачі текстів, тоді як М. Пещак і В. Русанівський – транслітерованої. Безумовно, правила транскрипції спрямовані на більше осучаснення текстів. При застосуванні

методу транслітерації одного й того ж періоду зберігаються ті ж букви, що могли вживатися для позначення кількох різних звуків; зберігаються дублети деяких кириличних букв; зберігається графічна частина кириличних букв. Іншим є ставлення до «ъ» і «ѣ» букв; до букв і буквосполучень, що позначали «г». В цьому плані М. Пещак і В. Русанівський вважають за потрібне збереження латинського «g» і буквосполучення «kg». У О. Бевзо вона вважається запозиченням з польської, латинської, німецької мов і передається українським «г». Натомість М. Пещак і В. Русанівський зберігають написання латинського «g» і буквосполучення «kg», що є відповідниками вибухового українського «г», а М. Бойчук, упорядник «Актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» доводить праслов'янський характер цієї літери [4, с. 27].

Крім того, «Правила» М. Пещак та В. Русанівського щодо транслітерування текстів XVI–XVIII ст. мають ряд особливостей, що не знайшли відображення в статті О. Бевзо. Це «Відтворення скорочених слів», «Розбивка тексту на окремі слова», «Неправильне написання», «Нерозбірливі і зіпсовані написання», «Полонізми і латинізми», «Пунктуаційні знаки», «Нумерація документів і аркушів». Більш розгорнутими є положення про «Способи передачі виносних букв та лігатур», «Велика буква». Хоча, якщо зважити, що початком розробки методу транскрипції в Україні О. Бевзо вважав «Передмову» до 3-х томного «Возз'єднання України з Росією», то цей метод буде представлений повніше, оскільки передмова до вказаного видання містить цілий ряд положень про пунктуацію, велику літеру, скорочені та нерозбірливо написані слова тощо.

Була ще ціла низка аспектів, врахованих у «Правилах» М. Пещак та В. Русанівського, що робило їх прийнятними для фахівців різних спеціальностей. Це загальні положення щодо «Порядку видання і коментування пам'яток». Вони стосувалися принципів: групування текстів, формування серійного видання, розбивки серій на окремі томи, друкування

об'ємних пам'яток, відбору та групування текстів в межах окремого тому. Окремо обумовлюються такі питання, як критерії відбору остаточного тексту публікації; переваги оригіналу; ситуація, коли оригінал не зберігся; необхідність відображення в публікації мовних і змістових розбіжностей у різних варіантах тексту тощо. Окремо подаються правила оформлення передмови та покажчиків (іменного і географічного); палеографічний аналіз пам'ятки та аналізу її змісту.

Таким чином, поява «Правил видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.» - це ключова подія у процесі вироблення норм передачі пам'яток, писаних староукраїнською мовою. Не зважаючи на їх спеціальне призначення для мовознавчих досліджень, загальні положення і метод транслітерації давали можливість краще відтворювати текст для потреб різних наукових досліджень, в тому числі й історичних. І попри недоліки, цими «Правилами» українські радянські науковці користувалися більше двадцяти років поспіль. В той же час закладений в цих правилах принцип тотожності відтворення пам'ятки дав можливість в подальшому більш «чутливо» ставитись до особливостей пам'яток при їх публікації про що свідчать окремі видання в серії «Пам'ятки української мови». Детальніше подальші розходження видань серії «Пам'ятки української мови» з «Правилами» М. Пещак та В. Русанівського проаналізовано у монографічному дослідженні «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки XX ст.)» [191].

Проте тут варто зупинитись на важливому, а можливо ключовому питанні, піднятому у «Правилах» М. Пещак та В. Русанівського. Йдеться про методика передачі текстів документів XIV–XVIII ст.

Розвиток методики передачі текстів документів XIV–XVIII ст., писаних українською мовою.

Фактично одразу після виходу «Правил», у виданнях, що їх використовували, почали допускатися певні відступи від норм. Як зазначалося у «Правилах», пріоритетною групою джерел для серії «Пам'ятки української мови» були акти. Власне приклади, що ілюструють норми правил видання документів, писаних староукраїнською мовою XVI–XVIII ст., були взяті з Житомирських актових книг XVII ст. (1582-1588 pp.). Практичним втіленням настанов «Правил» стало видання «Актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.)». Воно чітко вкладалося в хронологічні межі «Правил транслітерування текстів XVI–XVIII ст.» [241, с. 42-72] і відповідало пріоритетному об'єкту, визначеному для цієї серії – актові книги. Але навіть за цих умов у «Правилах видання пам'ятки» [4, с. 36-37] можна спостерігати певні розбіжності з «Правилами» М. Пещак та В. Русанівського. Зокрема, певні розбіжності спостерігаються в збереженні букв, що вживалися для позначення кількох різних звуків, в «Актовій книзі...» зберігаються старовинні графеми відповідників букв «я» й «ф». Є розбіжності щодо лігатур, титла. Дещо відрізняються принципи поділу староукраїнського тексту на слова, особливо щодо релікта дієслова «бути» та частки «ся». Є й дрібніші розбіжності, що в основному стосуються позначення неправильного, нерозбірливого і зіпсованого написання слів, лігатур тощо. Причини частини таких розходжень можна знайти в передмові і звести до п'яти груп. Це, перш за все, загальні зміни, зумовлені еволюцією традиційного українського правопису, базованого на давньоруському. Цим пояснюється зокрема особливості написання скорочених слів. Письмо актової книги (на думку упорядника) є перехідним варіантом від півуставу до скоропису [4, с. 14], що зумовлює цілий ряд його особливостей. Друга група пояснення базована на традиціях, що склалися в межах українських писарських шкіл, і це стосується, зокрема, варіантів написання окремих слів [4, с. 26]. Третя група пояснень торкається особливостей діловодства і зокрема норм ведення актових книг – необхідністю точної передачі слів сторін судового позову тощо. Тому в актових книгах поряд з етимологічним правописом вживається письмо, засноване на фонетичному принципі. Ось як про ці два види письма говориться в пункті «Деякі питання правопису пам'ятки»: «Етимологічні

написання йшли від школи, від виучки, фонетичні – від живої вимови» [4, с. 25]. Це давало простір для широкого спектру варіантів передачі усної мови. Четверта група є найбільшою, оскільки базована на аналізі індивідуальних особливостей писарських почерків. Було встановлено присутність почерків трьох писарів. До їх індивідуальних особливостей відносяться: недиференційоване написання ъ, ь [4, с. 22]; такі букви, як «ѣ, ѡ, ѣ» у цих писарів не зустрічається [4, с. 23]; особливості вживання надрядкових букв, титлів, лігатур. Вживання деяких букв характерно лише для одного з трьох писарів. Так, буква «ѳ» «зустрічається всього декілька разів у другого і третього писаря» [4, с. 22]. А буквою «ѧ» користується лише третій писар [4, с. 27]. До п'ятої групи відноситься інформація про використання власних надбань писарських шкіл окремих регіонів у вирішенні, віднайдення способу передачі на письмі якогось звуку, що не мав графічного аналогу [4, с. 27-28].

Спостерігаються й відступи від «Правил» в «Діловій і народно-розмовній мові XVIII ст.» про що упорядник зазначає в передмові: «Текст публікується за «Правилами видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.», підготовленими М. Пещак і В. Русанівським (К., 1961)».

«Усі графічні варіанти кириличних літер передані сучасним українським шрифтом. Зберігаються: ъ, ѧ, ѡ, ѣ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ та всі літери на позначення г, з, тобто г, кг, g (g), з, s, z.

Зберігається и̇ з надрядковими знаками, що вказують на йотацію.

Відступом від зазначених «Правил» є відтворення літер «є» та «е», що в рукописах вживаються паралельно для позначення «е вузького».

Змінено також і спосіб виділення надрядкових літер, що вносяться в рядок і передаються курсивом.

«Єрик» і «паєрик» умовно передаються курсивними літерами «ъ» і «ь».

Титла зберігаються.

Велика літера вживається за правилами сучасного українського правопису.

За сучасними нормами здійснений і поділ тексту на слова. Частка «ся» у постпозиції пишеться разом з відповідними дієслівними формами.

Розділові знаки ставляться за вимогами сучасної пунктуації. Усі писарські розділові знаки збережені в ламаних дужках. Сучасні розділові знаки не вживаються, якщо мають стояти після графічно тотожних їм писарських.

Рукописні порядкові номери аркушів позначені на полях проти кожних двох рисок, якими кінці аркуша відділяються один від одного» [96, с. 18-19].

Проте, проведений аналіз указує на те, що розбіжностей більше, ніж згадує упорядник, зокрема й у відтворенні графічних варіантів літер. У М. Пещак та В. Русанівського щодо латинських літер сказано, що відтворюються лише деякі букви, запозичені з латинського алфавіту. У наведених зразках відсутня, зокрема буква «v», що є в «Діловій і народно-розмовній мові...». Також у М. Пещак і В. Русанівського нічого не сказано в розділі про відтворення тексту XVI–XVIII ст. про букви «ø», «ы», зате до тих, що зберігаються, належать «и», «і» та ще декілька букв. У В. Передрієнко їх немає у списку збережених, хоча сказано про особливі випадки, у яких вони вживалися для позначення окремих українських звуків [96, с. 14]. У М. Пещак і В. Русанівського розглядаються два випадки, коли титла зберігаються, або не зберігаються. У «Діловій і народно-розмовній мові...» титла зберігаються. Разом із тим, нічого не сказано, в частині щодо правил публікації тексту, про пошкоджені, зіпсовані, нерозбірливі слова.

Сам упорядник так пояснює принципи відбору й особливості включення до збірника документів: «необхідно було представити два мовні варіанти: ділової та народно-розмовної мови. Стереотипи ділової мови в актовій документації бралися переважно з Литовського статуту. При реконструкції народно-розмовної мови XVIII ст. враховувалась послідовність її діяхронічного розвитку, співвідношення з територіально-діалектичними і соціально-жаргонними елементами» [96, с. 18]. У

збірці представлено документи південно-східних та північноукраїнських територій [96, с. 10].

Упорядник так аналізує особливості мовного матеріалу, що могли вплинути й на графіку:

1) «Наприкінці XVIII ст. завершується перехід від давньої української літературної мови, від книжково-традиційного бі – чи полілінгвізму до єдиної нової літературної мови, сформованої на народній основі.... На цьому ґрунті народно-розмовна мова... виявляє тенденцію до послаблення залежності від територіальних говірок, до усталення мовних норм» [96, с. 10].

2) «Обсяг актів у збірнику поділяється на дві приблизно однакові частини, залежно від походження з територій південно-східних чи північноукраїнських» [96, с. 10].

3) «Звичайно, розмовні і книжні елементи не існують ізольовано, так би мовити, в чистому вигляді. Типове явище – їх переплетіння, взаємодія, перевага тих чи тих залежала від жанрових особливостей документа, хронологічного періоду, говіркового оточення, особи писаря тощо» [96, с. 11].

4) «При веденні слідства часто виникає потреба давати опис зовнішності обвинувачених, побоїв, опис об'єктів суперечок, господарських робіт... В усіх цих випадках широко використовуються засоби народно-розмовної мови, тим більш, що писареві важко, а іноді й неможливо дотримуватись традиційних зразків офіційно-ділового стилю» [96, с. 12]. Нестандартні ситуації вимагають творення нестандартних способів їх передачі.

5) Щодо вживання певних літер та написання певних словесних форм:

«Писарі сотенних канцелярій користувалися традиційним українським правописом XVIII ст., що базувався на етимологічних принципах і стирав багато живомовних особливостей. Проте у ньому все ж відбивалися рясні впливи живої, у

тому числі й діалектної, вимови. Про це свідчать правописні та фонетичні особливості мови публікованих актів...» [96, с. 14].

«Вплив говірок, найбільше північноукраїнських, пояснюються написанням типу ...» [96, с. 15].

Необхідно додати також дещо про особливості скоропису та позначень у тексті. Упорядник відображає розвиток українського скоропису у XVIII ст., в якому виділяється три періоди:

1) Перша чверть – «зберігається тип письма, характерний ще для другої половини XVII ст.» [96, с. 9].

2) «До кінця другої чверті XVIII ст. поступово розвиваються нові риси» [96, с. 9], коли північноруські букви «прикривалися» південноруською зовнішністю.

3) «Вони переважає і в третій чверті XVIII ст.» [96, с. 9].

4) «... але вже на початку 60-х років можна натрапити на почерки з виразно помітними новими рисами...» [96, с. 9].

«Як правило, документи датуються за старим стилем. Від початку другої чверті XVIII ст. для позначення дат використані, майже без винятків, арабські цифри, що витісняють традиційну кириличну цифрову азбуку попереднього періоду» [96, с. 9].

Найближчою за відібраними матеріалами для аналізу до «Правил» М. Пещак та В. Русанівського виявилася видана в 1981 році «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» [97]. Основу збірника складають документи, взяті з трьох актових книг Житомирського гродського уряду 1605, 1609, 1649-1650 рр. У тій частині «Правил», що стосується текстів XVI–XVIII ст., для ілюстрації норм обрано в основному документи з Житомирських актових книг 1649-50-х років.

Не дивлячись на хронологічну, тематичну й фактографічну близькість, між «Правилами» М. Пещак і В. Русанівського й нормами видання текстів «Ділової

мови Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» є розбіжності, про що упорядники зазначають у передмові [97, с. 23].

Такі відхилення від правил транслітерації М. Пещак та В. Русанівського, стали предметом рефлексії в 80-х роках. У передмові до «Передачі текстів документів і пам'яток» (К., 1990) зазначалося, що з деякими відхиленнями від правил М. Пещак і В. Русанівського вийшли твори Климентія Зіновієва (К., 1971), «Лікарські та господарські порадики XVIII ст.» (К., 1984), а також згадані вже «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.» (К., 1976) та «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (К., 1981) [113, с. 8]. В матеріалах обговорення «Передачі текстів документів і пам'яток» деякі науковці зауважили, що такі відхилення були наслідком недосконалості «Правил» М. Пещак і В. Русанівського. А саме, ігнорування мови документу і захоплення проблемою графіки, що не ставило серйозних перепон для русифікації текстів при їх виданні [93, с. 40-47]. Слід зазначити, що «Правила» були лише початком осмислення феномену українських пам'яток, писаних староукраїнською мовою. В процесі подальшого дослідження відкривалися його нові сторони, що вимагало коригування, внесення змін в існуючі «Правила». Про це вказано в самих «Вступях» щодо причин розбіжності в передачі графік староукраїнського алфавіту, надрядкових літер, правил розбивки тексту тощо.

Тим більше що й метод транскрипції теж зазнавав певних змін (див. табл. «Розвиток методу транслітерації та науково-критичного методу передачі текстів, писаних староукраїнською мовою XVI–XVIII ст.» [Додаток А, с. 402]), що, зокрема, засвідчила передмова до видання «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI– перша половина XVII ст.)». Як зазначали у передмові упорядники: «Публікація документів здійснюється згідно з існуючими археографічними правилами. Російські, українські та білоруські тексти відтворюються засадами новітньої графіки. В зв'язку з цим окремі літери давнього алфавіту замінюються (крім цифр)» [238, с. 12]. Якщо порівняти це видання з «Возз'єднанням України з Росією», то тотожними правила виявляться лише щодо

передачі букви «о». Для зіставлення ж із «Правилами» О. Бевзо є більше матеріалу. Можна виявити наявність спільних принципів, структур [див. табл. у Додатку «А»: «Розвиток методу транслітерації та науково-критичного методу передачі текстів, писаних староукраїнською мовою XVI – XVIII ст.».]. Так, в обох випадках обумовлюється зведення різного написання однієї і тієї ж букви до одного варіанту; правила передачі літер, які в українському письмі XVI – XVII ст. могли мати різне фонетичне звучання. Основний матеріал у передмові до «Першодрукар Іван Федоров...» стосувався саме останнього положення і в меншій мірі, на відміну від «Правил» О. Бевзо, обговорювалось питання заміни букв, що вийшли з ужитку сучасними аналогами. Співпадають позиції щодо графеми букви «ѣ» («ксі»), але у книзі «Першодрукар Іван Федоров...» вона передається не одним, а двома варіантами буквосполучення. Так само як і «фіта», що передається двома варіантами сучасних букв. Літера «я» має два графічних зображення, відмінних від тих, що подає О. Бевзо. Крім того, у «Першодрукар Іван Федоров...» додається правило транскрипції букви «у» та передачі її різних графем. Відмінності спостерігаються і щодо літер ъ, ь (згадуються лише ті випадки, коли ці літери випускаються). Але, не дивлячись на окремі відмінності, сам принцип передачі тексту залишався єдиним: застосування методу транскрипції вимагає наближувати старовинний текст до сучасних правил правопису.

Значно виділяється з поміж інших наукове дослідження Я. Дзири щодо передачі староукраїнського тексту, навіть, скоріше, воно стоїть осібно. Я. Дзира займався виданням «Літопису Самовидця», археографічним опрацюванням його тексту. Слід зауважити, що видання «Літопису Самовидця» не було пріоритетним у «Правилах» М. Пещак і В. Русанівського. Не останню роль у цьому зіграло й те, що ця пам'ятка була вже добре відома за дореволюційними публікаціями. Тому великих відкриттів годі було чекати. Я. Дзира опрацював три списки цього літопису – Г. Іскрицького, Я. Козельського і М. Судієнка [99, с. 40]. За усіма списками проведено спостереження, що підсумували висновки про певне розходження у вживанні графіки окремих букв, а також щодо порядку їх вживання, що найчастіше

було зумовлене регіональними особливостями або індивідуальними рисами переписувачів. Ретельне дослідження цих списків дало можливість вперше виявити послідовне вживання йотованого «і» та варіантів його графічного зображення у списках Г. Іскрицького та Я. Козельського: «Внаслідок палеографічно-філологічного аналізу цієї своєрідної позначки в різних тогочасних джерелах і зіставлення її з функцією і природою подібних голосних – й, і, и – виявилось, що ця літера, безумовно, відбиває ї, яке існувало у тодішній мові в тих же позиціях, що і сьогодні. Як видно, в одній літері наші предки поєднували дві й+і, бо саме цього вимагає природа йотованого ї» [100, с. 157]. На думку деяких вчених, це «було принциповим науковим і практичним досягненням в археографії» [146, с. 59]. Якщо попередньо проаналізовані видання належали до серії «Пам'ятки мови», то видання «Літопису Самовидця» вийшло у серії «Джерела з історії України». Щодо можливості віднести дослідження Я. Дзири до певного типу передачі тексту існували розбіжності. Так, у «Передмові» до «Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.» У. Єдлінської та В. Страшко сказано, що Я. Дзира доповнив метод транскрипції, яким подавалися історичні документи в науково-популярних виданнях [232, с. 9]. Цю думку не поділяв Я. Дашкевич. Зокрема він зазначав: «...не погоджуюся з тим, що видання літопису Самовидця Я. Дзирою це науково-популярне видання. Насправді це наукове видання з застосуванням науково-критичного методу... що полягає в послідовному та науково обґрунтованому переведенні етимологічного правопису на фонетичний» [93, с. 45]. Щоб зрозуміти методологічні засади видання «Літопису Самовидця» щодо правил передачі тексту, спочатку необхідно порівняти засади графічної передачі, висловлені Я. Дзирою, з правилами, запропонованими О. Бевзо й М. Пещак та В. Русанівським.

Я. Дзира у статті «Ще раз про публікацію історичних джерел» зазначив, що при передачі тексту літопису «використав метод транслітерації» [101, с. 113]. У той же час він хотів, щоб текст був зрозумілим не лише певному колу фахівців, але й людям мало обізнаним із специфікою українських текстів. Отже, щодо графічного

відтворення букв, то зберігається буквосполучення «кг» для позначення проривного «г», а латинське «g» змінюється на «г». У правилах М. Пещак та В. Русанівського латинське «g» зберігається так само як і буквосполучення «кг» для позначення проривного звуку «г». Буква «ы» не входить до переліку букв, що зберігаються. Натомість у передмові до трьохтомника «Возз'єднання України з Росією» і в «Правилах» О. Бевзо «ы» замінюється на «и» українське. У Я. Дзири вона вживається у таких словах «оних», «был», «жебы» поряд з буквою «и» українською і є елементом відтворення орфографії рукопису [184, с. 41]. Проміжним варіантом є написання літер ъ, ь, ѣ. У О. Бевзо «ъ» залишається в тих словах, де у сучасній українській мові є апостроф, або ця буква змінюється на «о». У М. Пещак і В. Русанівського зберігається «ъ», у О. Бевзо вживається за сучасними правилами правопису. Я. Дзира випускає «ъ» після твердих приголосних, а також у словах з м'яким приголосним основи. В середині слів графема «ъ» та «ь» передаються через «ъ». Особливим є ставлення до «ь». За Я. Дзирою, вживання або невживання цієї букви є показником місця народження мовця. Тому для означення саме цього аспекту Я. Дзира випускає відповідну графему в словах типу «посланець», «ходить». Так само щодо вживання «ь» у словах с м'яким приголосним основи: «оскільки в усіх діалектах української мови відповідні приголосні вимовляються м'яко, а сам літописець відмінює ці слова за м'якою вимовою, у нашому виданні наприкінці подібних слів поставлено ь» [184, с. 40]. «ѣ» у М. Пещак та В. Русанівського зберігається. О. Бевзо замінює в основному буквою «і». Я. Дзира означає її присутність у тексті курсивним «і». Замінюються відповідними літерами сучасного українського алфавіту ѡ, х, ѳ. В основному Я. Дзира використовує сучасну графіку українських букв для староукраїнських кириличних букв. Відкривши відповідник сучасної букви «ї», що графічно передавалася як «й̆», «и», Я. Дзира надає перевагу сучасній графемі [184, с. 41]. Щодо пунктуації, то в цьому питанні Я. Дзира ближчий до методу О. Бевзо, наближаючи її до сучасного українського правопису. Тоді як у «Правилах» М. Пещак і В. Русанівського при цьому мають зберігатися й оригінальні знаки пунктуації, взяті в особливі дужки. Але в той же час прагнення передати особливості діалектної вимови шляхом

збереження особливості орфографії рукопису, дослідження щодо характерних для певної місцевості вживань ь, ъ, дослідження щодо авторських особливостей творця рукопису (вживання «ы», «ь», написання службових слів с повнозначними частинами мови тощо) наближає цей спосіб передачі староукраїнського тексту не так до самих «Правил» М. Пещак і В. Русанівського, як до явища, що виросло на основі цих правил. А саме, до спроб врахувати особливості вимови, передачі діалектних і регіональних особливостей староукраїнської мови. Наближало надалі до системи передачі, запропонованої і розвинутої в таких виданнях, як «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.», «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.», «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.».

Таким чином, якщо в попередніх дослідженнях про правила передачі тексту, писаного староукраїнською мовою, більше уваги приділялося графіці старовинних кирилических букв, то Я. Дзира приділив увагу перш за все методам передачі особливостей мови. Щодо методу передачі графіки, то в цьому відношенні, очевидно, його позиції в основному збігаються з «Правилами» О. Бевзо, а якщо врахувати й пунктуаційні засади, то загалом відповідають методу транскрипції.

Простежуючи загальну тенденцію розвитку правил передачі текстів, писаних українською мовою, наступним етапом системного осмислення правил передачі тексту історичних документів стали «Правила передачі тексту кирилических документів XVI–XVIII ст. дипломатичним та науково-критичним методами» авторства У. Єдлінської та В. Страшко [232, с. 13-18]. Автори цього методичного посібника дипломатичний метод називали ще й методом транслітерації, а науково-критичний – методом транскрипції, тоді як науково-критичний метод є, по суті, розвитком напрямку, започаткованого в українській радянській археографії О. Бевзо (передача тексту методом транскрипції).

Тут слід детальніше розглянути ці дві лінії розвитку методики передачі тексту. Найближчою аналогією в українській радянській науці дипломатичного методу, запропонованого У. Єдлінською та В. Страшко, був метод транслітерації М. Пещак і В. Русанівського. Причому більше збігів в частині, присвяченій текстам

XIV–XV ст., ніж у тій, що присвячена XVI–XVIII ст. Варто тут нагадати, що розділ про «Правила транслітерування текстів XIV–XV ст.» не є «однорідним». Так, пам'ятки, написані уставом, рекомендується видавати «тільки фотоспособом без паралельного транслітерованого тексту» [241, с. 36]. Отже, правила транслітерації стосуються пам'яток XIV–XV ст., писаних напівуставом та скорописом. Метою дипломатичного методу є «...передача тексту документу засобом друкарського набору у повній відповідності з його написанням в оригіналі. Втручання в текст з метою надання йому сучасного звучання чи вигляду не допускається» [232, с. 13]. Цим засадам відповідають такі пункти «Правил транслітерування текстів XIV–XV ст.», як: збереження написання цілої низки кириличних букв; правило передачі лігатур, великої та малої літери; розділових знаків; помилок в буквенному написанні; наголосів, або інших знаків, що мають звукове наповнення.

В той же час, дипломатичний метод в більшому обсязі й детальніше намагався передати автентичні особливості пам'ятки. Зокрема це стосується такого питання, як врахування або неврахування різного написання однієї і тієї ж літери напівуставу або скоропису. У «Правилах транслітерування текстів XIV – XV ст.» воно не враховується, і написання літери передається за допомогою сучасного українського шрифту, тоді як в «Правилах передачі» різноманітні написання «подаються стандартними формами офіційних алфавітів XVI – XVIII ст.» [232, с. 13]. Це ж положення стосується скорочення слів, розбивки тексту на абзаци тощо.

Науково-критичний метод, очевидно, був доопрацюванням методу транскрипції, запропонованого в свій час О. Бевзо. На генетичну спорідненість вказують ряд схожих пунктів, спрямованих на реалізацію головного принципу – зробити «текст документів, писаних старою мовою, доступним для широкого кола читачів» [22, с. 22]. Для цього текст документу адаптувався до вимог сучасної графіки і правопису. Це стосувалося, перш за все, заміни всіх літер XVI – XVIII ст., які вийшли з ужитку, літерами сучасного алфавіту. Зокрема, у цих двох методичних напрацюваннях є спільні пункти: виокремлення групи літер, що замінюються

аналогічними буквами сучасного алфавіту; виокремлення групи літер, що мали різне написання; виокремлення групи літер українського письма XVI – XVIII ст., що могли мати різне фонетичне звучання, і правил їх передачі. Також співпадають пункти про паєрик і подібні до нього надрядкові знаки.

В той же час, навіть в пунктах щодо букв існують певні відмінності. Так, у О. Бевзо більша група літер кириличного алфавіту, що вийшли з ужитку, змінюються літерами сучасного алфавіту. Їх - 14, тоді як в У. Єдлінської й В. Страшко таких букв лише 8. У той же час, у них більшою є група літер, що в українському письмі XVI–XVIII ст. могли мати різне фонетичне звучання, тому передаються сучасною графікою по-різному, що залежить від сучасного звучання слів. Їх - 12, тоді як у О. Бевзо їх - 8. Також у цій методиці адаптовано досвід Я. Дзири по передачі букви «ї».

Якщо принципи буквеної передачі у О. Бевзо, У. Єдлінської та В. Страшко фактично співпадають, то методичні рекомендації значно повніше відображають інші аспекти, не зазначені в статті О. Бевзо (див. табл. «Розвиток методу...»). Зокрема, це стосується передачі чисел; скорочення слів; неправильного написання слів; закреслення і пошкоджені слова чи речення; поділ тексту на слова, речення та абзаци; знаки пунктуації; позначення закінчення рядків та сторінок тексту; передача іншомовних слів. Деякі з цих пунктів були обумовлені в передмові до «Возз'єднання України з Росією». Щодо скорочень слів, то У. Єдлінська та В. Страшко рекомендують їх розшифровувати і відновлені літери нічим не виділяти, натомість М. Пещак і В. Русанівський підходять до цього питання диференційовано. Щодо помилок, то за науково-критичним методом їх слід виправляти у тексті, тоді як метод транслітерації не допускає виправлення і редагування помилок і неточностей тексту оригіналу. Відмінними є пункти і щодо закінчення сторінки. В основному збігаються положення щодо великих і малих літер; поділу тексту на слова, речення, абзаци; знаків пунктуації; щодо нерозбірливих і пошкоджених слів (відмінними є системи позначення цього явища).

Отже, науково-критичний метод передачі кириличних текстів XVI – XVII ст., запропонований У. Єдлінською і В. Страшко, увібрав у себе досвід передачі аналогічних текстів методом транскрипції. Останній був суттєво доповнений положеннями, означення яких ми зустрічаємо у методі транслітерації, запропонованому М. Пещак і В. Русанівським.

Якщо дипломатичний і особливо науково-критичний метод передачі тексту мали попередні аналоги серед розробок українських радянських вчених, то аналог «Методичних рекомендацій» з передачі тексту кириличних документів у виданнях наукового та науково-популярного типу слід шукати в «Правилах» 1969 року. Справа в тому, що М. Пещак і В. Русанівський лише побіжно торкнулися питання археографічного оформлення, тоді як в «Правилах» 1969 року вони розроблені ґрунтовно.

Таким чином, звертаючись до вироблення методики передачі текстів пам'яток, писаних українською мовою, в цьому дослідженні були обрані 60-ті роки, як точка відліку, хоча хронологічно осмислення цього питання в радянську добу почалося значно раніше. Саме в цей період завдяки появі «Правил» М. Пещак та В. Русанівського окремі риси, притаманні об'єкту власне української археографії, проступають чіткіше. Вони в загальному вигляді були вже сформульовані в 50-х роках О. Бевзо: «Розроблення правил друкування тексту історичних документів, писаних старою українською мовою, зв'язано з рядом труднощів. По-перше, існування на Україні різних діалектів та звукових відмінностей, для передачі яких в XVI–XVIII ст. вживалися різні букви і надрядкові знаки. По-друге, наявність різних паралельних граматичних форм, норм правопису і стилів письма. По-третє, наявність українських історичних документів, писаних іншими мовами, і змішаний характер лексики документів, писаних українською мовою, які часто містять багато російських і польських слів та зворотів» [22, с. 22].

Своєї предметності ці особливі риси набули лише після практичного застосування правил М. Пещак та В. Русанівського у виданнях серії «Пам'ятки української мови». Об'єкт дослідження виявився достатньо різноманітним і

складним, адже в наведеній аргументації укладачів, яка є поясненням до внесених змін у запропонований М. Пещак та В. Русанівським метод транслітерації староукраїнських текстів, звучать такі аргументи, як: зв'язок з епохою (документи XIV, XVI, XVII, XVIII ст. мають свої відмінності в письмі; навіть в межах одного століття існують суттєві відмінності); дві системи письма – етимологічне і фонетичне; регіональні особливості; відмінності, пов'язані з авторським стилем; види історичних пам'яток; вплив сусідніх держав тощо. Складність і особливість об'єкту як його невід'ємні риси вимагали відповідної методології їх відтворення. Тому всі ці аспекти вносять певні зміни в систему публікації тексту пам'ятки. Еволюційний процес в питанні передачі текстів документів рухався саме в напрямку врахування різноманіття. Тому на початку 90-х років Я. Дашкевичем була внесена пропозиція створити замість одних уніфікованих правил серію методичних рекомендацій, щоб індивідуалізувати підхід до історичних пам'яток, враховуючи їх мовну, часову тощо специфіку [93, с. 40]. Власне, українська радянська археографія в передачі текстів рухалася в напрямку, що чітко був окреслений в «Правилах передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст.» (К., 1992): «В основу Правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним методом покладено принцип історичності документу. Кожен документ є неповторним пам'ятником своєї епохи. Зміни, внесені в текст при його публікації, роблять опублікований документ неадекватним оригіналу і ставлять майбутнього дослідника перед можливістю дезінформації [304, с. 6]. Цей принцип чітко відокремлювався від інших форм і методів передачі тексту, як метод науковий і розрахований на фахівців. Щодо методу транскрипції, науково-критичного методу, то їх наступником став так званий популярний метод: «В основу Правил передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. популярним методом покладений принцип культурологічної цінності історичного документу для непрофесійного любителя історії» [304, с. 6].

В той же час прибиралися будь-які хронологічні обмеження для методики роботи з текстами. Для наукового методу передачі тексту є властивим відтворення всіх особливостей тексту, його графічної оригінальності чи це текст XIV, чи XX ст.

III.2.1.3. Поява нового предмету археографії – спроба теоретичного окреслення.

До 60-х років в УРСР вважалося, що археограф працює з матеріалом, залишеним минулими епохами. Археограф не впливає на об'єктивність існуючого, предмет, що постає в його дослідженнях або як «історичне джерело» або як «пам'ятка». Археограф не причетний до створення предмету археографії. Він його бере так би мовити в природному стані й інтерпретує. Трохи по-іншому розставляє акценти стаття В. Романовського [268]. У ній науковець зазначає, що у процесі археографічної діяльності документ як залишок минулої епохи набуває невластивих йому якостей. Тобто по-суті археограф створює новий об'єкт. Оскільки для дослідника потрібно таке видання, що відбиває всю суму історичних текстів (копій, різночитань, редакцій, правок, вставок, ре публікацій). Вся піднята археографом сума фактів, що оточує той чи інший документ, відходить від природного об'єкту. За рахунок доповнень у вигляді подачі різночитань, аналізу попередніх публікацій перед нами постає вже інший документ, відмінний від початкового, так би мовити архівного зразка. Тобто в процесі археографічної роботи постає новий об'єкт, якого до того часу не існувало.

У своїй статті «Вміло користуватися історичними джерелами» В. Романовський вказує на недоліки як археографії історичних джерел, так й археографії, предметом якої є пам'ятка. Щодо першої, то її суттєвим недоліком є прив'язка до тематичності, що призводить до обмеження кола джерел, панування суб'єктивного підходу упорядника, деформації самого документу. У той же час В. Романовського не зовсім задовольняє археографія, метою якої є лише якомога точніше відтворення пам'ятки. Всупереч популярній у 60-х роках думці, що найкращою формою публікації

історичних документів є їх фототипічне відтворення, науковець висловлює власне міркування щодо змісту роботи археографа. На його думку справжня наукова археографічна публікація значно складніша за своєю структурою, оскільки, окрім точності передачі зовнішнього вигляду пам'ятки, має вирішити цілу низку дослідницьких проблем: «Завдання археографії не може обмежуватись точним, фототипічним відтворенням тексту. Дореволюційна і радянська археографія дає чудові приклади такого відтворення тексту, коли передано не тільки зміст, всі зауваження, поправки, але й зазначається випадкове псування тексту. Для дослідника найважливішим є видання, яке відбиває всю суму історичних текстів (копій, різночитань, редакцій, правок, вставок – не тільки в одному документі, але й в усіх джерелах).

Окрім того, досліднику важливо знати, чи має він справу з оригіналом чи з копією, який зовнішній вигляд пам'ятки, на якому папері написаний текст, які водяні знаки є на ньому... Разом з тим історик повинен використовувати вже опубліковані тексти, а це означає, що в археографічному виданні мають бути відомості про місце надрукування таких документів. Іноді буває, що частина документів зберігається в одному архіві, а його закінчення знаходиться в іншому архівосховищі або в рукописному відділі бібліотеки. У таких випадках перед археографом постає ширше завдання: він уже не може обмежитись своїми архівними фондами, знанням техніки відтворення тексту, але й повинен бути обізнаним з бібліографією та питаннями археографії взагалі» [268, с. 45]. Одним з них є пошук і аналіз суми історичних текстів. Робота археографа як науковця має полягати перш за все у аналітиці.

Окрім того, в своїй статті В. Романовський торкнувся й ряду інших проблем, характерних для української радянської археографії:

- вказує на основні недоліки вітчизняної археографії;
- окреслює основні вимоги до наукового типу видання;
- говорить про необхідність змінити підходи до публікації історичних джерел за певною тематикою;
- торкається системи цитування архівних документів.

Варто розглянути зазначені аспекти детальніше. В. Романовський відмітив ряд негативних рис, притаманних вітчизняній археографії: неповнота представлених у збірниках джерел, глухі легенди, «видаються неохайно, погано підготовлені і некритично підібрані тексти» [268, с. 45], в археографії панує принцип суб'єктивізму у доборі матеріалу. Критикуючи практику публікації історичних джерел, В. Романовський вказує на необхідність подолання примітивного підходу до формування збірок історичних джерел за певною тематикою. Треба публікувати не лише ті документи, що прямо підкріплюють тематику, але й альтернативні документи, що містять протилежну думку, таким чином дотримуючись принципу об'єктивності й неупередженості. Джерельні матеріали повинні дати історикам можливість отримати ґрунтовні докази: «Для цього треба передусім показати, що факти, на які посилається автор, характерні, численні, а не випадкові. Слід уникати посилок на поодинокі випадки, що носять, можливо, епізодичний характер, а залучити велику кількість документів, що підтверджують факти. Тоді сила аргументації матиме значно більшу вагу, переконливість. Забуття цих правил приводить до того, що наші історики, особливо молоді і недосвідчені, користуються так званим ілюстративним методом, суть якого полягає в тому, що автор для прикладу наводить один-два факти, які підтверджують його думку, й ігнорує десятки фактів, що суперечать їй...» [268, с. 47]. Для уникнення таких перекосів у роботі істориків археограф повинен забезпечити повноту передачі джерельного матеріалу, тому «...археографам треба вивчити весь архівний матеріал, вибрати найбільш важливе для друку, а про решту документів повідомити коротко, виклавши їх зміст і давши наукову оцінку» [268, с. 46].

Таким чином, окресливши своє бачення наукового типу видання, В. Романовський в центрі уваги поставив пам'ятку як об'єкт наукового дослідження. Це зумовило необхідність відтворення і вивчення всіх аспектів, пов'язаних з нею: відтворення зовнішнього вигляду, точна передача тексту, публікація всіх варіантів тексту, вивчення історії побутування пам'яток тощо.

Підсумовуючи, слід зазначити, що короткий лист В. Романовського є важливим етапом розвитку методико-теоретичних напрацювань у галузі української археографії, оскільки окреслив найважливіші напрямки розвитку археографічної думки в Україні у 60-х роках: критика методики видання історичних джерел; робота над удосконаленням публікації історичних джерел; окреслення простору проблематики, пов'язаною, перш за все, з письмовою пам'яткою. І в той же час окреслив новий перспективний шлях розвитку української радянської археографії – створення власного предмету шляхом наукового дослідження і особливої форми публікації пам'ятки.

III.2.2. Відображення актуальних питань теорії в основних видавничих проектах 1960-х років.

Едицію 60-х років можна охарактеризувати як удосконалення започаткованих у 40-х – 50-х роках принципів видання. Теоретична частина збірників – «передмови» суттєво не змінилися. Так само продовжується практика розлогих історичних передмов, розділення археографічної й історичної частини передмови. Трапляються випадки, коли частина «Від упорядників» передує історичній передмові [266, с. 3-4]. Археографічні передмови у 60-х роках краще структуровані. У них як правило присутні основні елементи: принципи впорядкування документів у збірнику; заголовки та його елементи; принципи передачі тексту; легенда; примітки; коментарі; покажчики.

В основному матеріали упорядковуються за хронологічним принципом. Достатньо детально пояснюється принципи укладання заголовків до документів. Заголовки, так само як і посторінкові примітки й коментарі – це ті частини, де найбільше проявляється індивідуальний характер того чи іншого збірника. До основних елементів заголовку, що обумовлюються у передмовах, можна віднести дату; тип документу; автор; адресат; короткий зміст. Так щодо дати, то кругом вказується за яким стилем вона подається.

Окремо обумовлюється ситуація, коли дата встановлюється самими упорядниками. Принципи встановлення зазначаються як правило у передмовах, але конкретно до окремого документу – у підрядкових примітках [266]. Як правило дату, встановлену упорядниками, виокремлюють за допомогою особливостей друку, місце розташування, виокремлення за допомогою спеціальних позначок (квадратних дужок тощо). Спостерігається розміщення у передмовах тих частин, що стосуються дат. Подекуди обумовлюється датування для кожного типу документів, внесених у збірник. Зокрема у «Робітничому русі на Україні в роки реакції» окремо обумовлюється принципи датування газетних кореспонденцій і повідомлень, більшовицьких нелегальних газет, виданих за кордоном. Фактично у всіх збірниках у заголовках вказується тип документу, про що найчастіше зазначено у археографічній передмові. Досить багато розходжень й індивідуальних особливостей спостерігається щодо позначення автора і адресата. Так у «Документах об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг.» зазначено, що там, де вдалося встановити, дається прізвище й ініціал імені автора й адресата. У іншому збірнику упорядники зазначають: «У заголовках до документів зазначається службова посада авторів і адресатів документів, найменування чинів і титулів опускаються. Прізвище авторів і адресатів вказуються лише у листах [266, с. 4].

Тексти у 60-х роках намагаються передавати без скорочень. Найбільше скорочуються документи, що вийшли «з ворожого табору». Особливої цінності набувають збірки документів, що друкуються вперше. Ті документи, що раніше публікувалися, звіряються з оригіналом. Ті з них, що були опубліковані у скороченому вигляді публікуються повністю, повертають до оригінального варіанту й виправлені при публікації тексту [323]. Документи як правило друкуються за сучасною орфографією. Більше відхилень від цього пункту у збірниках документів доби феодалізму.

Для збірників 60-х років актуальним залишається процес русифікації. Офіційною підставою для її поширення був пункт «Правил» про те, що іноземні тексти мають друкуватися з паралельним перекладом російською мовою. Іншими аргументом був той, що так мовляв збірка буде доступною широкому колу читачів, що давало підстави друкувати російською мовою україномовні тексти. Таким чином документи, що стосувалися виключно української історії, друкувалися російською мовою. Зокрема у збірнику «Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг.» польськомовні, латиномовні, німецькомовні та документи писані італійською мовою перекладені російською. Щодо такої норми у 60-х роках намагаються протестувати деякі радянські археографи. Так Я. Дашкевич у передмові до «Украинско-армянских связей...» хоча й зазначає, що всі документи друкуються у російському перекладі, у той же час вказує на суттєві недоліки такого варіанту едиції: «Завдання упорядника цього збірника ускладнилося тим, що текст документу публікується лише в російському перекладі» [323, с. 32].

Важливим аспектом у передачі тексту документів є наявність підписів. У деяких передмовах звернемо особливу увагу на цей пункт. Так у «Робітничому русі на Україні в роки реакції» зазначено, що упорядники намагалися відтворювати підписи, а якщо цього не вдавалося (коли їх не можна було встановити) – повідомляли про це особливими позначками.

Найменш розробленою у теоретичному плані залишалася легенда. Не в усіх передмовах фігурує цей термін. Хоча в усіх внесені відомості, що можна віднести до інформації з легенди. В усіх є вказівка на основні архівосховища, звідки були взяті документи для публікації. Вказана інформація про копії, оригінали, відпуски, чернетки тощо. Інформація відрізняється більшою чи меншою детальністю. Так у деяких передмовах поряд з вказанням архівів є згадки про фонди та перерахування номерів документів зі збірника, взятих з цих архівосховищ. Також зустрічаються передмови з чітким

перерахуванням номерів документів, що публікуються за оригіналами, за копіями, були раніше опубліковані чи публікуються вперше. Типовими є випадки, коли у передмові подана стисла інформація, що відноситься до легенди, натомість самі документи супроводжуються розлогими і детальними легендами [323].

Практичним втіленням настанов, викладених в «Правилах видання» М. Пещак та В. Русанівського стало видання «Актової книги Житомирського міського уряду кінця XIV ст. (1582-1588 pp.)» (К., 1965). Окрім того, що передмова до цього видання включає більшість аспектів, зазначених в «Правилах» М. Пещак та В. Русанівського, звертає на себе увагу особливе ставлення до тексту. Воно полягає в тому, щоб відділити власне текст від зроблених упорядниками втручань у нього: «Всі введені в текст при підготовці тексту до друку, взято в квадратні дужки» [4, с. 37]. Окремо слід зауважити посторінкові примітки в цьому виданні, що дають додаткові відомості про пам'ятку і стосуються, за нашими підрахунками, понад 60-ти різних аспектів. Основними групами є:

1. Аналіз цілісності тексту (помітки про те, як представлений текст в оригіналі, частина тексту, повний текст, витяг, об'єднані тексти тощо).
2. Пошкоджені місця та їх позначення.
3. Причини пошкодження («при реставрації», «сторінка обірвана»)
4. Коментарі, що стосуються опису зовнішнього вигляду тексту і матеріалу, на якому він написаний («пів-рядка в тексті вирвано», «випущено літеру», особливості розташування слів («написані одне над одним») та рядків, чорнило, наявність якихось включень тощо)
5. Якісний стан тексту («текст вилинялий», «літера написана нечітко»)
6. виправлення самих писарів («виправлено, було...», «переправлено з іншого слова», виправлення однієї літери на інші тощо)

7. Неправильне написання, описки, недописані слова, закреслення, поплутаності тощо. Коментарі упорядника щодо помилок, що зустрічаються в тексті.
8. Висловлені власні припущення упорядника щодо нерозбірливого написання слів та букв, правил читання того чи іншого слова, розуміння написаного тощо. Вони починаються словами: «мабуть...», «очевидно...».
9. Відновлення підчисток, закреслень, втрачених фрагментів текстів тощо.
10. Спостереження упорядника щодо нумерації актів та їх датування.
11. Переклад текстів, вставок, слів, що написані іноземними мовами.
12. Редакторські пропуски тексту та їх обґрунтування.

Найбільше коментарів стосується помилок в тексті; виправлення літер; зовнішнього вигляду пам'ятки (в якому особливу увагу приділено аналізу чорнил та сторонніх включень). Немало відводиться місця й висловлюванню припущень упорядника з різних аспектів пам'ятки.

III.2.3. Розвиток видової археографії в УРСР.

III.2.3.1. Розвиток актової археографії у 1960-х роках.

У 60-х роках досить потужно почала розвиватися видова археографія. На початку 60-х років І. Крип'якевич весь писемний спадок історії України розділив на дві великі групи: документальні джерела і розповідні. Пріоритетними для дослідження були документальні джерела. До них були зараховані й акти [165, с. 3-4, 25-26]. Саме поняття «акти» було визначено досить нечітко, що загалом характерно для радянської археографії 60-х років. Існувало декілька варіантів визначення. Акти для І. Крип'якевича – це перш за все документи, що тягнуть за собою правові відносини.

У методичному плані було підняте питання про необхідність зміни шляхів дослідження. Вони повинні підбиратися у відповідності із урахуванням специфіки кожної групи актового матеріалу. Так, якщо інвентарі, обляти, люстрації могли друкуватися у вигляді таблиць [124, с. 79-91] (тут слід зауважити, що у цій статті у вигляді зведених таблиць подається інформація господарського характеру цей спосіб публікації був характерним для 60-х років), то давньоруські грамоти вимагали що називається «буквальної передачі» (факсимільним, дипломатичним або комбінованим способом). Особливістю зазначеного періоду було те, що не лише давній актовий матеріал, але й новітній вимагав змін правил публікації. Зокрема стаття «Дипломатичні особливості актових документів Волинського облвиконкому» про нестійкий формуляр актів органів місцевої радянської влади для подальшого вивчення теми вимагав ретельного відтворення всіх зовнішніх і внутрішніх особливостей документу. [210, с. 122-128].

Щодо функцій археографії, то в цей час з'являються розшукові проекти на рівні архівної евристики, способи утворити віртуальні архівні комплекси з розкиданих по архівосховищах не лише УРСР а й за кордонами СРСР актового матеріалу. Продовжувала розвиватись камеральна археографія. Поряд з започаткованими у 50-х роках описами, що характеризували групи документів, з'явилися нові описи аналітичного типу (регести), базовані на індивідуальному описі документів. Особливого ж розвитку набула едиційна археографія. Був створений один з перших посібників із історії едиційної археографії, щоправда він стосувався лише одного регіону – Галичини періоду феодалізму [165]. Як відомо перш, ніж приступити до видання історичних документів, необхідно було вивчити бібліографію. Таких посібників для української на 60-ті роки було вкрай мало. І. Крип'якевич запропонував один з перших спеціалізованих покажчик, що охоплював видані джерела з історії Галичини. В огляді досліджена історія археографії на Галичині, що розпочинається з XVII ст.; початок якій поклала «полеміка з

церковних питань» [165, с. 5]. І. Крип'якевич називає основні археографічні публікації [165, с. 5-21]. В огляді представлені в основному польськомовні видання до 1917 р. (хоча інколи зустрічаються й пізніші видання 30-х років). Посібник забезпечений списком скорочень, де представлена багата бібліографія у вигляді серійних видань.

Загалом видання актового матеріалу вимагала суттєвого переосмислення. До нього спонукав ряд проблем, виявлених українськими радянськими вченими під час роботи над публікаціями актового матеріалу. Загальна постановка питання про методи видання грамот, що особливо гостро постала у зв'язку з суперечками про підробний характер деяких з них. Зокрема стаття А. Генсьорського «З коментарів до Галицько-Волинського літопису» [75, с. 171-184] ставить цілу низку питань перед актовою археографією. Зокрема про доцільність повної публікації акту у зв'язку з важливістю кожного його елементу. Так, аналізуючи структурні елементи акту, його типові частини, що найчастіше як типові, повторювані випускалися при публікації або передавалися неточно у власній інтерпретації упорядників, приходять до важливих висновків про автентичну природу волинських грамот. Насправді, аналізуючи структуру документів на предмет типовості, А. Генсьорський виявив низку нетипових записів, що послужило йому матеріалом для дослідження. Він проаналізував типовість звернення, прикінцевих санкцій, інтитуляцій, інвокацій. Всі ці спостереження дають А. Генсьорському поставити питання про автентичний характер кількох грамот Льва Даниловича і долучитися до давньої дискусії, розпочатої ще М. Грушевським й І. Линниченком.

Аналізуючи зміст трьох грамот, А. Генсьорський здобув аргументи, що базуються на тлумаченні того чи іншого слова (семантику окремих встановлює на основі залучення подібних документів та згадок у літописах), на аналізі структурних особливостей фраз, лексики. Все це підводить до розуміння важливості кожної деталі актового матеріалу, який для плідних

досліджень не можна випускати при публікації. Адже невдала археографічна публікація затримує науковий процес. Це доводить стаття О. Маркевича «Невідома грамота князя Льва Даниловича» [199, с. 25-29].

Неможливо було зробити висновок про автентичність грамоти князя Льва Даниловича лише на основі її публікації. Текст був опублікований з пропусками і в перекладі, як виявилось з багатьма помилками. Робота зупинилася аж до ознайомлення О. Маркевича з фотокопією документу. Тому, отримавши матеріал, О. Маркевич намагається змінити усталені підходи до публікації актового матеріалу. Щоправда науковець не друкує фотографії, але намагається якомога точніше передати текст пам'ятки, супроводивши публікацію описом якомога більшої кількості деталей: «Як з'ясувалося, грамота Льва Даниловича була вписана до лавничих книг міста Перемишля в 1470 р. Оригінал грамоти, написаний староукраїнською мовою, до якої на шовковому шнурку була прикріплена (очевидно князівська) печатка, подав на засідання гайного суду Микола Балицький. Як відомо з запису, зробленого в перемишльських лавничих книгах, його прочитав перед гайним судом «руський писар», і вона була вписана до лавничої книги міста Перемишля в перекладі на латинську мову. Вперше подаємо повністю весь розшифрований текст запису до лавничої книги міста Перемишля, а також його український переклад та реконструкцію грамоти Льва Даниловича староукраїнською мовою» [199, с. 26]. Далі подається сам запис до лавничої книги грамоти, зроблений латинською мовою. Пропущені або не дописані букви в латинському тексті реставруються і як такі, що не характерні для оригіналу, беруться в квадратні дужки. За допомогою текстових приміток, позначених зірочкою, подається пояснення незвичних на перший погляд текстових фактів. Зокрема, пояснено, що в оригіналі ім'я князя Льва подано з малої літери, що зберігається і в тексті даної публікації. Окрім латиномовного тексту, поданий його переклад українською мовою та реконструкція грамоти староукраїнською мовою. Реконструкції текстів, до яких вдавалися

А. Генсьорський і О. Маркевич мали власну методику, адже шлях реконструкції давніх текстів, запропонований А. Зімінім у його праці «Методика издания древнерусских актов» [117], почасти не підходив для даної ситуації, оскільки базувався на наявності великої кількості списків документу. Автентичність грамоти встановлюється також на основі вивчення історії побутування документу (кому належав спочатку, як потрапив до рук пред'явника у суді); на факті існування міського самоврядування Перемишля задовго до надання привілею польським королем Владиславом Ягеллою у 1389 р. Важливу роль відіграє й аналіз помилок самого латинського мовного тексту. Саме того елемента, який як правило виправлявся в публікаціях і міг не зазначатися у примітках до тексту.

Отже, проблеми, підняті в статтях А. Генсьорського й О. Маркевича вимагали зміни підходів до публікації актових джерел. Також після виявлення А. Генсьорським «археографічної» помилки і її наслідків в українській археографії ХІХ – ХХ ст., важливішими стали принципи упорядкування актового матеріалу в межах одного видання. Давню «археографічну» помилку у розташуванні актового матеріалу, що насправді не є спорідненим, виявив А. Генсьорський, аналізуючи Любомльську редакцію Галицько-Волинського літопису [75, с. 171-184].

Окремо у «Правилах» М. Пецак і В. Русанівського було поставлено питання про правила передачі текстів актового матеріалу тощо.

В 60-х роках з'являється тенденція до класифікації актового матеріалу. Так у згаданій вже роботі І. Крип'якевича у межах розділів зустрічаються видові групи. У розділі «А» «Адміністративно-правові джерела», окрім тематичного підрозділу «Документи про адміністративний устрій Руської землі» (попри назву він представляє в основному групу міжнародних договорів) є «Постанови сеймиків», «Реєстри податків» тощо. Виокремлення в межах масиву актових джерел окремих груп документів давало підстави для розвитку ще вузких спеціалізованих досліджень. Наприклад, щодо грамот.

Грамоти за І. Крип'якевичем – це письмові документи адміністративного та дипломатичного значення, що «поширені на Русі з X ст.» [165, с. 21]. Як окремий напрям дослідження в 60-х роках склалося вивчення адміністративних, судових й фінансових книг в Україні. Власне обриси майбутньої галузі окреслив у тематичній статті Я. Дашкевич [90, с. 129-170]. Науковець пропонує зосередитись на дослідженні не одиночних документів, а комплексів. Предметом свого дослідження він обирає так звані «актові книги». Я. Дашкевич заперечує прив'язку актових книг виключно до продукту діяльності установ судового профілю. Адже юридичну силу мала діловодна продукція інших установ. Своє дослідження Я. Дашкевич розпочинає з окреслення предмету та терміну, що йому відповідає. Структурними особливостями предмету дослідження є: «а) континуаційність (хронологічна послідовність внесених до книги записів у межах певного відрізка часу); б) синхронність подіям (записи в книзі робили тоді, коли відбувалися певні події, а не пізніше); в) юридична сила (записи в книзі мали доказову силу в судовому процесі)» [90, с. 130]. Цій структурі, на думку Я. Дашкевича, не відповідала назва «актові книги», що для середньовіччя є тотожними термінами, і сам пропонує запровадити власний термін для означення цієї групи документів – «книга», «приєднуючи до нього, для детермінації, означення «судова», «адміністративна», «фінансова»» [90, с. 130]. Хоча у визначенні структури предмету і терміну Я. Дашкевич широко використовує доробок західноєвропейських фахівців, проте сутнісною рисою об'єкту української науки вважає те, що попри загальноєвропейське походження, на території України ця діловодна форма набрала відмінних, особливих рис [90, с. 129]. Саме це і має стати предметом вивчення і відображення в публікаціях документів [90, с. 133, 169].

Важливим теоретичним завданням науковець вважає вироблення принципів класифікації матеріалу в межах однієї видової групи. Щодо адміністративних, судових і фінансових книг Я. Дашкевич пропонує

застосовувати наступну класифікацію: книги; збірки текстів документів типу копій, дипломатаріїв (переписані в них копії не мали юридичної доказової сили); підручні канцелярські (маніпуляційні) реєстри, довідники, покажчики (наприклад покажчики змісту книг – сумарії); окремі документи з характерною для них одноразовістю та моментальністю. Загалом класифікаційна методика широко застосовується в цей час при вивченні актових книг. Класифікацію актових книг подають фактично всі збірники документів «феодалної доби». Зокрема у передмові «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI – XVIII ст.» подана класифікація актових книг, що належали різноманітним установам м. Львова. В «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 pp.)» актові книги розділені на три групи «записові», «декретові» і книги змішаного типу. В 1960-х роках фахівці схилилися до думки, що за класифікацією актових книг мало стояти спеціалізоване вивчення кожної групи саме в їх індивідуальних рисах, і це мало відобразитися й на рівні археографії.

Про те, що вивчення й публікація актових книг у 60-х роках мало всі шанси перетворитися на окрему галузь української радянської археографії свідчить і той факт, що в цей час були запропоновані широкомасштабні проекти. Вони включали не лише видання, але й розшук і опис актових книг. Одним з них був проект Я. Дашкевича. Власне першочерговим завданням археографії на даному етапі Я. Дашкевич вважає саме розшук, систематизацію інформації про книги середньовічних установ і видання відповідних покажчиків у вигляді аналітичних описів-регестів [90, с. 170]. Окремо піднімалося питання про необхідність теоретичне забезпечення польової, камеральної та едиційної археографії актових джерел.

Кожен з етапів археографічної роботи мав власне змістове наповнення. Так щодо адміністративних, фінансових і судових книг на думку Я. Дашкевича, початковим етапом є окреслення стану збереженості та місця перебування матеріалу. Першочерговим завданням вважає проведення

інвентаризації «всіх розпорошених по різних архівах і бібліотеках як на Україні, так і поз її межами книг» [90, с. 137]. Маючи власний досвід розшуку вірменських книг, укладання таких інвентарів, науковець ділиться їх методикою [90, с. 143].

Після проведення масштабного розшуку, необхідно здійснити опис книг. На думку Я. Дашкевича до таких сучасних описів належить опис кременецьких книг [162; 163; 164]. З 1959-го по 1965 рік виходили описи актових книг Кременецького земського суду. Основний акцент робився на поактові описи. Відсутність у довідкових виданнях таких описів було, на думку упорядників, причиною слабого вивчення актових книг. Загалом системі їх опису у передмові до першого випуску приділено велику увагу: викладена історія опису актових книг ХІХ–ХХ ст., а також подано реєстр опублікованих описів актових книг та реєстр рукописних описів актових книг. Самі упорядники головний акцент у описах зробили на укладання заголовка. Заголовок складався на кожен документ і містив цілий ряд елементів: порядковий номер документа; його дату; визначення різновидності; зміст; наведення подвійної дати, якщо наведений документ відноситься до іншого періоду. Після змісту вказується попередній номер документа і номер аркушів, на яких він знаходиться. Деякі документи, що мають особливий інтерес, анотуються. Зазначена мова документа та її специфіка, «втрата тексту документів відмічається лише у тих випадках, якщо немає змоги встановити зміст документа» [162, с. 8].

Щодо едиційної практики, то на думку Я. Дашкевича, вона повинна охоплювати широкий спектр проблем, що має відобразитися як у передмові так і впливати на самі принципи видання. Дослідник окреслює досить широкий контекст, що має враховувати історію діловодства в Україні, форми запозичення з Західної Європи; установи; соціальну їх приналежність. Я. Дашкевич зазначає: «Практика дослідження книг як інституту та історичного джерела підказує, що в процесі його треба враховувати такі дані:

1) установа, яка вела книгу, її склад, компетенції, роки існування; 2) назва книги в оригіналі та назва її, встановлена пізніше; 3) відтинок часу, охоплений книгою; 4) стан і діловодчо-писарський характер книги (повнота і фрагментарність книги, біловий і чорновий тексти, оригінал і копія); 5) мова книги; 6) обсяг книги (кількість аркушів і записів); 7) зміст книги (характер записів книги, наявність копій документів, юридичне і дипломатичне визначення роду записів тощо); 8) відношення даної книги до інших; 9) сучасне місце зберігання книги, власне її історія; 10) історія дослідження книги, використання її в наукових працях, наявність допоміжних покажчиків (регестів), публікація тексту книги» [90, с. 137]. Книга була цілісним явищем, і на думку Я. Дашкевича, її необхідно було так і досліджувати: «Треба вважати спрощеним намагання розглядати книгу як механічну суму документів» [90, с. 130]. Виходячи з обставин, що адміністративні, фінансові й судові книги мали особливу генезу на українському ґрунті, вони мають цілий ряд характерних особливостей, що відрізняють їх з поміж інших різновидів середньовічного діловодства. Тому особливою мала бути й методика їх дослідження. Я. Дашкевич стисло охарактеризував її так: «вивчати книги, по можливості, з усіх точок зору в межах певних генетичних комплексів книг (наприклад, книги судів окремих категорій, братств, цехів тощо)» [90, с. 131].

Як окрему проблему Я. Дашкевич виокремлює неунормованість термінології. На жаль, в наступне десятиліття реалізувати поставлені завдання не вдалося, хоча робота з дослідження адміністративних, судових книг все ж велася.

Серед головних питань едиції Я. Дашкевичу розглядав питання способу передачі тексту. Принаймні у збірнику «Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины)» до якого ввійшла стаття Я. Дашкевича у передмові піднімається проблема відображення тієї регіональної структури, що набирає загальна проблема.

Зокрема ставилося питання про необхідність відображення мовної особливості вірменських документів, писаних половецькою мовою, що були створені у Східній Європі, зокрема на території України, і мали суттєві відмінності від загальноєвропейських аналогій. Саме на їх відображення націлював дослідників автор передмови, а не на застосування зокрема шаблонів французької школи, що були вироблені на основі західноєвропейських осередків вірменських общин. Власне методику роботи з подібними книгами Я. Дашкевич демонструє на прикладі вірменських книг, зазначаючи, що «висновки, здобуті в результаті аналізу їх, можуть... без особливих модифікацій застосовуватися при дослідженні всіх книг адміністративно-судових та інших середньовічних установ України» [90, с. 137].

Слід відзначити, що значний прорив у публікації актового матеріалу у 60-х роках зробили українські філологи. У цей час вийшли «Актові книги Житомирського міського уряду» і «Українські грамоти XV ст.» Пік опублікування актового матеріалу припадає на 60-ті роки. Цей період якісно відрізняється від попередніх післявоєнних десятиліть. У 40-х – 50-х роках акти видавалися лише у тематичних підбірках. У 60-х роках відновилася практика спеціалізованих видань окремих видів джерел. Виданню актових джерел в УРСР в значній мірі посприяв вихід «Правил видань пам'яток української мови XIV–XVIII ст.» (К., 1961). На цей час загальносоюзні археографічні центри мали значний досвід видання актового матеріалу. У 50-х роках вийшли «Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.» (М.-Л, 1950); два томи «Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV– начала XVI в.» (Т. I. – М., 1952; Т. II. – М., 1958) та три частини «Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XVI веков» (Ч. I. – М., 1951; Ч. II. – М., 1956; Ч. III. – М., 1961). Як методологічний «супровід» вийшла книга А. Зіміна «Методика издания древнерусских актов» (М., 1959). Опрацьована методика видання

актів, запропонована Л. Черепніним у «Духовных и договорных грамотах...» вважається, на думку С. Каштанова, зразковою для радянських часів [132, с. 233]. Завдяки цим виданням закріпилася певна структура публікації актового матеріалу. Структурні елементи здобули змістового наповнення. Зокрема передмова повинна містити правила передачі тексту, загальний аналіз змісту, принципи відбору, якщо він був; аналіз тих документів, що не ввійшли у видання. Видання має супроводжуватись примітками. Обов'язковим є аналіз варіантів тексту тощо.

Автори «Правил видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.» основну увагу приділяли правилам передачі текстів кириличних документів. Хоча «Правила», призначені для широкого спектру джерел (актовий матеріал не є їхньою спеціалізацією), тим не менше відобразили тогочасні здобутки радянської археографії в царині видання актового матеріалу. Це зумовлено тим, що останні є одним з трьох найголовніших джерел для вивчення історії української мови [241, с. 17]. Тому попри загальні зауваги, що стосуються загалом всіх пам'яток, автори окремо зазначають позиції щодо актового матеріалу [241, с. 28, 31, 33, 34]. Хоча видавничий проект «Пам'ятки української мови», для якого і були укладені ці правила, передбачав принцип вибіркової як самих документів, наприклад, окремих актів з актових книг, так і обсягу документів (виключалися латиномовні та польськомовні фрагменти тексту), проте передбачалися й такі випадки, коли пам'ятка (зокрема актова книга) буде публікуватися повністю [241, с. 28].

Структура кожного видання була стандартизована і складалася з передмови, тексту пам'яток, списку скорочень і словопоказчиків власних імен, географічних назв та малозрозумілих (переважно іншомовних) слів [241, с. 29].

У «Передмові» мали зазначатися палеографічні особливості, даватися коментарі історико-мовознавчого характеру та аналізуватися зміст пам'ятки. Попри вибіркового характеру видань, у передмові повинні були

характеризуватися ті документи, що не ввійшли до видання, пояснені причини відбору, подаватися місце їх зберігання. Передбачалося, що ті документи, що не ввійдуть до збірника, а також копії, варіанти основних текстів будуть використані для укладання приміток, коментарів та науково-довідкового апарата. Звертає на себе увагу пункт про палеографічний аналіз пам'ятки [241, с. 30-32]. Він фактично повністю відображає здобутки тогочасної радянської актової археографії. Це досить детальний аналіз зовнішніх ознак пам'ятки. Причому, якщо такі вимоги, як характеристика типу матеріалу, на якому вона написана, розмірів, стану збереження пам'яток, письма, історії побутування пам'ятки тощо є спільними для різних видів джерел, то опис водяних знаків, печаток, або їх відсутність, акцентування уваги на традиційних формулах початку, закінчення документу є характерними елементами актової археографії.

Характерною особливістю мовознавчих видань актового матеріалу в 60-х - 80-х роках було саме звернення уваги на історичні, палеографічні, археографічні, сфрагістичні аспекти пам'ятки, тоді як у пізніших виданнях (90-х років) вони відступають на задній план; упорядники обмежуються фактично лише характеристикою мовних особливостей пам'ятки [68].

За цими методичними настановами в серії «Пам'ятки української мови» видавався актовий матеріал. Упорядники цих видань розширили і доповнили методичку видання актових джерел, викладену в «Правилах видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.».

При аналізі археографічних видань даного періоду, у цьому дослідженні не наведено правил передачі текстів кирилических документів, оскільки це питання виокремлено в окрему методологічну проблему і його проаналізовано вже у попередньому розділі, присвяченому розвитку української радянської археографії у 60-х роках.

Всі видання актового матеріалу можна згрупувати за наступними ознаками: видання окремих документів («Українські грамоти XV ст.» (К., 1965), «Грамоти XIV ст.» (К., 1974), видання фрагментів актових книг («Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 pp.)» (К., 1965), «Акти села Одрехови»» (К., 1970.) та повне видання актових книг («Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.» (К., 1986).

Мовознавчі видання актового матеріалу, при тому, що вони охоплювали широке коло питань і виходили далеко за межі виключно лінгвістичних досліджень, не задовольняли цілком потреб істориків. Наведемо лише невеликий перелік зауважень, висловлених істориками до цих публікацій:

необхідність вивчення документів як історичних фактів, що зокрема у випадку видання актових книг гродських і земських судів передбачало дослідження таких питань, як судова система України та принципи її діловодства; актові книги та їх різновиди; характеристика документів, вміщених у них, та їх зв'язок в межах актової книги; чим різняться між собою актові книги різних судово-адміністративних установ [345, с. 69-71]; історична - довідка про установи, в яких склалися актові книги [345, с. 69-70]; важливість для історичних досліджень забезпечення матеріалом для висвітлення таких питань, як: писарські школи, встановлення особи писаря; висвітлення широкого історико-правового контексту, в якому творилися і функціонували акти [359, с. 91-92]; необхідність при публікації відтворення формуляра акта [359, с. 92].

- застосування різних методик істориками і лінгвістами щодо вирішення окремих питань, зокрема, у питаннях визначення автентичності документа [359, с. 89];

- недостатня увага до подачі матеріалу, який є предметом допоміжних історичних дисциплін [359, с. 89];

- важливість вивчення історико-юридичної термінології, що як правило, відсутня у словникових додатках подібних видань [345, с. 69-71];
- випадки осучаснення історичної термінології в заголовках і покажчиках;
- заміна автохтонних слів на сучасні призводить до зміни значення слова;
- інші підходи й врахування інших аспектів при укладанні іменних покажчиків [359, с. 91];
- відсутність предметних покажчиків [345, с. 70].

Як тільки ситуація в науці лібералізувалася, були здійснені спроби опублікувати актовий матеріал з урахуванням фахових потреб істориків. До таких можна віднести збірник документів «Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття» (К., 1990) та публікацію окремої пам'ятки «Книги Київського підкоморського суду (1584-1644)» (К., 1991).

Отже, актова археографія у 60-х роках мала всі шанси сформуватися як окрема археографічна галузь. З'явилася низка статей, в центрі яких стояли питання теорії. Окрім того в процесі публікації актового матеріалу вироблялися нові правила, що враховували особливості українських пам'яток цього типу.

III.2.3.2. Літописна археографія.

60-ті роки ознаменувалися важливою подією. В 1962 році була захищена дисертація з археографічної тематики. На відміну від дисертації Б. Ватулі, що була присвячена історії археографічної думки в Україні, дисертація О. Бевзо стосувалася проблеми сучасної археографії. А саме вивченню і публікації такого виду джерел, як літописи [20]. Дисертація складалася з чотирьох розділів. У першому досліджувалося значення

«Львівського літопису» та «Острозького літописця» як джерел з історії України. У другому – методика видання історичних документів, писаних українською мовою у XVI – XVIII ст. Третій розділ – це фактична публікація тексту цих двох пам'яток, а четвертий – принципи укладання науково-довідкового апарату до публікації українських літописів.

В першому розділі простежується історія створення цих двох пам'яток та їх подальша доля. Окреме місце займає аналіз попередніх публікацій. О. Бевзо запропонував особливий підхід до розуміння Львівського літопису й Острозького літописця, а відтак – і до їх публікації. Ним було досліджено, що обидва документи містять звістки, що стосуються одного й того ж періоду. Вони близькі в літературному і лексичному плані. А отже доцільніше їх розглядати і публікувати не по окремоті, а як споріднені тексти.

Окрему увагу дослідник приділяє часу написання, встановленню авторства та складу або джерелам пам'яток, оскільки ці відомості мають першорядне значення для оцінки вірогідності звісток, що в них містяться. І тут цікаво простежити методику роботи самого дослідника. Так окрім формальних зауважень про те, що «Львівський літопис» є складовою частиною збірника різних матеріалів, упорядкованого М. Гунашевським і зробленого у вигляді книги (при цьому вказуються її розміри, папір, філіграні, тип і особливості почерку тощо), дослідник висловлює й власні міркування. Він зазначає, що літопис «очевидно був тим розділом книги, над яким автор працював систематично» [20, арк. 13]. За почерком і деякими обставинами (вкладками) робиться висновок про психологічний стан автора та про характер історичних подій, на тлі яких і робилися ці записи. На основі цих фактів встановлюється кінцева дата укладання літопису. Дослідник встановлює, що письмові й усні свідчення були джерелами для укладання Львівського літопису. Писані джерела встановлюються за доданими у збірник матеріалами, за вказівками у самому тексті про запозичення матеріалу, а також за окремими вставками в текст літопису. О. Бевзо припустив, що

прогалини на окремих сторінках залишені самим автором для збору інформації з інших джерел, які потім були заповнені. Гіпотезу підтверджує наявність сургучу, яким, очевидно, й були прикріплені додаткові матеріали.

О. Бевзо досліджує цілісність та гомогенність тексту за декількома параметрами. Виявивши певну неоднорідність тексту «Острозького літописця» і те, що різні його частини є нерівноцінними, дослідник до кожної виробляє індивідуальну шкалу оцінювання. До особливостей дослідницької методики О. Бевзо відноситься увага не лише до тексту літопису, але й контексту його перебування. Так, окрім самого тексту пам'ятки, ретельно вивчаються маргіналії. Якщо у випадку «Львівського літопису» вони відносяться в основному до питання про автора та процес роботи над текстом М. Гунашевського, то у випадку з «Острозьким літописцем» ситуація дещо інша. Справа в тому, що велика частина маргіналій відноситься до ХІХ ст. Тому питання в цьому випадку необхідно ставити по-іншому, а саме - про історію сприйняття пам'ятки в ту чи іншу епоху. Важливим є і той аспект, що О. Бевзо вивчав «Львівський літопис» і «Острозький літописець» в складі збірок. Вони є органічними частинами єдиного цілого. Такий підхід знайшов наукове обґрунтування і розвиток в дослідженнях О. Апанович. Другий розділ «Методика видання історичних документів, писаних українською мовою ХVІ – ХVІІІ ст.» в основних положеннях збігається із згаданою нами в попередньому розділі дисертації статтею О. Бевзо.

Для розвитку літописної археографії важливим є третій розділ дисертації. В ньому детально проаналізовані попередні публікації «Львівського літопису» та «Острозького літописця». «Львівський літопис» видавався двічі, обидва рази по дуже недосконалим копіям. Першим видавцем, Д. Зубрицьким були внесені неіснуючі у рукописі наголоси та допущено цілий ряд перекручень при передачі тексту. В наступному виданні цього списку перекручень щодо слів і прочитання спостерігалось ще більше. Головним недоліком дореволюційних видань «Львівського літопису»

радянський дослідник вважав неврахування особливостей української мови цих документів, так само, як і в радянських виданнях. Аналізуючи видання «Острозького літописця», зробленого в 1951-му році М. Тіхоміровим, дослідник зазначив, що було воно надруковане в російській транскрипції. У підсумку текст втратив свої характерні риси. Крім того, це видання не було позбавлене ряду неточностей у відтворенні тексту. Тобто, пам'ятки видавали не як факти культури, історії, що передбачало дбайливе ставлення до їх мови, а як інформативні концепти, історичні джерела, в результаті чого цими виданнями не могли користуватися філологи. А якщо користувалися, як у випадку С. Бевзенка, то отримували хибні результати. Але проблема точної передачі мови пам'ятки на думку О. Бевзо не є суто філологічною. Вона стосується й істориків, оскільки, сама мова є фактом історії [20, арк. 172]. Тому точна передача пам'ятки важлива як для філологів, так і для істориків. Це дещо суперечило викладеним у статті 50-х років поглядам на історичну пам'ятку як на джерело постачання фактів для істориків. І хоча принципи передачі тексту в дисертації фактично не змінилися, але принципи публікації зазнали суттєвих змін, про що мова піде далі. На наш погляд, причиною цих змін міг стати вплив консультанта по дисертації з мовних питань М. Бойчука. Останній був визнаним авторитетом у царині української мови XVI – XVII ст. Дослідник проаналізував потенціал цих двох пам'яток в плані мовної графіки. Вони є зразком українського письма XVII ст., позначеного впливом латини. Щодо «Львівського літопису», дослідник зазначає: «Ніщо не викликає сумніву в тому, що рукопис «Львівського літопису», який дійшов до нашого часу, за всіма ознаками писано самим автором документу, що підвищує цінність пам'ятки в палеографічному відношенні, як безперечно оригінального рукопису першої половини XVII століття, писаною українською мовою» [20, арк. 168]. І це безумовно ставило питання про публікацію оригіналу: «Документи, що являють собою палеографічні пам'ятки, стають доступними для дослідників лише тоді, коли вони точно

прочитані і, в залежності від завдань того чи іншого видання, відповідним методом опубліковані» [20, арк. 171].

Необхідно зазначити, що форма подачі пам'яток, запропонована О. Бевзо у дисертації, видається досить сучасною і на той час виглядала досить перспективно. Так, ці дві пам'ятки передано в декілька способів: подано їх фотокопію, а також подано їх машинописний варіант, зроблений за правилами передачі тексту самого О. Бевзо. Таким чином дослідник міг звернутися до оригінального тексту, прочитати його самостійно, а потім звернутися до варіанту прочитання самого О. Бевзо, розшифровки незрозумілих місць. Машинописний варіант тексту супроводжено вказанням різночитань інших варіантів тексту та їх археографічних публікацій. Особливу увагу О. Бевзо надавав «старанному прочитанню тексту» [20, арк. 174]. Йому вдалося відчитати ряд нерозшифрованих місць рукопису. виправлено також ряд історичних помилок та зроблено уточнення в багатьох місцях тексту. Найбільш важливі вперше прочитані місця рукопису та внесені виправлення в попередні помилкові читання тексту рукописів перелічені й наведені О. Бевзо в тексті його дисертації.

Четвертий розділ дисертації стосується власне археографічної обробки. В ньому викладено методика укладання різного типу коментарів до «Львівського літопису» і «Острозького літописця», архівна і бібліографічна довідка про ці дві пам'ятки, принципи укладання словника застарілих термінів, іменного, географічного покажчиків тощо.

Висновки до розділу.

Таким чином, в 60-х роках науковцями СРСР були здійснені важливі зрушення щодо переосмислення засад радянської археографії, зокрема її публікаційної діяльності. Дискусія про «Типи, види і форми публікації» в центр поставила не інтереси істориків щодо «видобування» інформації, а проблему адекватної передачі пам'ятки минулого. Головним зрушенням в

цьому напрямку була переорієнтація з теми видання на тип видання. Сам такий перехід викликав велику дискусію на кшталт того, що, зорієнтувавшись на тип видання, ми не позбавимось тематичності, адже й видова і пофондова публікація теж є тематичними. Ця теза, викладена ще в 40-х роках С. Валком в його «Радянській археографії», здобула багато прихильників. Але частина археографів продовжувала наполягати на доцільності переходу з теми на тип, оскільки пофондові публікації, якщо і мають тематичну спрямованість, то остання є іншого рівня. Так, продовжуючи ці міркування, варто навести обґрунтування видавців «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», чому видання має бути корпусним: «Оскільки документи зосереджені у фонді Коша – центрального розпорядчо-виконавчого органа влади та управління Запорозької Січі – мають першорядне значення для вивчення різнобічних сторін життя козацтва: економічного і соціального, внутрішнього і зовнішньополітичного, культурного і релігійного, а також побуту, - всі вони, за незначним винятком, будуть опубліковані» [76, с. 5].

Отже, очевидно, в такому виданні хоча й присутня тематичність, але вона багатовекторна, різнопланова, здатна розширюватись і змінюватись в залежності від дослідницьких потреб. Тобто така тематичність не є штучно нав'язаною, отже, обмеженою, а притаманна самому документальному комплексу. Це погляд в ретроспективі. А на той час окремі науковці шукали шляхи, щоб зовсім позбавити видання тематичної спрямованості. Такий варіант, зокрема, пропонує Д. Епштейн. Це публікація документальних комплексів, що склалися історично: «найбільш цінними будуть публікації комплексів, що склалися, чи буде то частина фонду, що складається з групи однорідних джерел, чи його структурна частина, чи фонд у цілому» [355, с. 50-56].

Ще одним напрямом у наближенні до відтворення пам'ятки було вдосконалення археографічного супроводу, зокрема такого його елементу, як легенди. В прагненні наблизити читача до самої пам'ятки деякі археографи

вважають, що відповідним має бути видання, в якому текст документа позбавлений будь-якої редакторської інтерпретації й втручання. Воно повинно дати можливість читачеві безпосередньо познайомитися з текстом документа і самостійно розібратися в проблемі. Такий підхід на думку С. Валка взагалі позбавляє доцільності введення до видання науково-довідкового апарату, елементів археографічного оформлення [58, с. 5-16].

Окрім зрушень в царині теорії (рефлексії щодо предмету, переосмислення засад едиції тощо) зазначені зміни відбулися й в практичній площині. З відкриттям у 60-х роках Археографічної комісії у Москві запрацювала польова археографія. Отже, по суті археографія у цей час не обмежувалася лише сферою едиції, як було зазначено у словникових визначеннях «археографії». Повніше відображають зміни, що відбулися у зазначений період енциклопедичні видання 70-х років. Зокрема це стосується формулювання в 2-му виданні Української радянської енциклопедії. Тут вже знайшли відображення зміни засад методології. Отже, в УРЕ подане наступне визначення археографії: «Археографія – це спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає теорію і практику видання писемних історичних джерел, розробляє принципи й методи публікації документів. Залежно від завдань і мети публікації поділяються на наукові, науково-популярні та навчальні (виділення – моє: О. М.)» [318, с. 261].

Таким чином, в 60-х роках були здійснені важливі зрушення в бік переосмислення предмету дослідження. Радянські теоретики (М. Сєлезньов) в своїх роботах поставили низку питань, що вказували: – попередній концепт «історичне джерело» як предмет археографічного дослідження фактично вичерпав свій потенціал. Пошуки нового предмету дослідження активно розгорнулися в 70-х роках, але вже в 60-х були всі ознаки кризи, що поступово охоплювала теорію археографії. Вона торкнулася перш за все методики видання історичних документів. Через широку дискусію про «Типи, види і форми видання» радянським археографам вдалося переглянути

попередні принципи, зробивши нові «Правила видання» 1969 року більш чутливими до потреб відтворення власне історичного документу як пам'ятки епохи. У той же час (завдяки низці причин), нового імпульсу в ці роки набув розвиток теорії про «історичні джерела» як головний предмет дослідження радянської археографії. Ці два напрямки знайшли відображення й в українській радянській археографії. Разом із тим українські радянські археографи спробували наповнити ці два концепти («історичне джерело» та «пам'ятка») змістом українських історичних документів, зосередившись, головним чином у 60-х роках, на мовознавчих аспектах таких документів, писаних староукраїнською мовою та на дослідженні зовнішніх ознак пам'ятки.

В цей час спостерігається осмислене використання термінології. Особливо терміну «історичні джерела» як предмету археографії. Під цей концепт у 60-х роках була підведена теоретична база. Завдяки запровадженню кібернетичних технологій, що інтенсифікували процеси отримання інформації, археографія історичних джерел набула нового імпульсу. В той же час у 60-х роках поширення набуває погляд на письмові залишки минулого як на пам'ятки епохи. Цей концепт був ще слабо теоретично обґрунтований, що спричинило термінологічну плутанину. Зокрема, можна спостерігати ситуацію, коли в статті представлений пам'яткознавчий контекст, але при цьому вживається термін «історичні джерела». Найпослідовніше термін «пам'ятки» як предмет археографічної діяльності вживають розробники «Правил видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст.» та упорядники у передмовах до видань із серії «Пам'ятки української мови». В цих же правилах чітко зазначено й методику видання, що має якомога повніше охоплювати як зовнішні так і внутрішні ознаки пам'ятки. Утвердженню пам'яткознавчого характеру археографії сприяли й допоміжні історичні дисципліни. Все частіше у передмовах до видань особливо давніх пам'яток висвітлюються такі питання, як філіграні, папір, обкладинка, герби, характер

почерків, стан збереженості документів тощо. Ця інформація дає об'ємніше і чіткіше уявлення про пам'ятку. Метод транслітерації дав можливість дослідникам отримати уявлення про вигляд пам'ятки, оскільки з вимогою про дотримання точної передачі графем при публікації перед користувачами поставав більш оригінальний варіант, ніж при застосуванні методу транскрипції.

Отже, в теоретичному полі української радянської археографії з'явилося принаймні дві концепції археографії, кожна з яких мала власну термінологію, методи й уявлення про характер роботи. З існуванням двох концепцій (археографії історичних джерел й археографії пам'яток епохи) було пов'язано й існування двох методик. Однієї, зорієнтованої на вибірковість й уніфікацію матеріалу, іншої – на збереження і відтворення індивідуальних рис пам'ятки та її цілісності. Ці методики надавали різного змісту всім формам археографічної роботи. Зокрема описовому етапу (камералістиці), в якому продовжували розвиватися два підходи, що обґрунтовувалися у згаданій статті С. Майборода та індивідуальному опису кожного документу, запропонованого в статті Л. Попової та В. Чунтулової. Щодо останнього підходу, то він втілювався у описах кременецьких актових книг. Щодо групового опису, то він зазнав певних змін. Так ще у 50-х роках Т. Снитко відмічав його недоліки, що пов'язувались з втратою інформування про зміст кожного документа. За узагальнюючими описами, що підходили до групи документів, втрачалася індивідуальна конкретика кожного з них.

Найбільш розвинутою функцією української радянської археографії у 60-х роках залишалася едиційна. Українські науковці дотримувались діючих на той час загальносоюзних правил. Проте в усталені норми почали проникати нові тенденції, що панували в теоретичній археографії на той час. Зокрема забезпечення повноти публікації, передача автентичності тексту, розгорнутий археографічний супровід. Ці нові тенденції знаходили втілення в

ідеологічно важливих публікаціях документів з історії робітничого класу, більшовицьких організацій тощо.

Новим явищем були публікації, що намагалися дотримуватись норм окреслених в «Правилах» М. Пещак та В. Русанівського. Вони відрізнялися розлогими передмовами, що вміщували детальний опис зовнішнього вигляду пам'ятки, аналіз почерків, особливості мови тощо. В них застосовувався метод транслітерації, що давав більший матеріал для мовознавців. Ці видання виходили в серії «Пам'ятки української мови» і були призначені переважно для філологів, тоді, як в публікаціях документів для істориків все ще використовувався метод транскрипції, що вів до осучаснення, модернізації тексту. Цей недолік спробував подолати Я. Дзира, запропонувавши власні правила передачі текстів історичних пам'яток. Вони були реалізовані ним у виданні «Літопису Самовидця».

Поряд з двома археографічними концепціями, що набули розвитку у 60-х роках в УРСР, з'явилася ще одна, базована на переконанні про те, що свій власний предмет археографія створює сама в процесі роботи над пам'ятками. В загальних рисах вона була окреслена в короткій статті В. Романовського. Загального розвитку ця концепція почасти набула в УРСР лише в другій половині 80-х років. Але її поява свідчила про нагальну потребу розвитку теорії археографії в УРСР у 60-х роках. Про що, зрештою, говорить і поява в УРСР вузькоспеціалізованих досліджень – актової та літописної археографії. Для теорії видової археографії були характерними ті самі питання, що й для теорії археографії загалом, але вирішувались вони стосовно окремої групи документів. Відтак питання предмету, термінології, методу дослідження та функцій були актуальними й для цієї вузькоспеціалізованої сфери археографічної діяльності. Варто зазначити, що з точки зору теорії, більш розвинутою постає в цей час актова археографія. Тут спостерігаються спроби дати визначення, що таке акти. Піднімаються питання чи відносяться окремі групи пам'яток, зокрема грамоти, до актового матеріалу. Вирішувались

питання й про особливості українських актових джерел та про норми їх передачі. Літописна ж археографія у 60-х роках не ставила питання про окреслення базових термінів. Актова археографія була представлена принаймні двома видами діяльності (камеральною й едиційною), відповідно й теоретичними розробками, тоді, як літописна стосувалася лише едиційної діяльності. В межах актової археографії вже у 60-х роках намітилися окремі напрями, як то опис і видання грамот та судово-адміністративних книг як цілісного комплексу. В той же час на базі літописної археографії вже на початку 60-х було представлено достатньо сучасну форму видання, коли в одному виданні представлено як фотокопія літопису так і варіант транскрипції його тексту в супроводі з розвинутим науково-довідковим апаратом.

Отже, в 60-ті роки українська радянська археографія активно прогресувала на засадах, закладених у 40-50-х роках. І хоча концептуально теоретична база радянської археографії відрізнялася від довоєнної, але в 60-х роках поступово повертаються надбання як дореволюційної так і тієї, що була сформована в 20-х – на початку 30-х років. Все частіше при розгляді окремих питань згадуються роботи М. Грушевського, І. Каманіна, Д. Зубрицького, О. Білозерського, О. Лазаревського В. Романовського тощо. Фактично за одне десятиліття постала ціла низка питань, що стосувалася як навколо-загальнотеоретичних проблем, зокрема археографії як науки, що передбачало осмислення змісту таких понять, як предмет, метод, термінологія, функції, так і тих, що стосувалися саме українських пам'яток. Насамперед їх специфіки, особливостей, навіть унікальності, що вирізняло їх серед подібних пам'яток, якими займалася радянська археографія.

Розділ IV. Особливості становища української радянської археографії в 1970-х роках.

IV. 1. Усамостійнення археографії в СРСР як методологічна проблема.

Стан української радянської археографії в 70-х роках значно погіршився у порівнянні з шістдесятими роками. Це був період «великого погрому» гуманітаристики в Україні, основним натхненником і організатором якого був секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук [84, с. 287]. Як зазначав Я. Грицак, головною мішенню для радянського керівництва у 70-80-х роках в Україні була національна свідомість українців. Тому усувалося все те, що «перетворювало українське питання на політичне – пам'ять про своє історичне минуле» [84, с. 288]. Історичні документи були невід'ємною частиною цієї пам'яті.

Щодо радянської археографії, то, не дивлячись на часи «застою», саме в 70-х роках унаслідок інтенсивної наукової роботи, що проводилася у загальносоюзних археографічних центрах, археографія піднялася на новий щабель. З'являється ціла низка цікавих досліджень з новаторською постановкою проблеми, зі спробою кардинально переосмислити існуючі засади археографії з метою підвищення її наукового статусу. Навколо базових проблем археографії на сторінках центральних видань розгорнулася дискусія, яка вже наприкінці 80-х років обновила «обличчя» радянської археографії. Мова йде, перш за все, про зміну дискусії 60-х «Типи, види і форми видань» на нову тему – «Предмет, метод і завдання археографії».

Досліджуючи причини цього явища, варто зазначити, що археографія в тому стані, в якому вона перебувала в 40-х - 60-х роках, себе вичерпала. Ситуація на початку 70-х виглядала так, що практична археографія (яка займалася в основному питаннями підготовки і публікації джерел, а не теоретичними дослідженнями) зустрілася з комплексом проблем, що виходили за межі практик видавничої діяльності. Більше того, зміни, що відбулися на рівні методики публікації джерел, вимагали відповідних змін і в

теорії. Таким чином в полі радянської археографії з'явилося явище, що вимагало свого осмислення. На те, що археографія зіткнулася саме з таким явищем, опосередковано вказують наступні явища і процеси:

1. Об'єкт археографії вже не вичерпувався виключно письмовими джерелами. У 70-х роках одним з головних завдань була розробка методів публікації фоно-, фото- і кінодокументів [197, с. 10].
2. Опубліковані документи стосуються не лише історичної науки, а й торкаються широкого спектру наук [351, с. 50-56].
3. Сама археографічна діяльність в 70-х роках (по факту) не обмежується виключно видавничою діяльністю, але й включає польову і камеральну.
4. Зміни відбуваються і в традиційній сфері – публікації писемних джерел: З'являються поодинокі спроби фактично відмовитися від існуючих критеріїв відбору текстів для публікації і охопити максимально широке текстове поле;

Крім того:

пропозиції запровадити попри вже існуючий вищий тип видання (науковий) ще один, що передбачав би мінімальне втручання в документальну цілісність. Цей тип видання отримав назву «академічного»: «Вершиною науковості вважаються так звані «академічні» публікації» [297, с. 20];

визнання науковцями, що суто прагматичний, утилітарний підхід до видання документів насправді призводить до фальсифікації, спотворення документу;

висловлювання критичних зауважень щодо точності передачі документу, навіть таким, здавалося б цілком об'єктивним способом, як факсимільне видання. Вчені змушені були констатувати, що при такому відтворенні втрачається частина реального об'єкту відтворення.

Тобто, на цей період археографія як суто практична діяльність з допоміжними функціями чи то по відношенню до архівознавства, як в 20-х -

40-х роках, чи то до історичної науки, як в 50-х - 60-х роках вичерпала свій потенціал. Цей факт наприкінці 70-х констатувала В. Хевроліна [331, с. 51-55].

У 70-х роках постало питання про необхідність оформлення археографії в окрему самостійну дисципліну, що розширить її науковий потенціал і дасть можливість осмислити невирішений комплекс питань. Власне, саме на зміні наукового статусу археографії зосередиться частина вчених всесоюзних центрів наступні 20 років. Окремі аспекти цього процесу стануть темами дискусій. Це буде ключовий момент у розвитку історії радянської археографії. Одним з перших його провісників було звернення в 50-х роках до історії дореволюційної археографії. Дійсно, ця тема досить довго залишалася під забороною, а якщо і згадувалась, то побіжно, до того ж у негативному плані. Ситуація змінилась в 50-х – 60-х роках, коли вийшло багато досліджень з історії як радянської, так і дореволюційної археографії. Вона стала досить популярною темою. М. Селезньов навіть вводить історію археографії як складову до самого предмету археографії: «Археографія як галузь наукових знань і спеціальна історична дисципліна займається вивченням історії публікації історичних документів і розробкою теорії і методики їх видання на основі узагальнення археографічної практики» [277, с. 12], археографія «включає в свій предмет розгляд і узагальнення даних історії» [277, с. 10]. Такий крок М. Селезньова викликав бурхливу дискусію у наукових колах. Частина археографів заперечувала таке нововведення в предмет, оскільки кожна наука має історичне минуле, але жодна не вводить його вивчення у предмет [66, с. 98; 259, с. 79]. Інші археографи, хоча й не підтримали введення дослідження історії у предмет археографії, вважали це важливим методологічним прийомом [153, с. 32-39; 331, с. 51-55; 336, с. 46-53].

Актуалізацію історичної тематики пояснювали по-різному. Найбільш поширеною думкою виявилася та, що пояснювала це явище проникненням історизму в розвиток допоміжних історичних дисциплін [333, с. 131]. Її

підтримали авторитетні історики [350, с. 132-141; 336, с. 46-53], визнаючи домінуючі позиції історизму як методу дослідження, а разом із ним й історії розвитку науки. Метод полягав у тому, щоб розглядати предмет, явище в процесі його становлення. Саме цим фактором пояснюється, чому М. Селєзньов увів історію в предмет археографії. Він врахував нові тенденції. В 70-х роках історія археографії стає насправді методом пошуку нових засад археографії. Зокрема, В. Хевроліна закликала звертатися до вивчення історії дисципліни для отримання додаткового досвіду вирішення сучасних проблем археографії. Особлива увага була прикута до першої половини ХІХ ст., що й зафіксовано у довідковій статті про археографію в «БСЭ» 70-х років. Що могли знайти в минулому радянські археографи? Дослідниця в галузі історії джерелознавства О. Ковальчук простежила, що в ХІХ ст. існувало два підходи до вивчення залишків минулого: як до історичних джерел, що постачають інформацію історикам і як до пам'яток, які самі є фактами історії і потребують вивчення. Перша половина ХІХ ст. мала особливо яскравий відбиток пам'яткознавчого характеру наукових досліджень. Предмет археографії був тоді досить широким. До нього входили окрім письмових археологічні, етнографічні, фольклорні пам'ятки. Археографія, предметом дослідження якої була пам'ятка як історичне явище, як залишок минулого, мала більший науковий потенціал, ніж та, що орієнтувалася на історичне джерело як на носія інформації. «Пам'яткознавча» археографія була перспективною, оскільки досліджувала реальний предмет, однією з властивостей якого було інформування про минуле. Фрагмент реальності досліджувався в усій специфіці його становлення та побутування [149]. Тоді як параметри дослідження археографії, зорієнтованої на «історичне джерело», задавалися іншою наукою та її потребами. Це одразу визначало підпорядкований статус археографії як допоміжної дисципліни й звужувало її можливості. Отже, очевидним є те, що історія археографії в 70-х роках ХХ ст. була шляхом, методом пошуку такого предмету, який би надав сенс існуванню радянської археографії як окремої дисципліни.

В 70-х роках були здійснені спроби перетворити археографію на самостійну наукову дисципліну шляхом приведення параметрів археографії у відповідність з критеріями визначення фундаментальної науки. В цьому напрямі було здійснено ряд важливих, тісно пов'язаних між собою заходів:

1. Були здійснені спроби підвести загальнофілософські підвалини під ідею існування археографії як окремої науки.
2. Одним з атрибутів науки є власний предмет дослідження. Тому в 70-х роках здійснюється активний пошук предмету дослідження археографії. Науковий пошук ведеться навколо трьох концептів і проявляється у вигляді дискусій на сторінках «Советских архивов» й «Археографического ежегодника».
3. Здійснювалися пошуки можливостей розширити поле діяльності археографії, що проявилось в роботах, де з'явилися археографічне джерелознавство, археографічна текстологія тощо.
4. Визначалися власні методи дослідження, спеціальні, притаманні лише археографії.
5. Робилися спроби розширити функції археографії й закріпити це тезаурусно.
6. Упорядковувалась існуюча термінологія і означалися ті нові явища, що з'явилися в археографії у післявоєнний час.

Доречним тут буде простежити розвиток цих наукових тенденцій у динаміці.

Видається, що найвдаліша спроба підвести філософські підвалини під археографію як сферу наукової діяльності належить М. Селєзньову. В роботі «Теорія і методика радянської археографії» він декілька сторінок присвячує обговоренню питання щодо «фундаменту» спеціальних історичних дисциплін. Поштовхом до цього стала стаття В. Автократова «До питання про методологію архівознавства» [2, с. 22-35], в якій стверджувалося, що методологічну основу для роботи допоміжних історичних дисциплін виробляють базові дисципліни. Намагаючись обґрунтувати статус археографії

як «окремої області наукових знань» [277, с. 12], М. Селєзньов зазначає, що вона не спирається на якісь специфічні методики, вироблені історичною наукою, а базується (як і інші науки) на теорії пізнання діалектичного матеріалізму. В своїй роботі археограф користується таким базовими поняттями теорії пізнання, як «зміст і форма, сутність і явище, кількість і якість, загальне і окреме, взаємозв'язок, розвиток тощо» [277, с. 17].

Як зазначала В. Хевроліна, спроби визначити предмет археографії не долали усталених меж і були лише інтерпретацією визначення, даного в «Короткому словнику архівної термінології» (М. 1968) [331, с. 52]. Дійсно, в цьому довідковому виданні археографія визначалася як самостійна, а не допоміжна історична наука [161, с. 10]. У М. Селєзньова зустрічалося два терміни, що означували статус археографії. Це - і «область наукового знання» і «спеціальна історична дисципліна» [277, с. 18]. Л. Пушкарьов зазначає, що ці терміни взаємовиключають один одного. Адже, якщо археографія – це галузь знань, то вона співставна з математикою, хімією, біологією, що є самостійними науками з власним предметом дослідження. Якщо ж археографія спеціальна історична дисципліна, то вона виконує допоміжні функції і співставна з іншими допоміжними дисциплінами [259, с. 75].

Відтак стало зрозумілим, що для зміни статусу археографії з допоміжної на самостійну науку, необхідно перш за все чітко окреслити її власний предмет дослідження, відмінний від предметів інших дисциплін.

Нового повороту ця тема здобула завдяки висловленій, але недостатньо обґрунтованій тезі Е. Шорохова про те, що археографія створює сама свій власний предмет дослідження [351, с. 50-56]. Ця нова реальність утворюється в процесі археографічної діяльності. Тому головним об'єктом дослідження повинно стати не «історичне джерело», не «документ», не «пам'ятка», а документальне видання: «Неповна ясність розуміння археографії як самостійної наукової дисципліни є наслідком недостатньої уваги до об'єкту її дослідження... об'єктом дослідження археографії як наукової дисципліни є такий документ або комплекс документів, що завдяки особливим прийомам і

методам підготовки перетворюється в якісно нову об'єктивну реальність, що називається документальним виданням... на наш погляд, археографія – це наукова дисципліна, що вивчає і розробляє теорію, методикку й історію підготовки документальних видань» [351, с. 56].

Хоча В. Хевроліна достатньо аргументовано спростовує доцільність висновків Е. Шорохова щодо предмету археографії, сама окреслює не менш суперечливий предмет цієї науки: «Археографія на відміну від інших дисциплін, що також своїм об'єктом вважають вивчення документів, вивчає також його властивості, котрі забезпечують можливість опублікування документа у відповідності із завданням певного видання» [331, с. 52]. Отже, В. Хевроліна предметом археографії бачить окремі властивості документа. Особливістю цих властивостей є здатність відповідати завданням певного видання. Тон задає певний археографічний задум! Тобто археографія, начебто, сама формує реальність, на якій потім розвивається як окрема наука. Сама вона орієнтується на певні властивості документа, причому ці властивості притаманні лише окремим, а не всім документам. Що ж це за властивості або ознаки? Ось вони: наявність інформативного потенціалу; форма подання інформації; ступінь збереженості документа за темою тощо.

Е. Шорохову заперечує В. Черних: «...документ ні у що не перетворюється...» [336, с. 49] і подає власне бачення предмета. Він формулює своє бачення предмета археографії через коло її функцій. Розглядаючи спочатку функцію видання, В. Черних оперує такими термінами, як «історичне джерело», «історичний документ», «пам'ятник». Прийшовши до висновку, що археографія не обмежується лише видавничою функцією, а займається ще й збиранням і описом, він використовує термін «пам'ятник»: «На нашу думку, визначити власний предмет археографії можливо лише у тому випадку, якщо під археографією розуміти дисципліну..., пов'язану не лише з публікацією документів (письмових пам'яток), але також з їх пошуком, збиранням і описом, тобто з усім циклом специфічних робіт над даним пам'ятником від його віднаходження до введення в науковий обіг»

[336, с. 50]. Отже, пам'ятник і є, за В. Черних, предметом археографії з розширеними функціями.

Дуже близьке визначення до «пам'яткознавчого» предмету археографії подає С. Шмідт: «[Археографія – О. М.] – це науково-методична дисципліна (або система знань) про збирання, опис й видання документальних пам'ятників (або письмових пам'яток)... При цьому археографія розглядає документ (або документальний пам'ятник) не тільки і навіть не стільки як джерело інформації про історичне явище (отримання такої інформації про походження документу, стану його достовірності, надійності, навіть про зовнішній його вигляд – завдання джерелознавства), скільки як пам'ятник певної епохи, що виник в певній ситуації, з тими чи іншими типовими його рисами...» [350, с. 136-138]. Але для самого С. Шмідта в його статті таке визначення предмета не є стрижневим. Це швидше вловлювання і формулювання окремих тенденцій, притаманних археографічній думці 1970-х років, про що свідчить присутність в статті ще декількох визначень археографії і її предмета, альтернативних за змістом наведеному [350, с. 138].

Термін «пам'ятка» ще неодноразово буде з'являтися в археографічних дослідженнях теоретичного плану 70-х років. І хоча рівень розвитку радянської археографії на той час дозволяв змінити предмет дослідження з «історичного джерела» на «історичну пам'ятку», це так і не було зроблено. Причиною цього, скоріш за все, було уявлення про характер відображення історичної інформації, закріплене в марксистсько-ленінській філософії. За нею, документальні залишки минулого об'єктивно відображають минуле, тому можуть використовуватись як джерела для його реконструкції. Натомість зарубіжна («буржуазна») наука вважала, що залишки минулого суб'єктивно відображають це минуле, а, отже, не можуть використовуватись в якості достовірних джерел [259, с. 79]. Вони можуть публікуватись як пам'ятки тих епох, в межах яких вони були створені. Про суб'єктивну природу пам'ятки, про її зумовленість певною традицією, що заважає «документально» зафіксувати хід історії, опосередковано говорили і

радянські історики. Так, в дослідженні Л. Пушкарьова про вплив форми на зміст документа зазначено, що стабільна форма, притаманна документу в ту чи іншу епоху, зумовлює характер інформації [258, с. 114-122]. Але це були лише поодинокі висловлювання, що не змінили ставлення до природи історичної інформації документальних залишків минулого. Навпаки, завдяки впливу кібернетичних технологій, у визначенні предмета археографії акцентується його інформаційна складова. В цей час низка вчених (Л. Арапова, К. Рудельсон, А. Ходак, Е. Шорохов) зблизили предмет археографії і її завдання з предметом інформатики і її завданнями: «Археографія подібно до інформатики має також справу з науковою, а головним чином ретроспективною інформацією. Її головна мета – розробка теорії і методики видання історичних документів. Публікації документів, здійснені на основі цієї теорії, є джерелами наукової інформації» [11, с. 68].

У зв'язку з предметом археографії постало питання і про те, що входить до його кола. Оскільки в цей час спектр визначення предмета досить широкий - від «історичного джерела» до «пам'ятки», то й набір елементів, що входять до нього, в різних системах набуває різної конкретики. Як відомо, найкраще інформує письмове джерело, оскільки саме письмо є засобом комунікації. Тому традиційно предметом археографії вважали письмові документи. Причому в цей час письмова форма особливо актуалізується. В той же час, якщо предметом археографії є «пам'ятка», то й спектр елементів досить широкий. Ілюстрацією цієї тези є дискусія між М. Сєлезньовим і Л. Пушкарьовим. Позиція вчених в питанні, що входить до предмету вивчення археографії, різняться. М. Сєлезньов часто використовує термін «пам'ятка» й термін «історичне джерело» як синонім пам'ятки. Для Л. Пушкарьова ближче семантика «історичного джерела». М. Сєлезньов подає максимально розширене уявлення того, що ж є предметом вивчення в археографії: «Історичним джерелом може бути будь-яка пам'ятка минулого, що свідчить про історію людського суспільства. Історичними джерелами є документи, різні рукописи, друковані книги, предмети вжитку, давні звичаї

тощо, одним словом, всі свідчення про минуле і сучасне життя людства» [277, с. 9]. Таким чином, М. Селєзньов намагається розширити предмет археографії, ототожнивши історичне джерело з усіма пам'ятками минулого, що свідчать про історію людського суспільства. Йому заперечує Л. Пушкарьов: «... чи будь-яке історичне джерело можна назвати пам'яткою минулого»? Хіба підпадає під це визначення вірування, традиції, звичаї, повір'я та інші факти, які вивчає етнографія? А мова, хіба вона пам'ятка лише минулого, а не сучасності одночасно? А фольклор...?» [259, с. 77].

Тенденція до зміни статусу археографії спонукають розширювати поле діяльності. Як зазначає В. Хевроліна, розуміння археографії як комплексної роботи по збиранню, опису і виданню пам'яток існувало в першій половині ХІХ ст. і почало відроджуватись в радянській археографії лише у 70-х роках [331, с. 54]. Саме у 70-х роках ХХ ст. в радянській археографії пройшла дискусія про «вузьке» і «широке» розуміння археографії. Останнє включало в себе «і опис, і збір, і видання джерел» [297, с. 17]. Варто звернути увагу на те, що в існуючому різноманітті тлумачень терміну «археографія», наведених у статті В. Хевроліної, деякі з них включають три основні види діяльності: «На сьогодні існує чотири різних розуміння терміну «археографія»:

наукова дисципліна, що видає і розробляє теоретичні, методичні і практичні питання публікації документів;

галузь знань, що включає поряд з розробкою наукових принципів публікації документів і практичну роботу в цій галузі;

наукова дисципліна, що займається вивченням писемних пам'яток у зв'язку з необхідністю їх збору, опису і публікації;

комплекс робіт зі збирання, опису і видання давніх пам'яток писемності» [331, с. 51].

Проте вузькість сформульованого предмета (слід нагадати, що домінувало все ж таки «історичне джерело») зумовлює те, що розширені функції не витікають з особливостей предмета. Адже для «історичного джерела» не важливий такий комплекс заходів, як, наприклад, польова археографія, як

пошук і вивчення історичних джерел у середовищі їх побутування. Головним завданням для археографії, предметом якої є історичне джерело, - процес, процедура, методика перетворення пам'ятки, що зберігається в архіві, на історичне джерело з подальшою його публікацією.

Оскільки з поширених уявлень, закріплених довідковими виданнями в 70-х роках, про предмет археографії, не впливають функції польової та камеральної археографії (хоча вони були зафіксовані в словниках як функції археографії), ці функції намагаються вийти з-під контролю археографії і утвердити свій статус як окремих дисциплін з власним теоретичним підґрунтям. Саме це й відбувається у 70-х роках з польовою археографією, осередків якої в СРСР на той час нараховувалось близько 205 [313, с. 107]. Слід зауважити, що виокремлюючи польову археографію в окрему дисципліну, теоретики цього напрямку звертаються не до терміну «історичні джерела», а до терміну «пам'ятка». Д. Тверская дає визначення польової археографії, і зазначає, що це галузь знань, покликана «розробляти комплекс проблем, пов'язаних зі збиранням пам'яток писемності безпосередньо в середовищі їх побутування» [313, с. 124]. Претендуючи на окреме місце в колі наук, польова археографія розширює сферу своєї діяльності: «У рекомендації I Всесоюзної конференції з польовій археографії, в подібному ж визначенні, слова «у населення» випущено, що передбачає вже ширше коло джерел збирання» [331, с. 55].

Розширення кола об'єктів, спроби теоретично обґрунтувати польову археографію як галузь окремих знань наштовхуються на супротив радянських археографів. В. Хевроліна намагається заперечити доцільність подібних дій. Проте, робить вона це не змінивши предмету археографії, орієнтуючись на історичне джерело, тому спростування не виглядає переконливим [331, с. 55]. В. Хевроліна не пояснила, яким чином польова археографія може збирати історичні джерела, чим для археографії історичних джерел корисний опис їх побутування в природних, «польових» умовах. Орієнтуючись на «історичне джерело», вона не змогла пояснити всього того, що є природним і

традиційним для археографії пам'ятки, і фактично не потрібним для археографії історичних джерел. Але як тільки мова заходить про «свідка» минулого, про пам'ятку, одразу все стає на свої місця. Адже саме вивчення умов побутування, фіксація його культурно-побутового й історичного оточення цілком органічно вписується в завдання «пам'яткознавчої» археографії, зорієнтованої на проблеми самої пам'ятки, її своєрідність, а не лише на її інформаційний потенціал. До речі, найорганічніше, опис функцій археографії збирати і описувати – виглядає в тій частині статті С. Шмідта, що присвячена пам'ятці як предмету археографії. Так, С. Шмідт зазначає: «Одна з цих сфер – польова археографія. Під польовою археографією мається на увазі пошук і вивчення документальних пам'яток в середовищі їх побутування. Діяльність археографа в «польових умовах» полягає не лише в збиранні, тобто у пошуку матеріалу (що потім зазвичай надходить на збереження в інші умови - в державні сховища), але й у фіксації культурно-побутового й історичного оточення пам'ятки, вивченні матеріалу на місці, особливо того, що з якихось причин не може бути вилучений із середовища побутування.

Інша сфера – камеральна, або описова археографія, тобто опис документальних пам'яток в камеральних умовах» [350, с. 136].

До речі, вже у 2000-х більшість дослідників, намагаючись повернути втрачені функції археографії (які існували номінально), оперували саме терміном «пам'ятка». В цьому плані корисним є вивчення доробку В. Черних, оскільки важливими є зміни концептів при дослідженні одного і того ж питання. У 70-х роках, коли В. Черних намагався повернути археографії камеральні функції, він вживав, як уже зазначалося, поряд з поширеним терміном «історичне джерело» й термін «пам'ятка» [336, с. 46-53]. У 2000-х роках, В. Черних, досліджуючи аналогічні питання, пов'язані з камеральною археографією, оперує вже терміном «пам'ятки» [337, с. 24-28].

У цей же час здійснюються спроби окреслити методи, притаманні власне археографії [277, с. 18-20].

Поряд з предметом і методами, ще одним питанням дискусій 70-х років стала спеціальна термінологія. Власне, сама постановка питання про термінологію багато в чому є показовою і знаковою, адже, як зазначав С. Шмідт: «В наукознавстві вже давно відмічено, що новим галузям наукових знань і новим уявленням про предмет тієї чи іншої науки та про її завдання стає тісно в рамках попередньої термінології» [350, с. 134].

Отже, в 70-х роках термінологічній сфері археографії спостерігаються наступні тенденції:

1. Розширення спеціальної термінології, що окреслює теоретико-методологічну частину: «теорія предмета», «теорія», «методика», «методологія», «загальний метод» [350], «предмет», «об'єкт», «спеціальні методи», «теорія і методика видання» [277].
2. Підвищення самого рівня, на якому відбувається процес «термінотворення». Якщо раніше для нього характерним було відштовхування від практики і фактичне узагальнення вже зробленого, то з 70-х років вчені пробують підвести загально філософську основу під цей процес. Філософські праці залучаються не лише для визначення таких понять, як «теорія», «методика», «предмет», «завдання», але й «тема», «класифікація», «групування», «тип», «вид», «форма» [259, с. 75-80; 350, с. 132-141; 277]. Загальнофілософські підстави намагаються знайти й для вузькоспеціалізованих термінів: «бібліографія», «контрольно-облікова картка» тощо [277, с. 8].
3. Спроби покласти край практиці використання різних за семантикою термінів як синонімів для означення одного і того ж явища. Зокрема це стосується таких термінів, як «історичне джерело», «документ», «пам'ятка». На початку 70-х років зустрічаємо змішане вживання цих термінів, наприклад: «Під історичним джерелом мається на увазі будь-який пам'ятник минулого, що свідчить про історію людського суспільства» [277, с. 9]. Е. Шорохов відмічає нетотожність понять «публікація історичних джерел» й «публікація пам'яток» [351, с. 50]. У

цей час фактично у більшості статей, присвячених теоретичним проблемам археографії, є пункт про термінологію.

4. Спроби утворити з розрізнених термінів певну систему, визначивши не лише окремі елементи (терміни), але й принципи зв'язків між ними. Власне, цілісні роботи з цих питань вдалося створити лише в 1990-х роках [159, с. 63-65]. А в 70-х були зроблені перші спроби дослідити археографію як певну систему, що складається з окремих елементів і принципів їх взаємозв'язку:

1. Виокремлення груп елементів відбувається за допомогою класифікації. На початку дослідник подає загальнофілософське визначення понять «класифікація» та «ознак, що повинні бути покладені в основу класифікації», а також їх загальну кількість, щоб процедура класифікації відбулася. Примітною в цьому відношенні є дискусія між М. Селезньовим і Л. Пушкарьовим щодо кількості класифікаційних ознак. М. Селезньов наполягав на декількох, тоді як Л. Пушкарьов говорив про достатність одного базового принципу. Дискусія тривала фактично всю першу половину 70-х років [277; 259, с. 75-80].

2. Визначення засад поєднання цих елементів в окрему систему. Зокрема, ключове місце у координації зв'язків між окремими елементами М. Селезньов відводить такому поняттю, як «тема», залучаючи в якості аргументів принципи загальної логіки. Також він і дрібніші взаємозв'язки намагається визначити, приміром, ті, що стосуються взаємозв'язку і взаємозалежності понять «вид» і «форма». Вони до досліджень М. Селезньова існували відокремлено одне від одного.

5. Нарощення певної семантики.

1. З галузі інформатики запозичуються терміни і нарощується семантика власних в ключі теорії про інформацію.

2. На рівні словникового визначення в 70-х роках повертаються такі функції археографії, як польова і камеральна. Нарощується лексика, що описує ці форми діяльності. Окрім того, археографія як окрема дисципліна має володіти й особливими методами. Тому нарощення лексики йде і в цьому напрямі.
3. Найбільше нової лексики, або такої, що отримала нове змістове наповнення з'являється в галузі едиційної археографії: «друковані документи» (в якості предмету археографії), «теорія і методика видання», «практика видавничої справи» і, як особливий пріоритетний напрямок 70-х, – «організація публікаторської роботи» [259, с. 75-80; 331, с. 51-55].

Отже, очевидним є те, що принципово нової термінології в археографії не з'явилося. Відбувається інтерпретація базових термінів, що вже були усталеними, і поява нових значень, в основному за рахунок повернення дореволюційної семантики окремих термінів («пам'ятки»). Як уже зазначалося, головним завданням радянської археографії у 70-х було утвердитись як окрема дисципліна. Але на те, що суттєвих зрушень в цьому питанні не було, вказує термінологічна еквілібристика, коли для характеристики статусу археографії вживається термін «спеціальна історична дисципліна» на противагу до «допоміжної історичної дисципліни». Поява терміна говорить про нагальну потребу розвитку і необхідність якісних змін. Оскільки останніх не відбувається, то новий термін («спеціальна історична дисципліна») означає стару сутність допоміжної дисципліни. Це в свій час помітив С. Шмідт. Він вважав, що поява терміна «спеціальна історична дисципліна» не означає якісних змін [350].

Про зростаючий потенціал археографії, що готова перетворитися на самостійну науку, говорить і дискусія про роль і місце археографії в колі допоміжних дисциплін. Особливої виразності вона набула в дискусії між археографією і текстологією щодо предмета, завдань, сфер поширення, а найголовніше – підпорядкування. Якщо В. Черних намагався окреслити

спільну сферу діяльності цих двох дисциплін [335, с. 3], а потім розмежувати їх поле діяльності [336, с. 50], то М. Селезньов рішуче поширив вплив археографії на текстологію, підпорядкувавши останню археографії: «Питання текстології органічно зв'язані з предметом і завданнями археографії і входять до неї в якості крупного самостійного розділу... дослідження в сфері текстології покликані сприяти вирішенню практичних завдань, що постають перед археографією і разом з тим збагачують теорію і методикку останньої. Поняття археографії за об'ємом і змістом ширше поняття текстології» [277, с. 95].

Певні здобутки загальносоюзної археографії у 70-х роках зафіксувало чергове видання «БСЭ», де едиційна функція археографії почасти доповнювалась функцією збору і опису історичних джерел [27, с. 280].

В 40-х - 50-х роках українська археографія активно включалася в загальносоюзну проблематику, і у певних позиціях виступала ініціатором подальших змін в радянській археографії. Це, а також напрацювання в царині роботи з іншомовними документами, що були враховані в загальносоюзних «Правилах» 1969 року, і дослідження історії археографії, що, як зазначалось, в 70-х роках стало певним методом пошуку вирішення назрілих питань радянської археографії. В 60-х роках українська археографія принаймні не відставала від темпів загальносоюзної, про що свідчать відгуки на дискусію про «Форми, методи і види публікації», «Про особливості публікування документів радянської доби». Були здійснені спроби впровадження кібернетичних методик до археографічної роботи тощо. В 70-х роках стан теоретико-методологічних досліджень знижується. Окремі українські археографи хоча й взяли участь обговоренні надважливого питання про предмет археографії її завдання і методи, але представили почасти застарілі погляди на археографію [351, с. 51]. Критикуючи нововведення, вони не пропонували натомість власних рішень, що вивели б радянську археографію з кризового стану.

Українські радянські археографи в 70-х роках зосередилися в основному на методиці едиційної археографії. Методика підготовки серійних видань прийшла на зміну методиці підготовки збірників документів. Хоча і з'явилися поодинокі публікації-виключення, що представляли зовсім інший рівень публікаційної методики. Про них варто буде сказати окремо.

Щодо теорії, то (як і в попередні десятиліття) буде неухильно розвиватись поступовий процес визрівання власного предмета української археографії. Його окремі риси в минулих десятиліттях були окреслені методологічними дослідженнями в галузі публікації іншомовних джерел, у виробленні правил публікації документів, писаних українською мовою, в дослідженнях з історії української археографії. В 70-х роках цю лінію продовжить українська актова археографія, в центрі уваги якої постане не лише проблема публікації, але й опису і збирання актових джерел.

IV.2. Українська радянська археографія у 1970-х роках.

У 70-х роках українська радянська археографія фактично не внесла нічого нового щодо предмету археографії та загальної археографічної методики, повернувшись у визначенні цих питань фактично на рівень 40-х років. У цей час безальтернативно головним предметом археографії вважалися історичні джерела, а головними функціями опис та публікація історичних джерел. Аналогічні визначення в цей час ми зустрічаємо у посібниках, що торкаються питань теорії археографії. Зокрема М. Ковальський дає визначення археографії як спеціальній історичній дисципліні, «що вивчає методи збирання, опису і публікації письмових історичних джерел» [140, с. 5]. Саме в межах камеральної та едиційної археографії, на нашу думку, відбувалися головні теоретичні напрацювання у цей час.

IV.2.1. Методичні напрацювання української радянської археографії в царині едиційної, камеральної діяльності та архівної евристики.

Аналізуючи визначення «археографія», подане в УРЕ 70-х років, можна зазначити, що воно було досить застарілим. Бо не враховувало функцій археографії, що розширилися у 60-х роках. Радянська археографія у 70-х роках була вже дисципліною, що не лише вивчала «теорію і практику видання писемних історичних джерел... й методи публікації документів» [318, с. 261], а й успішно займалася збором і описом пам'яток минулого. Хоча враховуючи стан археографії УРСР в 70-х роках визначення цілком відповідало реальності. На фоні фактичної відсутності польової археографії й слабо розвинутої камеральної, едиційна археографія виглядала найбільш репрезентативною.

IV.2.1.1. Едиційна археографія.

У 70-х роках ситуація в українській гуманітаристиці змінилася. Після того, як основними археографічними осередками в Україні стали архіви, ситуація нагадувала довоєнну, описану Н. Бельчіковим, коли археографія була однією зі структурних одиниць архівознавства. Показовим є той факт, що в щорічних підсумкових статтях голови архівного управління УРСР О. Мітюкова після 1972 р. частіше замість терміну археографія стали вживатися такі терміни, як «видавнича справа», «видання джерел» тощо. Саме з виданням (едицією) в УРСР у 70-х роках асоціювалася археографія [318, с. 261]. Як видно з аналізу спектру визначень терміну археографія, зробленого В. Хевроліною, в радянській археографії 70-х років загалом домінувало визначення археографії як едиційної практики, хоча зустрічаються й визначення, де археографічна робота представлена трьома функціями: польової, камеральної й едиційної археографії [331, с. 51-53]. Так само й у роботі М. Селєзньова, присвяченій теорії і методиці археографії, визначення археографії дається через поняття теорії видавничої справи [277, с. 12].

Дійсно, видавнича справа в 70-х роках як в межах всього Радянського Союзу, так і в УРСР зокрема, з кожним роком набирає все більших обертів. Якщо за десять років (з 1951 по 1960 рр.) в країні було випущено 70

збірників, а в наступні десять років (з 1961 по 1971 рр.) – 250, то лише за три наступні роки (1971-1974 рр.) з'явилося 150 збірників документів [80, с. 19]. Одне з провідних місць у цьому процесі посідала УРСР. Як зазначав О. Мітюков у 1972 р.: «за останні 15 років підготовано і видано 118 документальних збірників» [216, с. 46]. З 1970-го по 1975-й рік «лише архівісти України випустили в світ 37 збірників» [216, с. 46]. А в 1975 році начальник науково-видавничого відділу Головархіву УРСР П. Гончарук, окреслюючи видавничі перспективи, зазначив, що «згідно з п'ятирічним і перспективним планом буде підготовано і видано 154 збірники» [80, с. 20].

Слід відзначити, що пріоритетом у 70-х роках були серійні видання, на відміну від 50-х – 60-х, де домінували збірники документів. Пріоритетність саме серійних видань заступник начальника Головархіву СРСР А. Малітків обґрунтовував так: «Найбільше наукове значення мають фундаментальні багатотомні серійні публікації архівних документів, в яких, за висловом В. І. Леніна, подаються не окремі факти, а вся сукупність фактів» [197, с. 7]. Саме така форма видання може, на думку А. Малітківа, задовольнити наукові потреби вітчизняних вчених.

Дійсно, серійні видання мали для цього інформаційний потенціал [252, арк. 134-135]. Разом із тим, видання, наприклад, що розкривають історію антифеодальних рухів: ««Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (1970); «Класова боротьба селянства Східної Галичини 1772-1849» певною мірою обмежені як тематично (наприклад, публікація документів з історії гайдамацького руху), так і регіонально (висвітлення селянського руху виключно на території Східної Галичини). Для всебічного змалювання класової боротьби пізнього феодалізму та зародження капіталістичних відносин необхідно було підготувати документальні видання, які б охоплювали хронологічно великий проміжок часу в межах зазначеного масиву українських земель. Збірник «Селянський рух на Україні. Середина XVIII ст. – перша чверть XIX ст.» став першим у серії таких документальних видань. Для історичних джерел збірника притаманна широка географія, їх

найбільший масив характеризує розвиток селянського руху на Лівобережжі та Слобожанщині.

Матеріали збірника складаються з двох груп: перша – документи, які репрезентують інтереси селянсько-козацьких мас, друга – гетьмансько-старшинських та царських органів влади, власників маєтків. Супліки, скарги, заяви, протести, протоколи допитів змальовують становище селян найоб'єктивніше: аналіз цих документів дає змогу не лише відтворити події цього періоду, а й простежити еволюцію поглядів селян.

Продовженням серійної публікації з цієї тематики стала поява наприкінці 80-х - на початку 90-х років збірників «Селянський рух на Україні 1826 – 1849 рр.» та «Селянський рух на Україні 1569 – 1649 рр.» [252, арк. 134-135].

Частка серійних видань домінувала і у видавничих планах 70-х років. Оскільки самі плани протягом першої половини 70-х років достатньо динамічно змінювались, то частку серійних видань варто проаналізувати на тлі відтворення цих змін.

Для цього аналізу слід зазначити, що видавничий план Археографічної комісії АН УРСР умовно поділявся на дві великі частини «дореволюційний період» і «радянський період». Домінував останній (за відомим розподілом «1 до 3-х»). З тридцяти заявлених позицій принаймні 20 припадало на публікацію документів радянського періоду. В цьому періоді умовно можна виділити наступні рубрики: «Українська РСР в часи Великої Вітчизняної війни (1941-1945)»; «Декрети і постанови радянської влади»; «Дружба і співробітництво народів СРСР»; «Культурне будівництво в Українській РСР» та «Промисловість і робітничий клас УРСР». З 20-ти позицій не менше 16-ти належало збірникам документів, що утворювали серійні видання. Як серії мали розробляться теми «Культурницька політика», «Промисловість і робітничий клас УРСР»; «Велика вітчизняна війна». Простежимо планування на прикладі низки тем.

Тема культурного будівництва розвивалась в наступних серійних виданнях:

- Т. 1. «Становлення української радянської культури (1917-1928 рр.)».
- Т. 2. «Завоювання вирішальних успіхів у здійсненні культурної революції (1928-1941 рр.)».
- Т. 3. «Соціалістична культура в боротьбі за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками (1941-1945 рр.)».
- Т. 4. «Розвиток української культури в період післявоєнної відбудови народного господарства і завершення будівництва соціалізму (1945-1958 рр.)».
- Т. 5. «Українська радянська культура в період будівництва комунізму (1950-1970 рр.)».

Тема «Промисловість і робітничий клас УРСР» планувалась у такій серії:

- «Промисловість і робітничий клас УРСР в період другої п'ятирічки (1933–1937 рр.)».
- «Промисловість і робітничий клас УРСР в період третьої п'ятирічки (1938-1941 рр.)».
- «Промисловість і робітничий клас УРСР в період четвертої п'ятирічки (1946-1950 рр.)».
- «Промисловість і робітничий клас УРСР в період п'ятої п'ятирічки (1951-1955 рр.)».
- «Промисловість і робітничий клас УРСР в 1956-1958 рр.».
- «Промисловість і робітничий клас УРСР в роки семирічки (1959-1965 рр.)».
- «Промисловість і робітничий клас УРСР в роки восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.)».

Серія видань «Велика Вітчизняна війна й Україна» мала бути представлена наступними збірниками:

- Т. 1. «Патріотична допомога населення радянської України фронту в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.».
- Т. 2. «Комуністичне підпілля і всенародний партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945)».
- Т. 3. «Крах німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні (1941-1944 рр.)».

Т. 4. «Визволення України від німецько-фашистських загарбників (1941-1944 рр.)».

Варто відзначити, що з 10 позицій, що представляли «дореволюційний період», – 8 мало вийти в рамках серій. Це серія «Запорізька Січ у документах і матеріалах»: (т. 1: 40-ві рр. XVI ст. – 1654 р.; т. 2: 1654-1734 рр.; т. 3: 1734-1750 рр.; т. 4: 1751-1775 рр.) та серія «Суспільно-політичний рух на Україні»: (т. 1: в 1861-1870 рр.; т. 2: в 1871-1875 рр.; т. 3: в 1876-1882 рр.; т. 4: в 1883-1895 рр.) [112, с. 127-133].

Про цей план у 1972 р. О. Мітюков зазначав: «Вперше у практиці роботи архівних установ розроблено і схвалено Археографічною комісією АН УРСР п'ятнадцятирічний план підготовки серійних видань документів з історії Української РСР на 1971-1985 роки» [214, с. 23]. Роком пізніше О. Мітюков згадує фактично той самий план Археографічної комісії [216, с. 47]. Але вже в 1974 році видавничий план було змінено. І він виглядав уже так: «Відповідно до цього плану вся робота, пов'язана з підготовкою документальних публікацій, сконцентрована нині навколо таких серій збірників документів: «Промисловість і робітничий клас Української РСР. 1917-1975 рр.» у семи томах, «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» у чотирьох томах, «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Союзу РСР 1941-1945 рр.» у трьох томах, «Культурне будівництво в Українській РСР (1917-1975 рр.)» в 6 томах. Історія дожовтневого періоду висвітлюється в двох серіях збірників документів: «Робітничий рух на Україні з середини XVIII століття до початку першої російської революції 1905 – 1907 рр.»» [215, с. 6].

Серед питань про тип, вид і форму публікації в українській радянській археографії у 70-х роках найбільше методичних напрацювань стосувалося форми видання. Причому цілком конкретної форми – серійним збірниками. У «Правилах» 1969 р. про них сказано, що це одна з форм видання документів: «Документи можуть бути видані в формі серій, окремих збірників, публікацій

в періодичній пресі, в альбомах, плакатах, додатках до друкованих праць і в їх тексті» [248, с. 9].

Це була досить нова форма публікаційної роботи, що з'явилася в післявоєнні роки [254, с. 36; 355, с. 52]. Тут необхідно зупинитись на питанні, що таке серійне видання. Про це ще в 60-х роках з'явилася серія статей. Одна з них - Г. Рейхберга й В. Полетаєва детально аналізує різні аспекти цього питання. «На противагу іншим формам документальних видань серійна публікація повинна охоплювати найважливіші питання радянського суспільства... на різних етапах його розвитку...» [264, с. 36]. Такого плану публікації повинні дати документальну основу для розробки найголовніших дослідницьких проблем. Таким чином, серійне видання розраховане в основному на дослідника. Серійне видання вимагає дотримання певних особливостей у системі виявлення документів, а саме «забезпечення умов для валового виявлення документів» [264, с. 38]. Серійне видання має певні особливості у принципах впорядкування матеріалу. Якщо воно присвячене одній темі, то найдоцільніше використовувати хронологічний принцип уформування матеріалу. Якщо багатотемний – тематико-хронологічний принцип, «котрий дозволяє розподілити матеріал в хронологічній послідовності» за основними підтемами [264, с. 39]. Щодо передмови, то в ній, на думку Г. Рейхберга та В. Полетаєва, розкривається наукова значимість серійного видання; основні принципи побудови серії; які завдання повинна вирішити публікація; особливості археографічної обробки. Довідковий апарат має забезпечити максимальну повноту видання. Публікується він у вигляді додатків до серії предметно-тематичних покажчиків і переліку документів, виявлених, але не опублікованих в серії [264, с. 39-40].

У 70-х роках в УРСР перед публікацією серії традиційно готувалася методичка, де розв'язувалися найважливіші питання. Так, за цей період було підготовлені ЦДАЖР УРСР та ЦДІА УРСР у м. Києві низку методичних посібників: «Методичні поради для підготовки серії збірників документів

«Селянський рух на Україні в другій половині XVIII – на початку XX ст.», «Методичні поради для роботи над серією збірників «Робітничий рух на Україні (середина XVIII ст. – 1907 р.)»», «Методичні поради по підготовці до видання збірника документів «Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1970 рр.»», «Методичні рекомендації по археографічному опрацюванню та звірці текстів «Описів Київського намісництва II пол. XVIII ст.»» тощо.

Як і в 50-х роках, у загальносоюзній і в радянській українській фаховій періодиці обговорювалися питання оформлення науково-довідкового апарату [198, с. 33-39; 119, с. 28-33], покажчиків, хроніки подій [303, с. 27-28]. Але якщо для 1950-х років такі обговорення мали масовий характер, що дозволяє вивести навіть певну статистику й амплітуду методологічних міркувань з різних аспектів виданих збірників, то в 70-х роках – це швидше поодинокі дослідження. Це було зумовлено тим, що головну методологічну функцію перебрав на себе Головархів. А з огляду на те, що основна публікаційна робота в Українській РСР 70-х років була зосереджена саме в архівах, посібники фактично вичерпували питання методики серійних видань.

Проте серійні видання так і не стали фундаментальними джерелами історичної науки, хоча фактично лише їм у 70-х роках приділялася найбільша увага. Зокрема це стосувалося декількох аспектів. По-перше пріоритетною для висвітлення була радянська доба, тоді, як «дореволюційний період» фактично не висвітлювався: «...дореволюційна проблематика обмежилася майже виключно селянськими, робітничими і революційними рухами, а радянська – історією промисловості й робітничого класу, культурним будівництвом, історією окремих колгоспів, фабрик і заводів» - впливали також – «...конкретні негативні умови і фактори, що роками утверджувались в археографічній практиці і зокрема догматична пропозиція (1 до 3-х) між дворянською і радянською проблематикою, ідеологічний догматизм і тенденційна односторонність більшості публікацій з історії соціалістичного будівництва, свідоме замовчування трагічних подій і видатних осіб, що стали

жертвами культу, спричинилися до парадоксальної ситуації, коли навіть та значна за обсягом кількість створених досі документальних публікацій не склала повноцінного джерельного фундаменту для історичних досліджень; з поля зору видавців випадали цілі історичні епохи, різні аспекти багатовікового суспільного і етнокультурного розвитку народу, що призвело до того, що в історії утворилося безліч «білих плям»: історичний процес в цілому висвітлювався в спотвореному вигляді» [293, с. 5].

Парадоксальність ситуації, коли домінуючим тематикам було присвячено сотні друкованих аркушів, але попри це, ці видання так і не стали повноцінними історичними джерелами, відмітила й Н. Яковенко: «Йдеться про тематичні збірники, присвячені висвітленню конкретних питань. А оскільки домінуючою тематикою української історичної науки впродовж останніх десятиліть були класові рухи, то, відповідно, такого спрямування набрали і документальні збірники, присвячені гайдамацькому, селянським та робітничим рухам... Що стосується збірників, присвячених класовим рухам, то, на жаль, доводиться констатувати, що при величезному обсязі вкладеної у них праці їхній науковий коефіцієнт більш ніж скромний, оскільки, по суті, це – ілюстративні студентські посібники, які охоплюють те, що відповідає усталеній концепції» [357, с. 151-152].

Головною причиною такої «некорисності» був принцип відбору, покладений в основу формування документальних серій: «Всі ці видання базувалися на строгому відборі документів ...» [355, с. 52].

Зміст археографічної роботи українських радянських архівістів у 70-ті роки у спогадах деяких з них описано так: «Архівісти раз на 5-10 років готували до друку, згідно плану Головархіву, збірники документів, які обов'язково мали підтверджувати офіційну версію вітчизняної історії» [338, с. 67]. Як зазначає Д. Епштейн, видання, засновані на вибірковому принципі повинні бути поєднані з «повними публікаціями» [355, с. 53]. Саме повнота видання була за «Правилами» 1969 р. однією з базових засад наукового типу

видань. Отже, необхідно було змінити, знизити рівень вибіркової документів, що потрапляють до серійних видань, проте в 70-х роках він лише підвищився. Якщо в 50-х роках збірники документів готував колектив науковців, а редактор здійснював головний контроль за відбором (остаточно вирішував що з відібраних матеріалів буде опубліковано), то в 70-х роках такий відбір складався вже з декількох етапів. Ось як описана підготовка документів до збірника у 70-х: «На виявлення документів для збірника було відведено рік. За цей час їх знайшли понад 2 тис. З цієї кількості слід було відібрати необхідний мінімум, який би повністю розкрив тему збірника. Для досконалішого відбору розширене засідання редколегії ухвалило рішення провести його в три етапи. Спочатку було здійснено відбір за картками. На спільному засіданні редакторів й упорядників збірника зачитували заголовки документа; упорядник, який його виявив і описав, подавав необхідні коментарі і після загального обговорення приймалося рішення про дальшу долю документа. Після цього розпочинався другий етап роботи – відбір за документами. На засіданні робочої групи упорядників зачитували кожний документ з числа рекомендованих до публікації, обговорювали його і в разі позитивної оцінки передавали на копіювання, про що робили напис на картці. При негативній оцінці картку перекладали до картотеки документів, непридатних для публікації... Третій етап відбору провадили редактори збірника за передрукованими документами. Оскільки їх рішення було остаточним, документи, затвержені до публікації, візувалися; відхилені відкладалися в окрему папку, а їх картки перекладалися до картотеки документів, непридатних до друку» [302, с. 60]. Але навіть такий ретельний відбір часто був недостатнім і вимагав доопрацювання: «Так, у довідці про доопрацювання збірника [Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.]. - О. М.] згідно із зауваженнями співробітників Головархіву УРСР упорядники відмічали, що вилучення із вказаних документів окремих місць, в яких селяни фіксують свою ідейну незрілість і класову наївність, недоцільне, тому що це було б модернізацією ідейного

розвитку селянства XVIII ст., приписуванням йому тієї самосвідомості, якої воно, під керівництвом пролетаріату і його партії, досягло лише в 1910-1920-х рр.» [252, арк. 134].

Саме через це в цей час на противагу поширеному вибірково-тематичному виданню формується інший тип видання. Останній намагався відповідати принципу повноти публікації за допомогою представлення всього масиву інформації. В УРСР тоді з'являються видання, укладені за принципом «тезаурусу». Зразковим виданням цього типу вважається збірник документів: «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVIII ст.)».

Водночас укладачі серійних тематичних видань, намагаючись знайти шляхи їх «поповнення», спробували подолати негативні наслідки вибіркової, зокрема через роботу з науково-довідковим апаратом. Зразком таких напрацювань є досвід роботи над збірником «Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.)». У цьому виданні повнішої вичерпності інформації намагалися досягти за допомогою використання потенціалу хроніки подій. Унаслідок пошукової роботи укладається картотека всіх виявлених документів: «Кожний виявлений документ перш за все описується за формою, визначеною для картотеки хроніки. Після цього упорядник оцінює наукове значення виявленого документа з точки зору придатності його для публікації. При негативній оцінці картку на нього залишають лише в картотеці для хроніки; при позитивній – документ описують повторно за формою картотеки публікації. Таким чином, у картотеці для хроніки відкладаються картки із заголовками всіх без винятку документів, виявлених з теми збірника, а в картотеці для публікації – лише найважливіші з них» [302, с. 59]. Після укладання картотеки хроніки подій настає час редагування: «Необхідно вилучити дублетні картки, об'єднати розпорошені відомості, стандартизувати форму опису фактів (але без шкоди для змісту), перевірити хронологію розташування карток в картотеці,

провести стилістичне редагування та виконати іншу роботу, яка перетворить сукупність карток хронологічної картотеки у цілісне наукове джерело» [303, с. 28].

Ю. Прилепішева на прикладі серії документів з історії робітничого руху демонструє, як за допомогою науково-довідкового апарату укладачі намагалися зробити вибіркоче видання вичерпним: «До збірника складено великий науково-довідковий апарат: докладні коментарі до документів... перелік виявлених документів, що не увійшли до збірника, але містять відомості про різні промислові підприємства (у ньому понад 1 тис. актів)...» [252, арк. 136]. Укладачі збірника документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (1970 р.) пішли іншим шляхом, використавши примітки для посилання на документи, що не увійшли до збірника [252, арк. 136].

IV.2.1.2. Основні видання 1970-х років та відображення в них теоретичних засад.

Отже, коротко охарактеризуємо основні збірники документів 70-х років. Збірник «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» містить історичну передмову на 15 сторінок та археографічну передмову. Звертає на себе увагу спроба упорядників дати у археографічній передмові характеристику всім основним археографічним елементам публікації: заголовку, правилам передачі тексту, легенді, посторінковим і реальним приміткам. Науково-довідковий апарат збірника складається зі списку архівних документів, бібліографії, приміток, іменного та географічного покажчика, списку літератури. У історичній передмові відзначалася новизна збірника. Попри наявність попередніх видань з історії гайдамацького руху, здійснювалось по суті нове видання. Попередні видання висвітлювали гайдамацький рух фрагментарно, стосувалися окремих локальних територій. Натомість упорядники нового збірника зазначили, що: «Зібрані воєдино документи доводять, що зв'язок між окремими, здавалося зовсім не зв'язаними рухами був» [Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К.:

Наукова думка, 1970. – С. 20.]. Принцип упорядкування документів у збірці – хронологічний. Більшість документів (263 з 317) раніше не були опубліковані. В заголовку особливе місце приділялося даті. Про принципи датування зазначалося в передмові. Окремо виділені випадки, коли дата відсутня, а також особливості подачі дати у документах польських установ. Заголовки окрім дати містять також інформацію про місце написання, автора, адресат і короткий зміст. При публікації текстів документів упорядники опиралися не лише на «Правила», але й на власний досвід публікації подібних документів, що й було зазначено в археографічній передмові. При передачі текстів упорядники обрали метод транскрипції, зберігаючи оригінальне написання лише букви «Ъ» в українських текстах. Також особлива обережність була проявлена упорядниками у розставлянні розділових знаків. Польські документи були перекладені українською мовою, тоді, як російські передавалися російською. Окрім того, видання було доповнене фотокопіями окремих документів. Легенди були досить детальними і містили інформацію про місце зберігання та назви видань, в яких вони публікувалися, а також інформацію про те оригінал, копію чи відпуск взято за основу публікації. Основна інформація посторінкових приміток ділиться на 8 груп: щодо маргіналій; цілісності публікації документу («пропущена кінцівка... початкова фраза впису»); непрочитані упорядниками слова; пояснення окремих слів; оригінальне написання слів; розшифровка дати; вказання пропусків і що саме було випущено; пошкодження тексту. Серед них найчастіше зустрічаються примітки, що стосуються пояснення окремих слів; розшифровка дати та написання слів в оригіналі, що були виправлені упорядниками. Реальні примітки стосуються пояснення подій, додаткових документів, що згадуються в тексті опублікованих; аналогічні або подібні за змістом документи, що не ввійшли до збірника й місце їх зберігання або публікації; інформація про окремих історичних діячів. Останніх приміток найбільше.

До феодальної доби відноситься й збірник документів «Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.» [279]. Він був підготовлений фактично тими ж установами, що й «Гайдамацький рух» - Головним архівним управлінням, Центральним державним історичним архівом у м. Києві та ЦДІА у м. Львові. Але між цими виданнями пройшло вісім років, тому порівняння цих двох видань дає плідний матеріал для спостережень за зміною стилю видання у межах одного десятиліття. Перша відмінність, що впадає у вічі, - це збільшення об'єму науково-довідкового апарату. У «Селянському русі» він займає майже одну четверту видання. До нього входять реальні примітки, хроніка селянського руху, географічний покажчик, список скорочень, словник застарілих та рідко вживаних слів; список архівних установ, архівних і бібліотечних фондів та їх умовні скорочень, перелік документів. В цьому виданні окрім історичної передмови є вступна частина «Від упорядників», що є досить детальною і майже взірцевою. У порівнянні з археографічною передмовою «Гайдамацького руху» щодо заголовку, то тут, окрім згаданих вже елементів, окремо зазначається різновид документу. Також є дуже детальна і розлога частина, що стосується дат, принципів датування тощо. Так само детально обумовлюється принцип укладання легенд і приміток.

Якщо в попередніх виданнях відмічалися певні розходження у змісті приміток, зазначеному у передмові та в текстовій частині, то в названому виданні інформація щодо них, подана у передмові, є фактично вичерпною. Впадає у вічі також прагнення упорядників зробити видання якомога вичерпнішим і розмістити якомога більше дотичних до теми документів. Хоча принцип відбору документів був стандартним (до збірки відбиралися найхарактерніші документи), але решта знайдених документів була вміщена у примітках та хроніці. Упорядники у передмові особливу увагу приділили саме поясненням де ще у виданні читач може знайти інформацію про інші, дотичні до цієї теми документи.

Якщо в більшості питань передмова до «Селянського руху» є кроком вперед, то щодо мовознавчих принципів передачі тексту використовується стандартний метод транскрипції. Хоча й тут є певний поступ. Так окрім вже усталеної традиції зберігати у тексті літеру «Ъ», в «староукраїнських документах збережено також літеру «ѣ», що відповідає сучасному «ї»» [279, с. 25]. Також були збережені елементи застарілої лексики.

Особливе місце в 70-х роках, як уже зазначалося, посідала збірка документів «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI - перша половина XVIII ст.)». Збірник формувався як вичерпне видання з історії початку книговидання в Україні. Це означало, що мали бути розшукані й представлені всі документи з цього питання. Було обстежено 66 архівів. Оскільки саме питання охоплювало досить широке коло проблематики (першодрукарі; друкарні; питання, пов'язані з організацією й здійсненням друкарської справи), то було зібрано досить велику кількість різноманітних документів. М. Ковальський виділив основні 8 тем, представлені в збірнику [140, с. 66-67]. Збірник складався з передмови, текстів самих документів, ілюстрацій, додатків. Цей збірник серед інших виокремлює велика кількість додатків – 10. Це реальні примітки; список друкарень та їх працівників; хронологічна таблиця найважливіших подій з історії друкарства в Україні; словник рідковживаних і застарілих слів; таблиця кирилических цифр; література та її умовні скорочення; іменний покажчик; географічний покажчик; перелік документів українською і російською мовами. Частина з цих додатків мала доповнити інформаційно публікації, наблизивши їх до максимальної вичерпності. Особливо багато інформації розміщено в реальних примітках. За тематикою їх можна згрупувати в наступні блоки:

1. Примітки, що розповідають про обставини виникнення того чи іншого документу. Наявність або відсутність інших документів, дотичних до цієї справи. Вказання пошукових даних інших документів, що не

ввійшли в збірку, але мають певне відношення до початкового етапу друкарської справи в Україні тощо.

2. Додаткова інформація з історичних подій, обставин установ та окремих персон. Щодо останніх, то про них приміток найбільше
3. Спостереження за змістом опублікованих документів: «Цей документ містить найраніше з виявлених дотепер згадок про сина Івана Федорова...» тощо.

Примітки носять характер наукових досліджень з окремих питань, повні додаткових відомостей і бібліографічних посилань. Є дуже розлогі, які стосуються не лише конкретних фактів, але й приміром світоглядних засад того чи іншого діяча, відбиття їх в документі й історіографічних дослідженнях тощо.

М. Ковальський, аналізуючи значення цього видання для української науки, зазначив: «Завдяки виданню збірника «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» на даний момент компактно зібрані в одній публікації основні документальні свідчення про діяльність І. Федорова і його послідовників у книговиданні на Україні» [140, с. 73].

В ключі уявлень про акти, як показника розвитку держави, важливою видається публікація «Актів села Одрехова». Її передмова відзначається тим, що складається з трьох фахових досліджень: історичного, археографічного і мовознавчого. Важливість цієї публікації, на наш погляд, полягає в тому, що вона проводила прямі аналогії більш пізніх форм адміністративно-правового ладу окремих регіонів України з традиціями Київської Русі. Таким чином порушувався офіційно дозволений для досліджень часовий рубіж – XIV ст. (час формування української народності). Одними з перших, хто порушив цей рубіж були українські мовознавці [191]. У 60-х роках висловлювалась думка про більш давні часи зародження української мови. У 70-х роках у історичній передмові до «Актів села Одрехова» відстоювалась ідея збереження у формі консервування адміністративно-правових традицій Київської Русі в окремих

регіонах України протягом наступних десятиліть. Таким чином нібито порушувалася монополія московських і ленінградських центрів на публікацію пам'яток Київської Русі. Дослідженням останньої в Україні активно займалися до цього часу лише археологи, але цілком в ключі теорій, вироблених в російських наукових центрах. Якщо історичну передмову написав Я. Ісаєвич, то археографічну обробку здійснив О. Купчинський. У передмові він зазначив принципи передачі текстів, укладання іменного й географічного покажчика, списку малозрозумілих слів тощо. Археографічні легенди досить детально вказують місце зберігання, а заголовки є досить змістовними. В «Актах села Одрехови» вміщені майнові і фінансові акти XVI – XVII ст. сільського самоврядування лемківського села. Цю публікацію високо оцінив М. Ковальський [140].

У 70-х роках поглиблюється контраст між виданнями збірок документів феодальної доби та новітньої. Якщо перші поглиблювали науково-довідковий апарат, принципи передачі автентичності документів, то збірники, що відносились до радянської історії, дедалі більше стандартизувалися, втрачаючи індивідуальні риси. Тексти передавалися як правило російською мовою; були виправлені упорядниками. Якщо ж траплялися публікації документів українською мовою, то все археографічне оформлення було зроблене російською мовою [257]. Також характерною є таблична форма подачі документів або у витягах. Останні подавали лише інформацію по темі, опускаючи «зайві» деталі й частини тексту [257].

IV.2.1.3. Камеральна археографія.

Якщо не вдавалося опублікувати усі віднайдені документи, то намагалися видати хоча б їх описи. Регести так само повинні були містити вичерпну інформацію і забезпечити повноту. Цей метод застосували укладачі «Каталогу пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, 1233-1799» (1972 р.). Загалом роль наукових описів документів, як і загалом камеральної археографії, у 70-х роках зростає.

В умовах, коли повноцінні наукові видання фактично не могли виходити, актуалізується роль описів. У 70-х роках саме описами в УРСР певним чином намагалися компенсувати нестачу повноцінні археографічних видань історичних джерел. Тому на осмислення методики камеральної археографії були спрямовані в 70-х роках зусилля радянських українських археографів. За ці роки система описів настільки вдосконалилась, що було поставлене питання про можливість ототожнення високоякісних форм описів з виданням самих документів. Отже, доцільним буде звернутися до розгляду теоретичних надбань в галузі камеральної археографії.

В 70-х роках О. Купчинський, підсумовуючи розвиток камеральної археографії на прикладі актового матеріалу гродських і земських судів, вивів наступні типи описів: «1) пофондові довідково-облікові описи книг ... Їх описовою статтею є коротка і часто дуже загальна анотація на книгу або механічно перенесений з книги заголовки оригіналу; 2) подокументні, так звані внутрішні описи (списки, реєстри документів) до окремих книг. Їх описова стаття також коротка, дуже стисло розкриває зміст документа, найчастіше включаючи тільки прізвища людей; 3) описи на вибрані документи з декількох чи багатьох книг і фасцикул за іменною або іншою ознаками. У них документи анотуються так, як при внутрішніх описах книг, фасцикул; 4) описи документів, книг і фасцикул регестового типу. Описова стаття цього роду довідкових посібників складається з широкої анотації змісту документа та інших відомостей про нього; 5) допоміжні довідкові посібники – іменні, географічні і частково предметно-тематичні покажчики (індекси)» [176, с. 17].

О. Купчинський, узагальнюючи досвід укладання описів більш ніж за двадцятирічний період, зазначив, що існує два типи довідкових видань: вищого і нижчого типу. Вони відрізняються змістом описів, а саме кількістю і якістю інформації про історичний документ. Свої висновки він проілюстрував аналізом описів актових книг і фасцикул гродських і земських судів: «З уваги на повноту інформації посібники можна ділити, в основному,

на загальні (початкові) та аналітичні з науково-дослідницькою основою. До перших належать внутрішні описи книг... Друга група посібників становлять подокументні описи книг і фасцикул регестового типу. Це найбільш досконалий вид науково-довідкових посібників» [176, с. 18].

До нижчого типу таких описів були віднесені: путівники, описи, покажчики, описи фондів. Це довідкові видання, що описували склад та зміст фондів архівних установ УРСР [255, с. 110-124]. Тут необхідно звернутися до історії становлення таких форм опису в радянській українській археографії післявоєнної доби. Вже з 50-х років архівні установи в УРСР активно займалися підготовкою різного роду покажчиків, путівників тощо.

Методичні напрацювання в галузі камералістики української радянської археографії С. Майбороди визначили основні напрями розвитку методики укладання путівників в УРСР на декілька десятиліть, що відобразилося у відповідних тематичних статтях 70-х років, зокрема у статті А. Санцевича [271, с. 9-16]. На 70-ті роки стандартом стало те, що путівники склалися з двох розділів: дореволюційної і радянської доби, в багатьох з них була присутня інформація про науково-довідкові бібліотеки. Систематизація фондів дореволюційного періоду здійснювалась в основному за предметно-функціональним принципом, а радянського на основі поєднання предметно-функціонального з виробничо-галузевим. Останнє стосувалося установ, організацій та підприємств промисловості, будівництва, сільського, лісового господарства тощо.

В середині кожного розділу відтворювалась рубрикація, запропонована у вказаній статті С. Майбороди. Принаймні названі основні рубрики, що зустрічаються в орієнтовній схемі систематизації, запропонованій цим дослідником [195, с. 45-46; 271, с. 10-11].

У 70-х роках в методичній літературі розвиваються такі тенденції, як: націленість на ідеологічно важливі, а отже, пріоритетні теми; поділ архівних фондів на першорядні (найактуальніші і цінні фонди вищих категорій [271,

с. 11]) і другорядні, від чого залежала і їх система опису; опрацювання типової схеми опису однотипних фондів облдержархівів та їх філій тощо.

Найменш дослідженими залишалися ті теми, що й у 50-х роках не були висвітлені належним чином в методичній літературі. Зокрема це структура науково-довідкового апарату у путівниках та методика їх укладання. Зрушенням у методичному плані було те, що за 20 років було вироблено чітку структуру путівників. Підсумовуючи досвід видання путівників по облдержархівах, більшість з яких на 1975-й рік була вже виданою (20 з 25), А. Санцевич відмічає ряд методологічних зрушень у цій царині. Насамперед дослідження певних усталених принципів у оформленні найважливішого складника путівника – характеристики архівних фондів. Остання включала: назву фонду; історичну довідку про фондоутворювача; стислі анотації на документальні матеріали фондів [271, с. 11]. З названих складових історична довідка, структурні елементи якої активно обговорювались у 50-х роках, у 70-х складалася з відомостей про час утворення і ліквідації фондоутворювача, його підлеглість та компетенцію. Окрім того, у 70-х роках пропонувалося в історичних довідках вміщувати розширені історичні довідки про архіви. Якщо структура анотацій письмових документів у путівниках на початок 70-х років була випрацювана, то анотація кіно-фотодокументів була новою методологічною проблемою. Інша важлива складова путівника – передмова, як уже зазначалося, на 70-ті роки теж мала вже певну стабільну схему:

- відомості про профіль архіву, його структуру;
- загальна характеристика матеріалів, що зберігаються в архіві та їх особливостей;
- історія надходження архівних документів;
- пояснення системи укладання путівника та правила користування ним;
- підготовлені архівістами документальні збірники на основі матеріалів архіву.

У 70-х роках актуальним залишалось питання критеріїв відбору фондів, що підлягають анотуванню та критеріїв цінних фондів. У першу чергу

анотувалися найбільш цінні фонди: «насамперед анотувалися фонди, що мають актуальне значення для дослідження найважливіших проблем радянської історичної науки» [271, с. 13]. Наукова актуальність фондів з часом змінюється. Так для 70-х років важливими стали ті фонди, що в 50-х роках мали вторинне значення. Це фонди кооперативних організацій, учбових закладів та установ культури; фонди громадських організацій та спортивних товариств; особові фонди. Вони не анотувалися або анотувалися дуже стисло. Тому в 70-х роках пропонується анотувати всі залучені матеріали, навіть невеликі фонди, а також ті, що містять різнорідний матеріал [271, с. 14] а також пропонувалося вжити заходи щодо виправлення ситуації, коли цілий ряд путівників по архівам республіки вийшли з частково не анотованими фондами. Як спосіб вирішення цього питання пропонувалося публікувати додатки до путівників.

Додатки – це ще один елемент путівників, що зазнав методологічного осмислення в українській радянській археографії у 70-х роках, хоча ця проблема на всесоюзному рівні піднімалася і у 50-х роках [285, с. 193-204]. Додатки мали вирішувати ряд проблем: 1) інформувати про нові надходження до архіву від часів публікації путівника; 2) виправляти недоліки попередніх видань щодо анотування: «У цих книжечках, легко і швидко друкованих на ротапринті, можна було б занотувати нові надходження до архіву, вмісти анотацій на вже згадувані в путівниках фонди, але які не були схарактеризовані раніше» [271, с. 15].

Отже, проблема достатнього інформування була у 70-х роках актуальною і вимагала методологічного вирішення. Таким рішенням, певним чином, стала розробка складної системи опису, що втілилася у форму каталогів як вищої форми науково-довідкової літератури: «Інформування наукової громадськості про наявність документів в архівах здійснюється в наш час, головним чином, за допомогою науково-довідкових видань: путівників по архівам, тематичних оглядів документів, покажчиків до окремих фондів і каталогів писемних пам'яток та ін. Як показав досвід

вітчизняної і зарубіжної архівної роботи, із перелічених форм каталоги здобули визнання найвичерпнішого джерела інформації про зміст пам'яток. В них, звичайно, вміщено повний постатейний науковий опис документів, книг та інших пам'яток, розміщений у певній системі за темами, хронологією або за географічною чи іменною ознакою з додатковими інформативними показниками, списками, переліками.

Каталоги різняться тематикою і методикою опису матеріалу, проте об'єднує їх тенденція до всебічного розуміння відомостей при описуванні пам'яток, що є, як відомо, «одним з найважливіших і завжди актуальних завдань архівістики і археографії» [176, с. 14].

Такий тип опису базувався на принципі розуміння документу, що описується. Розуміння передбачає «вникнення в найрізноманітніші питання їх [пам'яток – О. М.] змісту і форми» [176, с. 19].

Методику постатейного опису, спираючись на власні дослідження та на здобутки радянської та польської археографії, розробив український дослідник О. Купчинський. На основі давніх документів ним було розроблено схему описової статті для каталогу. Вона складалася з 16 елементів: 1) порядковий номер документа; 2) дата; 3) визначення місця складання документа; 4) анотація змісту документа; 5) визначення автентичності документу; 6) мова; 7) розміри аркушів та незаписаних його полів; 8) характеристика художньо-мистецьких елементів, відомості про наявність ініціальних літер, хрисмонімів; 9) оригінальні підписи експонентів, додаткові написи та нотатки на лицевому і зворотньому боці; 10) описи печаток; 11) матеріал; 12) збереженість; 13) походження; 14) місце публікації документа, його факсиміле і регести; 15) легенда; 16) примітки [173, с. 53]. Така схема опису не втратила актуальності на сьогодні й потрапила до підручників археографії як зразок подокументального опису [115, с. 16-17].

В радянській українській археографії майже кожна зі статей, присвячена тому чи іншому аспекту опису, є методологічною розробкою. Зокрема привертає до себе увагу стаття про датування та принципи

визначення дат недатованих документів. Останні були великою методологічною проблемою для радянської української археографії. На це неодноразово у своїх критичних статтях, присвячених збірникам документів, у 50-х – 60-х роках вказував І. Бутич та у 60-х - І. Крип'якевич, коли він розвивав теорію допоміжних історичних дисциплін.

Передмова О. Купчинського до «Каталога пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1799» (К., 1972) дала поштовх для подальшого розвитку принципів подокументального опису. Загальну тенденцію розвитку методики можна окреслити як ускладнення та індивідуалізація подокументальних описів. Так, у передмові до «Каталога пергаментних документів...», виклавши головні принципи опису, О. Купчинський називає основні його елементи: порядковий номер; дата; місце складання документа; анотація змісту документа; його автентичність; мова; розміри аркуша документа; відомості про наявність ініціальних літер, хрисмонів та художніх компонентів документа; оригінальні підписи експонентів документа та додаткові написи, нотатки на лицевому і зворотньому боці документа; описи печатки; стан збереження документа; місце публікації документа та його факсиміле і регести; легенда. З опису було виключено пункт про матеріал, на якому написаний документ, оскільки він був головним принципом укладання цього каталога та індивідуальні назви документів [177, с. 5-22]. В опублікованих описах документів, окрім зазначених в передмові елементів, процитовані мовою оригіналу уривки текстів. У анотаціях, зроблених українською мовою, включені елементи, що є характерними для тієї чи іншої історичної доби, мовної ситуації – це міри ваги, часу, незвичні лексичні форми тощо.

У статті О. Купчинського «Методика наукового опису давніх документів» [173, с. 52-62], що базувалася на досвіді роботи над каталогом грамот на пергаменті, наведений формуляр опису відрізнявся від згаданого в передмові до каталога. Він був ширшим за рахунок введення двох позицій, одна з яких стосувалася врахування моментів, що не підлягали типологізації,

але впливали на описи, коригуючи їх. У той же час у примітці до статті було зазначено, що до уваги не бралось наступне: походження тексту, встановлення його редакції, особливості мови тощо, як таке, що «не завжди достатньо науково обґрунтоване і виходить за межі завдань каталогу» [173, с. 53].

«Каталог пергаментних документів...» був визнаний як здобуток в галузі археографії на загальносоюзному рівні. У центральних виданнях з'явилися відгуки на цю публікацію. Один з найґрунтовніших належить Я. Щапову, прихильнику розгорнутих і докладних описів документів [132, с. 233]. У його схвальному відгуку на це видання зазначені позиції, які б науковець хотів бачити в каталозі. Їх введення ще більше мало б розширити описову частину, зокрема за рахунок збереження і наведення оригінальних самоназв документів [353, с. 158-160].

Тут варто зауважити, що, коли у 2004-му році О. Купчинський опублікував «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть», у передмові до видання було зазначено, що текст загалом був готовий уже в другій половині 80-х [169, с. 49]. У цій же передмові наведені списки та редакції документу, різночитання тощо.

Таким чином, на кінець 80-х років радянська українська археографія вже мала розвинуту методику подокументального опису. А 70-ті роки були важливим етапом становлення системи описів, що втілювалося не лише у виробленні різних систем описів (подокументальні, групові, пофондові), але й спроби поглибити їх інформаційний потенціал.

Окрім методичних напрацювань О. Купчинського цікавим є досвід описів, вміщених в «Каталозі документів з історії Києва XV–XIX ст.» [130]. Особливістю вміщених у ньому описів документів були відомості про наявність оригіналів, копій, відпусків документів та місця їх зберігання. Цікавою є історія появи цього каталогу, який, як і більшість українських за формою і змістом праць того часу, міг не побачити світ, якби не порада відповідального редактора видання – Ф. Шевченка щодо формулювання

назви. Як згадував в інтерв'ю авторів [О. М.] один з упорядників каталогу – Г. Боряк 31-го травня 2018-го року, саме перекладена «езоповою мовою» назва та згадка у ній про Київ врятували високопрофесійно підготовлені «магдебурзькі» документи від потрапляння до «шухляди» (Додаток Б).

Запропонувавши принципи опису документів, писаних на пергаменті, О. Купчинський також розробляє систему каталогу документів певного виду. Це, зокрема, зведений каталог актових книг судово-адміністративних установ [176, с. 14-21].

У 70-х роках в радянській українській археографії виникла ідея, що описи певного типу можуть замінити видання самих документів. Так, О. Купчинський зазначає, що якісно складений каталог дасть можливість науковцям «одержати необхідну попередню інформацію навіть без використання оригіналу» [176, с. 17], а також: «Мета пропонованого каталога - ... якнайширше розкрити таємниці писемних скарбів минулих століть і тим самим деякою мірою замінити видання повного корпусу документів городських і земських установ» [176, с. 19], та «Каталоги покликані значною мірою замінити видання багатьох рукописів...» [176, с. 17].

IV.2.1.4. Архівна евристика.

Важливою складовою археографічної роботи є польові дослідження, метою яких є пошук писемних пам'яток. Як відомо, польова археографія поділяється на власне польову археографію та архівну евристику. Польова археографія силами українських археографічних центрів в 70-х роках не проводилася. Так, станом на 1975-й рік Інститут історії АН УРСР і Центральна наукова бібліотека АН УРСР лише заявили про початок планування проведення археографічних експедицій [313, с. 109]. Тим більше цими осередками не розвивалася теорія пошукової роботи. Археографічна пошукова діяльність в УРСР проводилася Закарпатським краєзнавчим музеєм, що збирав рукописи в 1954-му, 1956-1957-му, 1971-1974-му роках. Співробітники Львівської картинної галереї проводили пошукові експедиції у

Львівській області у 1966-1967-му, 1974-му роках та в Тернопільській області (1966 р.). Вони знайшли цінні рукописи XIV та XV ст. [313, с. 110-112, 117]. Археографічні пошуки проводилися в рамках заходів, організованих товариством охорони пам'яток.

На території УРСР активні розшукові дії проводили загальносоюзні та російські археографічні центри. За даними, наведеними Д. Тверскою найактивнішу розшукову діяльність на території України проводила бібліотека Академії наук СРСР (БАН). З 1971-го по 1974-й рік проводилися регулярні обстеження Вінницької, Київської, Одеської, Сумської, Чернігівської та Чернівецької областей. Археографічний осередок Московського державного університету обстежив Вінницьку (1974 р.), Одеську (1973, 1974 рр.) та Чернігівську (1972, 1973 рр.) області. Найретельніше були обстежені Вінницька, Одеська та Чернігівська області [313, с. 106-124]. Результати експедицій відображалися в звітних підсумкових статтях [168, с. 238-244].

Разом із тим в 70-х роках, завдяки М. Ковальському в Україні розвинулася методика архівної евристики. Ця методика розроблялася М. Ковальським в межах джерелознавства, тому він уживає термін «джерелознавча евристика» [140, с. 10], тобто предметом дослідження було історичне джерело. Предмет археографії (попри бурхливі дискусії в галузі теорії) фактично у 70-х роках не змінився. Археографія займалася розшуком, описом і публікацією історичних джерел і мала статус допоміжної дисципліни, що постачала джерела або інформацію про них історикам для їх досліджень. У самому предметі радянська археографія й джерелознавство багато в чому збігалися. Тому в післявоєнну добу час від часу виникали суперечки між археографами і джерелознавцями про сфери впливу, розподіл функцій, про порядок підпорядкування тощо. М. Ковальський також відмічає подібність окремих процесів в межах двох дисциплін: «джерелознавче дослідження щільно переплітається з археографічним» [141, с. 4] - цитує він слова Н. Улащіка. Зокрема, щільно вони переплітаються на стадії евристики,

особливо архівної: «Виявлення, реєстрація, облік, класифікація і введення до наукового обігу неопублікованих джерел – важливе і завжди актуальне завдання джерелознавців і археографів» [143, с. 96]. Також археографія, на думку М. Ковальського, закріплює у формі публікацій спільні результати пошуку.

На момент початку роботи М. Ковальського над цією темою, методика архівної евристики не була розроблена навіть на загальносоюзному рівні. Наприкінці 70-х науковець зазначав: «Розшук і виявлення неопублікованих джерел (архівна евристика), їх облік, реєстрація, систематизація, класифікація і типологія – складні і досить трудомісткі стадії наукової роботи, теорія і методика котрих знаходяться на стадії розробки» [142, с. 11]. Тому важливість напрацювань М. Ковальського виходила за межі республіканської археографії: вони були актуальними для всієї радянської археографічної науки.

У визначення поняття «евристика» М. Ковальський заклав творче начало. Це означало, що, окрім загальної методики, кожен дослідник мав розробляти й власні методи пошуку архівного матеріалу, виходячи із завдань та специфіки своєї тематики. М. Ковальський виокремлює «активне творче начало пошуку» [140, с. 12]. Евристика має два напрями: бібліографічна й архівна.

У бібліографічній евристиці для археографа важливим було виявлення кола архівів, що зберігають матеріал з означеної тематики та виявлення неопублікованої частини з метою подальшої публікації. Також важливим було виявлення і реєстрація опублікованого кола джерел, щоб не видавати матеріал, що був якісно виданий в минулі епохи, та для укладання археографічних легенд.

Багато спільного є в методиці архівної евристики з методикою джерелознавства і археографії. Розробляючи власну концепцію архівної евристики, М. Ковальський спирається на окремі розробки Л. Шепелева щодо методики архівної евристики. Л. Шепелев так окреслив коло завдань

останньої: «виявлення методичних особливостей архівних розшуків, укладання науково довідкового апарату (довідково-інформаційних посібників), дослідження закономірностей організації архівних документів з метою встановлення найраціональніших шляхів їх виявлення, вивчення системи фондоутворювачів і їх справочинства, розробка правильних прийомів початкової обробки віднайдених документів (атрибуція) тощо» [140, с. 11].

Визнаючи, що головною метою архівної евристики є встановлення кола неопублікованих матеріалів, М. Ковальський так бачить її предмет: «розробка прийомів і методики розшуку і виявлення історичних джерел, враховуючи закономірності їх виникнення, способів фіксації і місця зберігання» [140, с. 12-13].

Архівна евристика (за М. Ковальським) передбачала наступні напрями роботи:

1. Ознайомлення з бібліографією і бібліографією бібліографії історичної літератури з архівознавства, археографії й джерелознавства.
2. Ретельний археографічний і системний аналіз існуючих вітчизняних і зарубіжних публікацій документальних і наративних джерел з метою точного з'ясування згідно археографічних легенд і науково-довідкового апарату ступеня поширеності в науковому обігу архівних джерел і потенційні можливості їх подальшого розшуку.
3. Вивчення системи фондоутворювачів, державних, адміністративних і суспільних установ і їх діловодства.
4. Вивчення загальних і спеціальних досліджень з історії архівної справи, друкованих довідників (каталогів) по окремим архівам і фондам в їх сучасному стані і в минулому; пофондових, видових, міжвидових і тематично-проблемних покажчиків.
5. Ознайомлення з науково-довідковим апаратом (описами і допоміжними довідниками) документальних матеріалів державних і відомчих архівних фондів СРСР [142, с. 14].

Посібники, довідники, покажчики, каталоги М. Ковальський відносить до інформативних джерел з архівної евристики. Інформативні джерела були поділені М. Ковальським на первинні (загальні) і спеціальні [140, с. 13] та розділені ним на 12 груп:

1. «Спеціальні бібліографічні вказівники з археографії й архівознавства.
2. Загальні учбово-методичні посібники з теорії і практики архівної справи в СРСР.
3. Спеціальні дослідження з історії архівної справи в СРСР.
4. Загальні довідники по державним архівам СРСР.
5. Дослідження по історії окремих архівів і рукописних відділів установ культур.
6. Путівники по архівам і відділам рукописів бібліотек.
7. Бібліографічні довідники і покажчики слов'яно-руських рукописів, що знаходяться в архівосховищах СРСР.
8. Видані в радянський час спеціальні тематико-проблемні покажчики рукописів.
9. Дореволюційні описи і каталоги російських й українських архівосховищ.
10. Тематичні огляди радянських джерелознавців, архівістів й археографів документальних колекцій.
11. Інформаційні статті та огляди.
12. Рукописні архівні путівники» [140, с. 15-22].

У виробленні евристичної методики важливу роль відіграв диференційований підхід до джерел. М. Ковальський вбачав великий науковий потенціал у класифікації. Всі джерела у процесі пошуку вчений поділив на дві великі групи актових і наративних джерел. Архівна евристика для кожної з них мала свою специфіку [142, с. 28-105].

В сучасних умовах кризових явищ в українській науці, пошуку місця джерелознавчих дисциплін в колі гуманітарних наук, творча спадщина

М. Ковальського загалом потребує більшої уваги дослідників, а напрацювання вченого в галузі теорії і практики польової археографії та архівної евристики заслуговують не лише на вивчення, а й на подальший розвиток та застосування. Актуальність цього питання підтверджується, зокрема, публікацією Л. Левченко «Теорія архівного пошуку Володимира Миколайовича Автократова (матеріали до курсу «архівна евристика»)», присвячена доробку визначного теоретика-архівіста саме в галузі теорії і методики археографії. Слід відзначити, що В. Автократов (1922-1992) у ВНДІДАС саме у 70-х роках розробляв теорію і методику архівної евристики на загальносоюзному рівні. Особливий наголос у статті дослідниці робиться на висновках В. Автократова «щодо необхідності укладання того чи іншого виду наукового апарату... що архів неієздатний без описів...» [178, с. 79].

Два розділи згаданої праці М. Ковальського мають дві різні предмети дослідження - акти і наративи. Різними є місця їх основної локації, так само, як і сам пошук. Спеціальна методика актової архівної евристики буде розглядатись в наступному пункті.

IV.2.2. Розвиток видової археографії в УРСР у 1970-х роках.

IV.2.2.1. Українська радянська актова археографія.

Щодо актової археографії, то саме в 70-х роках сформувався «повний цикл» теорії актової археографії в її трьох функціях: евристика актових джерел, їх опис та видання.

Українська радянська археографія добре розуміла значення актового матеріалу. Як зазначав у 70-х О. Купчинський, акт – це невід’ємна частина суспільного розвитку на стадії появи держави. Отже, акти є атрибутами державності. В той же час в українській радянській археографії була відсутня чіткість у визначенні таких понять, як «акт», «документ», «грамота». Так, якщо загальносоюзна, а потім і російська археографія в особі С. Каштанова пов’язувала акт з системою юридичних відносин, то О. Купчинський вважав, що саме документ означає систему певних зобов’язань [169, с. 5]. Відомий

український джерелознавець М. Ковальський ототожнював акти і документи [140]. До документів М. Ковальський відносив: «законодавчі пам'ятники, урядові постанови, акти гродських і земських судів, міського і сільського самоврядування, публічно-правові і приватноправові акти, документи центральних і місцевих урядових органів...» [140, с. 24]. Ця класифікація має досить вузьку спеціалізацію. Її М. Ковальський подає стосовно опублікованих в радянський час актових матеріалів з історії України XVI – XVII ст. Аналізуючи конкретні збірники документів, джерелознавець додає деякі групи джерел, зокрема «акти феодального землеволодіння і господарства (люстрації, інвентарі тощо), устави церковних організацій, міжнародні акти» [140, с. 28]. Такий склад документальної групи, що М. Ковальський ототожнював з актами, має багато спільного з документальною групою, виокремленою в 60-х роках І. Крип'якевичем. Останній вважав, що: «до документів належать грамоти, привілеї, адміністративні та військові накази, інвентарі маєтків, люстрації і ревізії земель, податкові й торгові реєстри, судові рішення, ухвали сеймиків, устави і книги церков, церковні документи, книги братств і шкіл, матеріали до історії мистецтва, приватні листи» [165, с. 3-4]. Тобто українські науковці до актового (або документального) матеріалу включали досить широке коло джерел.

Теорія актової археографії у 70-х роках займалася не лише виробленням засад трьох магістральних напрямів (евристики, камералістики і публікації українських актів), але й дрібнішими питаннями, що свідчить про розвинутість самої актової археографії. Зокрема, важливим питанням евристики було встановлення кола опублікованих джерел. Свою методику щодо цього аспекту пошукової діяльності пропонує М. Ковальський. Евристика за ним - це «теорія і методика пошуку з метою досягнення наукових знань, встановлення закономірностей і законів» [140, с. 9]. Аналіз публікацій джерел передбачає встановлення інформації про:

1. «Форму, тип, вид публікації.

2. Авторство, імена укладачів і видавців, що не завжди вказані, особливо у дореволюційних виданнях.
3. Призначення і мета видання.
4. Хронологічні й територіальні межі, що охоплює вміщений у збірник матеріал.
5. Класифікація складу документів, виокремлення окремих видів джерел.
6. Структурні частини видання, наявність вступів, передмов, історичних, джерелознавчих і археографічних коментарів і довідок, різноманітних покажчиків (предметних, географічних, іменних), тобто науково-довідкового апарату.
7. Спосіб відтворення оригіналів (передача текстів графічним або фототипічними шляхом, хромолітографії тощо, ступінь збереженості мовних особливостей).
8. Археографічна легенда – дані про місцезнаходження оригіналів, попередні їх публікації. Кількість сторінок або аркушів оригіналу, вказівки на публікацію оригіналу чи копії тощо.
9. Можливі помилки в прочитанні текстів, типографічні «опечатки» при відтворенні рукописів тощо.
10. Виокремлення найважливіших джерел, що дозволяють встановити нові факти, явища, оцінки, погляди на інші сторони історичного процесу» [140, с. 15-16].

За цією схемою було проаналізовано збірники документів, що вийшли друком в радянську добу й містили інформацію про історію України XVI – XVII ст. [140, с. 15-16]. М. Ковальський, як правило, не співставляв «теоретичну» і практичну частини збірок. З усіх зазначених пунктів менше уваги приділяв мовним особливостям публікації. Важливою для нього була точність передачі факту і оригінал документу, обраний для публікації.

Пріоритетними групами дослідження в 60-70-х роках стали грамоти та документи судово-адміністративних установ доби феодалізму.

Основні принципи публікації грамот розвивалися в основному в межах серії «Пам'ятки української мови», де вийшло декілька збірників грамот. В 60-х роках вийшов збірник «Українські грамоти XV ст.» [322], а у 70-х продовженням цієї серії стали «Грамоти XIV ст.» [83]. Порівняння цих двох видань вказує на певну еволюцію у виданнях грамот. Так, видання 1970-х років відрізняється стислою передмовою (лише 3 сторінки, тоді, як видання 60-х років налічувало близько 20-ти), покажчиками, що спеціалізувалися на лексичних формах. «Грамоти XIV ст.» були фактичними перевиданнями, тоді як у передмові до «Українських грамот XV ст.» було заявлено про публікацію великої кількості невідомих до цього часу грамот. В передмові до «Грамот XIV ст.» відсутнє саме визначення «грамота», так, як і в «Українських грамотах XV ст.», але на відміну від останньої передмова до «Грамот XIV ст.» носить суто філологічний характер.

Підставою для відбору документів у збірник була присутність виразних ознак української мови. Збірник «Грамоти XIV ст.» став підсумком великої дослідницької роботи не лише колективу інституту української мови АН УРСР, але й загалом української гуманітаристики. Про це красномовно свідчить бібліографічний покажчик використаної літератури, та список літератури при кожному тексті пам'ятки, що характеризує грамоту в цілому. Крім того література подається і у словниках-покажчиках до окремих осіб чи географічних об'єктів.

Звертає на себе й спосіб передачі тексту грамот: «Текст грамот супроводжується або фотокопією наявного оригіналу, або рукописної копії грамоти. Інші види рукописних копій, як і всі доступні нам публікації цих документів, детально опрацьовано і подано у вигляді різночитань текстів до кожної грамоти окремо» [83, с. 5]. Це вперше, вірогідно, в українській радянській археографії так ретельно відтворювались пам'ятки, що стало результатом описаних у цьому дослідженні процесів 50-х – 60-х років у археографії.

Не лише передмова, але й уся збірка є зразком мовознавчого дослідження. Відповідні додатки у вигляді спеціалізованих лінгвістичних показників є цьому свідченням. Принципам їх укладання присвячена більша частина передмови. Ні про принципи датування, на відміну від «Українських грамот XV ст.», ні про засади укладання заголовків і легенд в цій публікації не говориться. Очевидно почасти й тому, що ці питання досить детально були обумовлені «Правилами» М. Пещак та В. Русанівського.

В ключі висловлених зауважень зокрема до принципів укладання іменних показників, висловлених істориками стосовно «Українських грамот XV» (див попередній розділ з викладом цих зауважень у актовій археографії), цікавою є ремарка М. Пещак: «Оскільки в сучасному українському мовознавстві немає відповіді на питання, як здійснювалося найменування осіб у XIV ст., а деякі побіжні зауваження щодо відсутності прізвищ у той період не зовсім аргументовані..., то в показнику даються не тільки імена, а й супровідні до них уточнення, які могли виконувати функції сучасних прізвищ...» [83, с. 6].

Текст грамот передано за «Правилами» М. Пещак та В. Русанівського. Для грамот XIV ст. передбачалася методика передачі фактично «буква в букву» з залученням фотокопій. Примітки в текстах стосувалися різночитань, що зустрічаються в попередніх публікаціях грамот. Також публікації супроводжуються текстологічними спостереженнями типу: «Як видно з різночитань публікації грамоти, видавці користувалися різними її копіями. Цим очевидно пояснюється і посилання на різні архіви, в яких вони зберігаються...», «для даної фотокопії використано копію, що зберігається в рукописному відділі Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна...» тощо.

Посторінкових приміток мало (на 142 сторінках всього 9 посторінкових приміток) і стосуються вони пояснень вилучень окремих грамот; написання слів; розшифрування письма (зокрема є й такі примітки, що «останні три

слова треба читати справа наліво»); значення тієї чи іншої позначки, що зустрічається в тексті тощо.

Поряд з грамотами, найбільшої розробки в українській радянській археографії у 60-х – 70-х роках здобули документи судово-адміністративних установ, оформившись не лише як едиційна проблема, але й як проблема архівної евристики та камеральної обробки. Актовим книгам судово-адміністративних установ належало провідне місце серед писемних джерел, бо це - найбільш масове джерело. Ці джерела збереглися краще, ніж інші [142, с. 28] і були достатньо різноманітними за змістом занесених до них записів [142, с. 34-37]. Варто нагадати, що 60-ті роки стали новим етапом дослідження книг судових, адміністративних та фінансових установ України, оскільки була розроблена система їх дослідження. Такий проект як уже зазначалося постає у статті Я. Дашкевича «Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст.» Оригінальною і новою була концепція архівної евристики актових книг судово-адміністративних установ, запропонована М. Ковальським у 70-х роках. На вироблення методики архівної евристики цього виду джерел вплинули загальні уявлення М. Ковальського про книги судово-адміністративних установ як про особливий вид джерел. Особливість, на думку науковця, полягала у наявності взаємозв'язку між справами у межах книги і між книгами в межах історично складеного комплексу. Наприклад, вони носять спільні стильові особливості способів фіксації юридичних відносин, спостерігається подібність актових формулярів тощо [142, с. 107]. М. Ковальський розглядає цей комплекс як цілісний організм. Вибіркове використання справ порушує цілісність джерельної інформації. Дослідник намагається обґрунтувати думку, що книги судово-адміністративних установ, розглянуті не по одинці, а як певний комплекс є новим видом джерела, інформаційний потенціал якого ще не вивчений. Образно кажучи, М. Ковальський впевнений, що актові книги судово-адміністративних установ, взяті як певна цілісність, мають свою не

почуту мову. Дослідник намагається почути «мову» цієї цілісності, розшифрувати її інформаційний посил. Але для цього потрібно відновити цю втрачену цілісність. Саме це є метою архівної евристики. На прикладі актових книг судово-адміністративних установ XVI–XVIII ст. Правобережної і Лівобережної України, що зберігалися в ЦДІА УРСР у м. Києві, М. Ковальський виробляє методику відновлення такої цілісності.

Головною причиною розпорошеності науковець вважає систему комплектування архівів. Специфічною особливістю колекцій документів ЦДІА СРСР та ЦДІА УРСР в м. Києві є «їх відірваність від первинних фондоутворювачів й комплектування з прагматичною метою окремими феодалними фаміліями, монастирями чи в пізніші часи дослідниками, археографічними установами ... чи архівістами» [142, с. 107].

Методика архівної евристики для актових книг судово-адміністративних установ XVI–XVIII ст., що діяли на окремій частині території України, за М. Ковальським, складається з наступних етапів:

1. «Обстеження архівних зібрань.
2. Фіксація реального становища.
3. Обстеження і фіксація стану окремих частин. Зокрема щодо судово-адміністративних книг XVI–XVIII ст., «зосереджених в фондах ЦДІА УРСР в Києві і у Львові, їх походження, внутрішню структуру, хронологічні рамки, наявність пропусків, ступінь репрезентації, у тому числі якісної» [142, с. 107].
4. Поєднання всіх знайдених частин в єдине ціле, що фіксується у вигляді списку архівосховищ, фондів, колекцій, де містяться частини комплексу актових книг XVI–XVIII ст.» [142, с. 107].

Щодо конкретних кроків, то для з'ясування цілісності комплексу а також існуючих пропусків була створена ціла система, що мала вигляд переважно таблиць. Зокрема таких, що фіксували кількість фондів, їх якісний склад [142, с. 41-42]. Таким чином вдалося з'ясувати кількісні показники: яких книг

судово-адміністративних установ збереглося найбільше, динаміку поповнення фондів тощо. Врахування системи переведення старих номерів актових книг на сучасні разом з вивченням архівних описів допомогло на початковому етапі створення уявлення про наявні актові книги. Далі М. Ковальський звертає увагу на книги, що не мали старих архівних номерів, отже таких, що певним чином випали з системи обліку комплексу актових книг. Він знаходить 31 таку книгу, що, можливо, вважалися раніше втраченими.

Таким чином, М. Ковальський з'ясував, що на кінець 70-х років «вдалося повернути до ЦДІА УРСР в м. Києві 2119 книг судово-адміністративних установ України XVI–XVIII ст. (тобто 35,5% від загальної кількості – 5938 одиниць зберігання), в тому числі 1981 таких, що мають старі інвентарні номери, 31 без їх позначення й 187 кременецьких книг, що були складені київськими архівістами у післявоєнні роки з розсіпів цих зібрань актів» [142, с. 43].

В таблиці № 5 у М. Ковальського наведено назви 58 фондів ЦДІА УРСР в м. Києві, де знаходяться актові книги судово-адміністративних установ. Проробивши велику підготовчу роботу, М. Ковальський був готовий вирішити головне питання про кількість збережених актових книг судово-адміністративних установ XVI–XVIII ст. та про наявність чи відсутність певної цілісності. Щодо кількісних показників та повноти зібрання орієнтиром для М. Ковальського були описи, зроблені в дореволюційні часи: «Порівняння даних з одного боку судово-адміністративних книг, що нині зберігаються в ЦДІА УРСР в м. Києві, а з іншого нині відсутніх, але таких, що зберігалися в цьому архіві в дореволюційні часи, переконливо свідчать, що актові книги за період XVI і першої половини XVII ст. в більшості збереглися» [142, с. 49]. У то й же час, якщо актові книги XVI й першої половини XVII ст. утворюють певний цілісний комплекс, то цього не можна сказати про актові книги XVIII ст. Далі М. Ковальський аналізує структурні

показники виокремленої цілісності (актові книги XVI– першої половини XVII ст.) щодо їх приналежності до певних установ, стану збереженості, кількості тощо.

Завершивши етап пошуку історичних джерел, необхідно було перейти до наступного його етапу – опису. У своїй роботі М. Ковальський високо оцінює описи «Кременецьких актових книг». Дійсно, видання у кінці 1959-го – 1960-х роках цих описів було археографічною подією.

Попри те, що М. Ковальський високо оцінював описи актових книг Кременецького земського суду, особливо поактове їх вивчення і опис, він мав власні погляди на систему описів, у відповідності до концепції історичного джерело у світлі вчення про інформацію. Описи потрібно робити на весь комплекс актових книг як історично складеного комплексу, дотримуючись певної системи. Необхідне «встановлення ряду параметрів для кількісного їх аналізу: за формулярами, функціями, номенклатурою, термінологією, суб'єктами і об'єктами права, соціальним та економічним становищем осіб, згаданих в актах, юридичними взаємовідносинами та за іншими ознаками. Реалізація такого комплексного завдання дозволяє виявити потенційно приховану інформацію, що міститься в цих документальних комплексах джерел» [142, с. 108].

Якщо М. Ковальський намагався охопити весь комплекс актових книг судово-адміністративних установ, що зберігалися в ЦДІА УРСР у м. Києві й відповідно виробити систему опису цього комплексу, то О. Купчинський зосередився на виробленні загальної методики для опису окремої актової книги як пам'ятки епохи. В основу вироблення методики опису актової книги О. Купчинський поклав принцип розуміння, основним етапом якого було з'ясування суті сюжету книги. Для цього важливо було «з'ясувати її будову, зміст структурних частин та їх взаємозв'язок...» [176, с. 19]. Програма опису актових книг і фасцикул у межах каталогу включала 20 основних елементів, розташованих у такій послідовності: «1) порядковий номер опису книги,

фасцикули в «Каталозі»; 2) крайні дати; 3) назва (титул) книги, фасцикули; 4) відомості про зміст книги, фасцикули. Виклад змісту книги, фасцикули повинен мати загальний характер. В одній анотації не можна охопити всіх питань, порушених на сотнях сторінок, що заповнювалися протягом одного чи більше років. Загальний опис книги передусім необхідний для однотипних за змістом і формою актів, що стосується судових розглядів справ. Однак при наявності у книзі чи фасцикули окремих цілком завершених в структурному відношенні документів, виданих найвищими властями, які мають загальногромадське значення (універсали, декрети, привілеї, укази, глейти, мирні трактати, уставні грамоти, статути, оголошення про посполиті рушення тощо), в анотації подаються окремі дані про ці документи. Це стосується також конституцій, люстрацій, інвентарів, подимних тарифів, ревізій, актів про встановлення кордонів, актів міжнародних комісій тощо.

Окрема увага звертається на документи, які розкривають факти класової боротьби, стосуються історичних осіб; 5) мова; 6) автентичність книги, фасцикули та їх складові частини; матеріал, на якому зроблені записи; 9) обсяг книги, фасцикули та їх формат; 10) оправа (палітурка, папки); 11) письмо та інші графічні знаки; 12) художні елементи книг, фасцикул; 13) засоби засвідчення; 14) додаткові тексти і нотатки на книгах; 15) стан збереження документів; 16) взаємозв'язок книги, фасцикули та інших одиниць збірки або фондів; 17) сучасне місце зберігання; 18) походження (провенієнція) книги, фасцикули; 19) інформація про основні публікації текстів книги, фасцикули, регести; 20) наукове використання документів книги, фасцикули» [176, с. 20].

Хоча ці принципи були вироблені О. Купчинським у процесі роботи над актовими книгами земських і гродських судів, дослідник зазначає, що: «Ця програма може бути використана і для опису інших актових книг, зокрема книг підкоморських, трибунальських, каптурових, конфедератських,

шляхетських судів та актових книг магістратів, ратуш, міських і сільських урядів, з урахуванням специфіки їх розвитку і формування» [176, с. 20].

Окрім створення загальної методики для опису актових книг, як окремого виду джерел, О. Купчинський займався виробленням описів окремих груп документів в межах цього виду. Зокрема описами актових книг гродських і земських судів. У своїй спеціальній роботі, присвяченій документальним фондам цих установ, дослідник зазначав, що «частина земських та гродських судово-адміністративних книг і фасцикул є на сьогодні чи не єдиним найбільш повним актовим зібранням для західноукраїнських земель (відповідно київське зібрання для інших територій), на основі яких можна реконструювати досить повно український дипломатарій XV–XVIII ст. і його ступінь автентичності, вони містять майже вичерпний репертуар різних видів, типів і жанрів документів для свого часу... створюють підстави для класифікаційних схем актового матеріалу XV–XVIII ст.» [172, с. 5]. У статті «Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст.» О. Купчинський намагається обґрунтувати думку, чому саме актовим книгам цих установ треба надати пріоритет в описі і його подальшому виданні. Це (перш за все) тематична невичерпність змісту їх документів, наявність копій давніх документів, оригінали яких не збереглися. Окремо вони є джерелом для дослідження гродських і земських судів, що одночасно були і судовими і адміністративними органами самоврядування. Це джерело інформації про тогочасне судочинство. Персональний склад, обов'язки урядовців тощо. Широкі хронологічні й територіальні рамки і це стосується перш за все західноукраїнських земель: Правобережжя і Волині. Повнота документальної бази: на 1976-й рік збірка гродських і земських книг та фасцикул налічували 8264 одиниць зберігання (у Львові зберігалось 6541 одиниць, а у Києві 1729 [176, с. 16]).

Окремо тут слід зупинитися на питанні щодо особливостей системи діловодства. Актові книги цих установ мають палеографічні й мовні

особливості, що розширює коло фахівців, яким були б цікаві ці документи. Акти гродських і земських судів є особливо цінним джерелом для локальної історії – тих регіонів, де вони почали діяти найраніше і де збереглася їх найбільша кількість. У пізнішому своєму дослідженні «Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова» (К., 1998) О. Купчинський поглиблює своє дослідження. Тут буде доцільним використати його матеріали для дослідження процесів, що відбувалися в радянській період, оскільки сам автор у передмові зазначив, що концептуально ця книга була вже готова у 60 – 70-х роках [172, с. 8]. Отже, вона складається з двох частин і містить розширення окремих положень, що були викладені в зазначеній статті О. Купчинського. Зокрема подається історія діяльності земських і гродських установ: законодавчі підстави та хронологічні рамки діяльності земських і гродських судів; територія і обсяг діяльності й компетенції; персонал канцелярій та його обов'язки; загальна характеристика форм ділової документації судово-адміністративних установ (акти, актові книги, фасцикули). З 20-ти пунктів схеми побудови каталожної статті, що пропонувалася дослідником як опорна не лише для актових книг земських і гродських судів, але й для актових книг інших судово-адміністративних установ, у вказаній роботі окремого опрацювання і розширення щодо актових книг земських і гродських судів здобули два пункти: про мову і зміст.

Висвітлення останнього пункту складає окрему (другу) частину праці «Земські та гродські документальні фонди Львова» і називається «Основні питання змісту актових книг і фасцикул судово-адміністративних установ» і рубрикується за такими темами: населення і державний лад; суд і право; економіка; суспільно-політичне життя; побут, церква, культура.

Окрім розробки питання опису актових книг та їх окремого різновиду актових книг земських і гродських судів, О. Купчинський торкається питання опису окремого акта. У статті «До питання про характеристики формуляра

рукописних документів середньовіччя» термін «документ» вживається для означення юридичного акту, а поняття «документ» і «акт» - ототожнюються [170, с. 12]. Опис акта повинен містити елементи як зовнішнього опису так і внутрішнього. Як зазначає О. Купчинський «до зовнішніх ознак документа відносяться його зовнішній вигляд і оформлення: а) матеріал, на якому складений документ;. б) форма та формат документа; в) способи лініювання; г) знаряддя письма; д) письмо та інші графічні знаки документа; е) художнє оформлення; є) засоби засвідчення; ж) стан збереженості; з) способи складання аркуша; і) додаткові написи на документі» [170,с. 13]. Тоді, як до внутрішнього опису документа відноситься аналіз його побудови, змісту та мови («лексичні, стильові та інші особливості» [170, с. 16]).

В окремих статтях, що торкаються різних аспектів зовнішнього і внутрішнього опису середньовічних документів, О. Купчинський характеризує риси, притаманні власне українському середньовічному документу: це і характеристика особливостей паперу місцевого виробництва; форма і формат (розмір) паперу, що характерний для окремих гетьманських універсалів, давньоруських пам'яток; форми найдавніших українських (місцевих) документів. Висвітлюється значення вивчення письма та окреслення його індивідуальних особливостей, що вказують на локацію виникнення і приналежність до певної писарської школи, так само, як і спосіб складання аркуша, особливості побудови документів тощо. Окремі пункти О. Купчинський ілюструє прикладами з актів, що виникли на території України (УРСР) від часів Київської Русі. Ілюстративні зразки взяті О. Купчинським з діловодства князівських, королівських, господарських канцелярій, вищих церковних установ, а також гродських актових книг.

Щодо видання описів, то стосовно важливості відтворення цілісності комплексу актових книг, мало постати і питання про особливості видання описів. Актуалізація цього питання відбулася в пізніші часи. Так, у «Рекомендаціях до складання подокументальних описів актових книг

Правобережної України XVI – XVII століть» В. Страшко зазначає: «Якщо говорити про традиційну публікацію результатів роботи у книжковій формі, очевидно, варто відмовитись від попередньої практики публікації описів окремих книг і перейти до публікації їхніх комплексів» [306, с. 100].

У 70-х роках мова йшла про віднайдення найприйнятнішої форми описів актового матеріалу. Так, О. Купчинський, спираючись на досвід довоєнної української археографії, робить висновок про безперспективність регестової форми видання актового матеріалу: «На основі досвіду попередніх поколінь архівістів доходимо висновку, що створювати тепер посібник у вигляді регестового як найбільш повного опису документів актових книг і фасцикул неможливо. Це красномовно довели терміни і темпи опису книг і фасцикул в архівах до війни» [176, с. 18]. Натомість видання описів у вигляді каталогів є виходом із ситуації, що склалася: «На наш погляд, для потреб нашого сучасника найбільш відповідною формою описання гродських і земських книг та фасцикул є каталог, який подавав би загальну інформацію про склад і зміст документів, повідомляв би про основні тематичні групи, давав би характеристику книг і фасцикул як історично сформованих писемних пам'яток XV–XVIII ст.» [176, с. 19].

У 70-х роках проблеми актової археографії зосереджувались навколо виокремлення базових елементів, що має містити видова публікація цих документів. Однією з найвиразніших проблем була та, що при публікації актових джерел необхідно подавати формуляр самих актів. Зокрема необхідність подання формулярної структури актів була одним із пунктів аналізу документів актових книг, представлена М. Ковальським. О. Купчинський відводив ключову роль формуляру, пояснюючі це так: «Вивчення формуляра документа – актуальне і вкрай необхідне питання джерелознавства. Воно криє в собі одну з центральних проблем дипломатики – проблему співвідношення форми і змісту документа. Кожний документ як об'єкт взагалі це – певним чином структурно оформлений зміст. Зміст і

форма документа перебувають у діалектичному взаємозв'язку, в єдності та взаємодії...» [170, с. 16-20].

О. Купчинський виділяє три основні частини структури середньовічного акта, кожна з яких в свою чергу «поділяється на ряд формул (клаузул)» [170, с. 16-20]. У статті «До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя», дослідник дає стисло і досить вичерпну характеристику кожної з частин і їх формул [170, с. 16].

Розвиваючи ідею дослідження актових книг як цілісного комплексу, М. Ковальський окреслює нові перспективи, що відкриваються у цьому зв'язку перед українською радянською археографією. Як уже зазначалося, особливістю розміщення судово-адміністративних актових книг в ЦДІА у м. Києві М. Ковальський визначає розірваність комплексу. Методика архівної евристики М. Ковальського була націлена на відновлення цієї цілісності. Відтак роль археографії - представити у вигляді публікації цю відновлену цілісність. Оскільки об'єм актового матеріалу досить великий, поставало питання про форму його публікації.

IV.2.2.2. Літописна археографія.

В 70-х роках було опубліковано ряд досліджень, в яких так чи інакше піднімалося питання публікації українських літописів. Це праці Литвиненко М. «Джерела історії України XVII ст.» (Харків, 1970); «Літопис Самовидця» з передмовою Я. Дзири (К., 1971); Ісаєвича Я. «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст.» (К., 1972); Мицика Ю. «Украинские летописи XVII века» (Дніпропетровськ, 1978); його ж «Вопросы публикации текста «Кройники» Феодосия Сафоновича» (Дніпропетровськ, 1978), Князькова Ю. «Некоторые вопросы публикации украинского хронографа» (Дніпропетровськ, 1978). Також М. Ковальський наприкінці 1970-х років зробив дослідження в царині архівної евристики

нарративних джерел до історії України XVI – XVII ст., серед яких головне місце посідали літописи.

Варто відмітити, що за датами виходу досліджень у 70-х роках виокремлюється два періоди: початок 70-х і їх кінець як найпродуктивніші періоди дослідження літописів.

Тут слід зупинитись на дослідженні М. Литвиненко, присвяченому огляду джерел з історії України XVIII ст. У вступі міститься традиційний для того часу нарис методології, але разом із тим вказано на відсутність «монографічних досліджень окремих питань джерелознавства історії України, окремих категорій джерел, цілісних оглядів їх за певну добу чи з певної частини України. Не знайшли висвітлення в українській радянській історіографії більшість джерел періоду феодалізму» [182, с. 5]. Праця містить традиційну класифікацію джерел і відображає тогочасний підхід до історичного документу як до джерела інформації для історичного аналізу і синтезу. Представлено номенклатуру українського актового матеріалу, ревізії, описи, мемуарна та історична література. Попри деякі критичні зауваження щодо методик використання історичних джерел, дане дослідження має суто джерелознавчий погляд на документ та його введення до наукового обігу. Археографічна складова «розчинена», українська специфіка означена на рівні її хронологічного виміру.

Дещо інший підхід спостерігаємо у публікації «Літопису Самовидця» Я. Дзири. Загальні положення представлені у передмові до публікації від редакційної колегії. Тут маємо суто джерелознавчий посил на самому початку: «У радянській історичній науці чільне місце посідає джерелознавство, яке досліджує й аналізує документальні матеріали, їх походження, достовірність, фактичну цінність, розкриває особливості відбиття ними дійсності, розробляє методикау вивчення, аналізу та використання їх» [184, с. 5]. Але вже у вступі Я. Дзири подано археографічну частину, викладену у традиційний для цієї дисципліни спосіб, починаючи від

характеристики самого жанру літопису, історії використання та публікації літопису, його списків тощо [184, с. 9-42]. Згадується текстологічний аналіз пам'ятки, М. Петровського, дослідження В. Модзалевського та ін. [184, с. 17]. Власне археографічна частина вступу від упорядника є незвично для того часу розлогою і здебільшого пам'яткознавчою [184, с. 39-42]. Подаються особливості передачі тексту пам'ятки, примітки мовознавчого характеру, зміна почерків переписувачів, список застарілих та маловживаних слів. Важливим елементом видання став додаток у вигляді покажчика українських літописів [184, с. 206]. Остання позиція явно вказувала на потребу подальшого опрацювання та публікації цих пам'яток, зазначала окреслення українського пам'яткознавчого предмета досліджень.

Дещо подібним виглядає підхід Я. Ісаєвича в його дослідженні «Джерела з історії української культури доби феодалізму» [126]. У дослідника вже виразніше звучить мотив пам'ятки поряд з джерелом до теми дослідження.

Тим не менш, наприкінці 70-х років джерелознавчі підходи переважають. Ю. Мицик у навчальному посібнику «Украинские летописи XVII века» дає якнайповніший огляд матеріалів, що можна віднести до літописів XVII ст., звертаючи увагу на невідомі і ряд нововідкритих. Автор розглядає літописи насамперед як джерела інформації, носії фактажу для історичного узагальнення [219].

І, якщо «Украинские летописи XVII в.» можна віднести до дослідження джерелознавчого характеру, то об'єктом дослідження у статтях Ю. Мицика й Ю. Князькова є суто археографічні проблеми. В обох статтях велика увага приділяється історії публікації пам'яток, аналізу публікаторських методик та їх недоліків. Таким чином дослідники намагаються сформулювати засади власної методики, що безумовно свідчить про формування української радянської археографічної школи вивчення і публікації українських літописів.

Отже, щодо українського хронографа, існували ранні й пізні його списки. До помилок дореволюційної археографії Ю. Князьков відносить те, що за основу було обрано неправильні варіанти тексту, що були пізнього походження, поверховий перегляд рукопису, відсутність джерелознавчого аналізу змісту пам'ятки, неправильно встановлені джерела хроніки, фрагментарна публікація. Фактично ті ж самі помилки допускала й радянська археографія.

До суттєвих помилок як дореволюційних, так і сучасних зарубіжних публікацій Ю. Мицик відніс перш за все неправильну передачу тексту, що «призвело до утворення неймовірних форм» [217, с. 59]. У підсумку дослідник «Кройніки» Феодосія Сафоновича приходять до висновку: «Таким чином, спроби публікації тексту пам'ятника дореволюційними вітчизняними дослідниками, як і зарубіжними буржуазними авторами, виявились невдалими. Оскільки опублікована лише незначна частина пам'яток, причому без залучення інших списків, за застарілими і недосконалими правилами, завдання публікації «Кройніки» є одним з важливих завдань вітчизняного літописознавства» [217, с. 59].

Методика роботи дніпропетровських вчених, насамперед Ю. Мицика та Ю. Князькова, полягала в наступних засадах. Починаючи роботу, вони намагалися зібрати всі існуючі редакції і списки пам'ятника, згрупувати їх за певними ознаками. Так для Ю. Князькова важливим став розподіл на ранні й пізніші варіанти тексту, а для Ю. Мицика ще й встановлення певної спорідненості між окремими списками.

Дослідники проаналізували всі списки щодо фактографічної сторони, виявили ті списки, де повідомлення є унікальними і не повторюються в інших списках, з'ясували правильність датування подій у тексті, цілісність тексту (на присутність чужорідних вставок) тощо. Так Ю. Князьков з'ясував, що найбільш пошкодженими і недостовірними, найвіддаленішими від протографа були пізніші варіанти [136, с. 75-82].

Методику порівняння у деталях представлено у згаданій вже статті Ю. Мицика. У процесі роботи над «Кройнікою» Феодосія Сафоновича дослідником було виявлено вісім її редакцій і списків: Погодінський список; Вестероський; Толстовський; списки, що збереглися в бібліотеці Києво-Софійського собору; список скопійований О. Рогозинським; список Ліндберга XVIII ст.; список, що належав П. Зубову та редакція «Кройніки о Русі» П. Кохановського.

Ю. Мицик виробив єдину методику аналізу цих варіантів, що включала наступні пункти: назва, місце зберігання, історія побутування, зовнішній опис, кількість аркушів. Окреме місце приділено аналізу палітурки, паперу, водяних знаків, стану збереженості, характеристиці почерків. Наслідком такого аналізу став висновок про те, що «найбільш достовірно текст оригіналу «Кройніки о Русі» передає Погодінський список» [217, с. 67], а також і те, що «помилки Погодінського списку можна виправити лише по редакції П. Кохановського» [217, с. 67]. Також було зроблено висновки, що «автори скороченої і особливої редакції настільки глибоко переробили «Кройніку про землю Польську», що ці редакції неможливо публікувати в примітках до списку, відмічаючи різночитання. Вони вимагають окремої публікації, і їх свідчення лише у небагатьох випадках можуть бути використаними при реконструкції тексту» [217, с. 69-70]. Отже, у підсумку можемо зазначити, що на кінець 70-х років склалася система уявлень про недооціненість в радянській археографії українських літописів і необхідність їх опрацювання саме українськими фахівцями. Ці висновки впливають з наступних засад про те, що:

- при публікації окремих літописів не було враховано всього спектру наявних варіантів тексту, це інколи призводило до вибору найневдалішого з них для публікації;

- не враховувався контекст написання пам'ятки, наслідком чого було неправильне встановлення його вихідних даних (авторства, дати написання тощо);
- ігнорувалися як несуттєві зовнішні й внутрішні особливості пам'ятки.

Висновок до розділу.

Таким чином, розпочата дискусія в 70-х роках про предмет і метод археографії на рівні загальносоюзних археографічних центрів (за визнанням редакції журналу «Советские архивы», на сторінках якого вона була поведена), закінчилась нічим. Хіба що термін «допоміжна історична дисципліна» був замінений на «спеціальну історичну дисципліну», що не змінювало суть справи, адже, за визначенням С. Шмідта, означав те ж саме явище. Все залишилось постарому, почасти ставши причиною стагнаційних процесів, що охопили радянську археографію у 80-х роках. Але справа цим не закінчилась, і мала продовження вже після розпаду Радянського Союзу. Розпочата робота із зміни статусу з допоміжної на самостійну дисципліну знайшла продовження вже в межах російської археографії, як стрижнева тема 1990-х – початку 2000-х років. Так, О. Козлов і Є. Кудрявцев в 1991 році зазначали. Що: «...на даному етапі розвитку археографія підійшла до порогу, коли вона може конституюватися як окрема історична дисципліна» [154, с. 39]. При цьому серед найважливіших проблем називались необхідність визначити предмет археографії, її методи. Особливе місце приділялося термінології [297, с. 16]. Почали розвиватися одразу два напрями: традиційна, радянська археографія історичного джерела і нова для СРСР – археографія історичної пам'ятки. Зміст терміну «пам'ятка» зазнає інтерпретації і не є уніфікованим терміном. Так, Г. Корольов виокремлює його «меморіальну» семантику. Пам'ятник створюється для того, щоб зберегти і донести до нащадків певний сенс [159, с. 63-65]. По-іншому розуміє сутність пам'ятки В. Черних. Для нього це перш за все унікальні, одиничні явища [337, с. 24-28].

В. Козлов у цей же час розвиває інший напрямок археографії, зорієнтований на історичне джерело. Головною функцією археографії вважає «перетворення документа на історичне джерело» [159, с. 65]. Відповідно до предмета і завдань у двох археографічних підходах напрямки розвитку різні. В. Черних акцентує увагу на цілому спектрі завдань, що стоїть перед польовою і камеральною археографією, тоді як В. Козлов розвиває різноманітні аспекти едиційної археографії.

Г. Корольовим був запропонований ще один шлях по виведенню археографії зі статусу допоміжної дисципліни. Він запропонував розвивати концепт «археографічна культура» [159].

Не дивлячись на різноманіття концепцій щодо предмету археографії, в центрі уваги українських радянських археографів у 70-х роках знаходиться проблема історичного джерела: пошуку, опису й видання. Пам'яткознавчий аспект проявився лише у методиці вироблення опису документів у вигляді каталога О. Купчинського на прикладі пергаментних документів. Новаторським виявився проект М. Ковальського, який наприкінці 70-х років в рамках джерелознавства зацікавився джерелознавчим потенціалом історично складених комплексів. На прикладі судово-адміністративних установ він намагався запровадити нові польові, камеральні та зрештою й едиційні правила для представлення нового для радянського джерелознавства історичного джерела.

Загальний стан стагнації, в якому перебувала українська радянська археографія, уповільнив усі процеси, започатковані у 60-х роках, а почасти навіть скасував деякі з них. Зокрема це стосується формування уявлення про засадничий аспект науки – її предмет. Фактично українська радянська археографія у 70-х роках випала з контексту загальносоюзної, зосередившись в основному на питаннях едиції актуальних в ідеологічному плані видань. Це відобразилося як на рівні теоретичних розробок, що є в цей час по-суті поодинокими спробами, а також на кількості археографів, задіяних в розробці

теорії. Їх коло порівняно з 60-ми роками значно звузилось, так само, як і можливість публікації робіт теоретичного плану.

Фактично археографія як окрема дисципліна припинила своє існування на певний час. Якщо вона існувала, то лише як відгалуження інших допоміжних дисциплін – архівознавства та джерелознавства. Що безумовно вплинуло в першу чергу на рівень теорії.

Розділ V. Археографія 1980-х років: від української радянської до української археографії в УРСР.

V.1. Теорія та методика археографії в умовах суспільних трансформацій.

Станом на кінець 70-х років очікуваних змін у визначенні предмету археографії в радянській науці так і не відбулося. Відповідно не змінився її статус і методика. «СЭС» у 80-х роках визначення археографії давав більш звужене, ніж у 70-х: «Археографія, допоміжна історична дисципліна, що розробляє теорію і методику видання письмових історичних джерел» [287, с. 79]. У 80-х роках на рівні всесоюзної археографії відчувається певний застій, що виражається в поверненні до старих концепцій археографії замість продукування нових смислів; поява великої кількості нової лексики, за якою не стояла поява нового явища або проблеми. В той же час дискусія 70-х показала, що в межах археографічної спільноти визріло і функціонує декілька концептів археографії. Тому в цей час продовжують розвиватися і структурувати навколо себе науковий простір ті концепти, що не були зафіксовані у формі «офіційного» тезаурусу, а існували на рівні тенденцій, альтернативних думок, дискусій. Саме вони дають найбільший «приріст» змін, дедалі чіткіше окреслюючи коло своєї проблематики.

Отже, до головних подій у галузі теорії і методики археографії 80-х можна віднести наступні факти. У 80-х роках відбувається зміцнення позицій терміну «археографія». У минулі десятиліття існувала реальна загроза зміни самої назви дисципліни. Цьому було декілька причин. Одна – це зведення археографії до функцій публікації. Тому С. Валк запропонував перейменувати «археографію» в «публікаторську справу». З іншого боку, в СРСР більшість опублікованих джерел належали не до давньої історії, а до новітніх часів. Тому частка «архео», що означала давній, не зовсім відповідала реаліям радянської археографічної діяльності. Ще наприкінці 70-х С. Шмідт був не впевнений, що вдасться зберегти термін «археографія» [350, с. 132-141]. Цей

науковець відзначав певну віджилість цього терміну, що тримався швидше на вірності традиціям, ніж на реаліях. У 80-х архаїчність як базова складова терміну археографія зміцнює свої позиції. Відстоюється думка, що археограф повинен працювати лише з віддаленими в часі матеріалами, а не з сучасними [106, с. 98-99].

Відповідно археографія на загальносоюзному рівні переорієнтовується на більш ранні історичні джерела. Зростання уваги до них, сприяє якіснішому їх вивченню, що відображається в свою чергу на напрямках методичної роботи. Зокрема відбувається розширення положення про передачу тексту в «Правилах» 1987 р. Хоча, як вважають деякі дослідники, принципові зміни щодо цього відбулися лише з виданням ВНИИДАД в 1991-му році «Методичного посібника з археографії»: «Новизна цього посібника полягала в тому, що в ньому вперше методика публікації розглядається не загальною, а стосовно до специфіки документів різних історичних епох (XVI–XVII ст., XVIII ст., XIX ст., радянський період)» [299, с. 54]. Активізуються процеси, що пов'язані з публікацією віддаленого в часі документи, а саме: проблема встановлення дати, тексту. Були окремі спроби взагалі виключити сучасні документи з предмету археографії [106, с. 99].

Загалом 80-ті роки характеризувалися підвищенням інтересом до питань теорії, про що свідчила постановка питання про те, що є предметом археографії та що є предметом вивчення теорії археографії. Зокрема в дисертаційному дослідженні «Теорія публікації історичних джерел в соціалістичних країнах Центральної і Південно-Східної Європи» (1989 р.) Г. Корольов «поставив питання про загальні й конкретні аспекти археографічної теорії» [299, с. 51-52]. До проблем загальної теорії археографії він відніс питання про предмет, статус археографії та класифікацію публікацій.

Як одну із тенденцій у визначенні складових предмету археографії варто відмітити спроби утвердити в якості предмета археографії вивчення її історії [181, с. 80-81]. Слід відмітити, що це питання вже було опрацьоване в 60-х –

70-х роках. Загалом у 80-х роках оживають деякі забуті концепції. Зокрема предмет археографії намагалися розширити за допомогою концепцій 40-х років. Так, Б. Літвак у 80-х роках поставив питання про включення в предмет археографії проблем складу і змісту опублікованих джерел, що на думку А. Степанського було поверненням до концепції С. Валка, викладеної в його роботі 40-х років «Радянська археографія» [299, с. 51].

Питання «предмету» археографії у 80-х роках зазнало чи не найбільше інтерпретацій. У процесі спроб визначити предмет археографії з'являються такі терміни, як «археографічні» й «не археографічні» публікації, «видання джерел для практичних потреб», «видання історичного джерела», «видання документів в політичних інтересах» тощо [106].

Щодо функцій археографії, то окрім едиційної були зроблені спроби закріпити за нею функції збору і опису, що втілюється в актуалізації поняття археографії в «широкому» і «вузькому» значенні. «Широке» розуміння археографії включало збирання, опис і видання джерел [297, с. 17], «вузьке» – зводило функції археографії до едиційної практики. Шляхи розширення функцій археографії були різні: практичні (діяльність Археографічної комісії, утвореної в 1956 р.) або теоретичні. Зокрема Є. Добрушкін намагається актуалізувати роль камералістики як одну з функцій археографії через тлумачення терміна «Археографія». «Графо», на думку дослідника, вживається не лише як «пишу», але й як «описую». Саме в камеральній археографії він вбачає потенціал для розвитку самої археографії, якщо «ототожнювати археографію не з будь-яким виданням документів загалом, а лише тільки з роботою по науковому відтворенню текстів історичних джерел в сукупності з обов'язковим їх описом (а також інформувати користувача про прийоми, методи видання)..., то найвідповіднішим буде термін «археографічна публікація»» [106, с. 100].

В той же час продовжує домінувати едиційна функція археографії. Ця домінанта виявляється по-різному: від ототожнення археографії й едиційної археографії до перетворення едиційної функції в окрему дисципліну. Отже, в

означений час зростає функція оприлюднення, що приводить до часткового ототожнення археографії й публікації: «...відмітимо лише одну суттєву відмінність: термін «археографія» буде застосовуватись нами лише відносно до тієї частини предмета, яка зараз, здається, беззастережно приймається всіма, а саме по відношенню до проблем публікації...» [106, с. 92]. Едиційна роль археографії в цей час гіпертрофується. Свідченням чого є наростання лексичних форм, що конкурують з терміном «археографія». Виникла ситуація, коли, за словами Є. Добрушкіна, термін «археографія» зустрічає суперника у вигляді нових термінів, утворених за допомогою едиційної функції археографії: «археографічна публікація», «археографічне видання», «едиційна археографія», «археографічне видання літописів» тощо [106, с. 95]. Всі вони використовуються як заміники терміну «археографія». Зрештою при такій гіпертрофованій функції, коли термін «археографія» переважно вживається саме в «едиційному» його значенні [297, с. 16-21], сама функція готова відмежуватися від археографії й перетворитися на окрему дисципліну. Такі спроби були зроблені в 80-х роках, і головним аргументом на користь такого виокремлення було велике значення, яке має для пізнання минулого публікація джерел [297, с. 18]. Насправді застаріла філософія археографії, небажання по-новому подивитися на її завдання, визначення базових термінів, – все те, що спричинило кризу 70-х, продовжує породжувати ситуацію, коли та чи інша функція або напрям археографічного дослідження намагаються конституюватись як окремі дисципліни. Зокрема, наприкінці 80-х була готова виокремитись в окрему дисципліну історія археографії. Книга Є. М. Добрушкіна «Історія вітчизняної археографії. Сучасні проблеми і завдання вивчення», що вийшла у 1989 р., присвячена в основному проблемам теорії історії археографії. Автор переконливо обґрунтовує необхідність існування історії археографії як особливої субдисципліни, розглядає її внутрішню структуру і взаємозв'язок з суміжними дисциплінами [299, с. 57].

Повертаючись до довгого семантичного ряду терміну «археографія», наведеного вище, варто відзначити це явище як типове для 80-х. У цей час змінюється ставлення до усталеної археографічної термінології. Кожен термін археографії містить у собі декілька значень, що спонукає дослідника до його інтерпретації. Водночас визнається, що ряд традиційних термінів неточно відбивають зміст, тому виникають нові терміни [106, с. 96-97]. Між термінами, що раніше фактично ототожнюються, зростає семантичне розмежування. Зокрема між такими термінами, як «видання документів» й «публікація документів», які С. Валк вважав простими і тотожними. У 80-х роках ці два терміни наповнюються різною семантикою [106, с. 96]. Продовжується процес тезаурусного розмежування і з'ясування різної природи термінів, що означали предмет археографії й почасти ототожнювались: «архівний документ», «історичне джерело», «документальний пам'ятник», «пам'ятка історії», «писемна пам'ятка». Актуалізація уявлення про історичний документ як про факт історії у 80-х роках породжує цілий ряд термінів навколо смислових відтінків терміну «пам'ятник», бо «публікатор-археограф підходить до документу, що публікує завжди як до пам'ятника історії» [106, с. 97].

Підсумовуючи процеси термінотворення, Г. Корольов зазначив, що особливо важливим показником розвитку науки є поява нової лексики у сфері базової термінології. Загалом поява принципово нової термінології є дуже важливим чинником і знаменує появу принципово нового. Але це доцільно робити лише в тому випадку, коли нові терміни означають область нового. В протилежному ж випадку – це деструктивні процеси: «...оновлення термінологічного апарату археографії не є виключенням. Але це виправдано лише в тому випадку, коли виявлений об'єкт, що ще не має назви» [159, с. 65].

У той же час спостерігаються спроби наблизити семантику терміну пам'ятки до значення історичного джерела. Виокремлюється її меморіальна сторона. Тобто пам'ятка – це документ, що створюється спеціально для того,

щоб зберегти пам'ять про особливо важливі події [121, с. 88]. Таке розуміння терміну «пам'ятка» не є новим, а навпаки – достатньо традиційне, започатковане В. Ключевським: «...термін «пам'ятник» в розумінні джерел як пам'яток, майже на сто років увійшло до російської, і не лише російської, історіографії. В. О. Ключевський відмітив, що історичні джерела – це або письмові, або речові пам'ятки, в яких відобразилося згасле життя окремих осіб і цілих суспільств» [144, с. 16].

Але актуалізація пам'яткознавчого характеру роботи археографа дедалі сильніше впливає на методику видання. Так, у проекті редакції 1987 року «Правил» велика увага приділена точному відтворенню пам'ятки, тому розвитку набуває такий вид публікації, як факсимільний. Вперше в «Правилах» 1987 року з'явилася нова форма публікації: «До вже наявних форм документальних видань додані такі форми, як корпус і моно видання» [154, с. 36]. Ці форми були зорієнтовані перш за все на максимальну повноту оприлюднення.

Власне «Правила» 1987-го, 1990-го рр. були розвитком тих положень і тенденцій, що були закладені в «Правилах» 1969 р. Правила 80-х, 90-х років відбили цілий ряд змін, не вказаних в цій праці, але добре проаналізованих в історіографії [252, арк. 96-101; 154, с. 35-39]. Характеристики, якими користуються науковці в аналізі цих змін виглядають як: «більш детально розглянуто», «розширено параграф», «уточнено», «конкретизовано» тощо. І це ще раз свідчить про незмінність методичних основ і їх тотожність з «Правилами» 1969 року. Процеси, характерні для всесоюзної археографії у 80-х роках, точно окреслені О. Козловим й І. Кудрявцевим: «Нова редакція «Правил видання історичних документів в СРСР» підсумувала роботу археографів за двадцятилітній період. Як бачимо, за цей час не відбулося якихось кардинальних змін в методиці видання документів, вона не збагатилася новими, до цього часу невідомими способами публікації... Нова редакція «Правил» відображає певний рівень розвитку методики публікації

історичних документів, що означає, на наш погляд, той стан її розвитку, коли вичерпані майже всі потенційні можливості» [154, с. 38].

V. 2. Українська радянська археографія у 1980-х роках і питання теорії.

На фоні явищ, що спостерігалися на рівні загальносоюзної археографії, 80-ті роки стали часом пожвавлення української радянської археографії. Процес відродження напрямків археографічної роботи, перерваний у 70-х роках, наприкінці 80-х переріс в нову якість. А саме в процес становлення власне української археографії як окремої наукової дисципліни, у перехід від радянської української до української радянської археографії Коло цих проблем визначив у грудні 1988-го року у своєму виступі П. Сохань, голова Археографічної комісії АН УРСР [293, с. 3-14].

Окреслюючи загальну теоретико-методологічну атмосферу кінця 80-х років, варто відмітити панування неспокою та творчого пошуку. Динаміка створювалась за рахунок суперечливості думок щодо базових засад цієї науки, зокрема і щодо предмету археографії.

Дійсно, що є предметом археографії? Хоча в українській радянській археографії не було проведено спеціальної дискусії, але спектр висловлених ідей був досить широким. Крайні його протилежні віхи – це два концепти «історичні джерела» та «пам'ятки». Але навіть в межах цих двох концептів існував цілий спектр суперечливих думок, які не можна звести до спільного знаменника. Поставлені запитання швидше вказували на складність об'єкта дослідження, на певні умовності, до яких змушені були вдаватися науковці, конкретизуючи його риси.

«Історичне джерело» – концепт, що мав найглибше коріння в післявоєнній радянській археографії. Полягав він у тому, що археографія як допоміжна дисципліна має забезпечити історичну науку доступними матеріалами для проведення повноцінного наукового дослідження. Відповідно до цього уявлення про предмет головним завданням археографії є інформування історика. Тому прийнятними є всі види, типи і форми публікацій, що

забезпечують якісне інформування. Але акцент на інформативному аспекті має цілий ряд «побічних» ефектів. Зокрема, будь-які скорочені форми публікації – це вже оброблена інформація за певною схемою. Навіть якщо ті ж регести налічують багато пунктів, вони стандартизують подачу інформації, випускаючи з поля зору цілу низку (хай і не важливих на перший погляд) аспектів. Таким чином звужується поле для наукового відкриття, оскільки сама подача матеріалу є вже певною науковою концепцією. Тому у 80-х роках поряд з регестами як швидкою формою інформування пропонується ідея видання за регестами повних текстів документів. Таким чином на порядку денному постає питання гносеологічного характеру: якою є найвдаліша форма подачі історичного документу для проведення наукової роботи історика? Враховуючи, що головними здобутками науки є новизна постановки проблеми, шукаються і відповідні форми подачі історичних джерел. І спектр тут знову ж таки дуже широкий: від повної подачі тексту джерела з якомога повнішою формою археографічного аналізу до факсимільної публікації, не обтяженими редакторськими коментарями, щоб не нав'язувати досліднику рамкових обмежень. Остання форма наближалася до «пам'яткознавчих» проблем. З них поставало питання про те, що предметом археографії є пам'ятка, про дотримання прав пам'ятки. У результаті цих та інших взаємодоповнюючих, суперечливих або альтернативних думок постає філософське питання – що таке загалом археографія? Тобто у 80-х роках склалася надзвичайно сприятлива наукова атмосфера для переосмислення засад археографії, виходи на нові наукові обрії. Тому у 80-х роках годі шукати розвитку однієї концептуальної лінії теорії і методики. Це швидше спектр ідей з кожного більш-менш важливого питання теорії і методики. Вони формували тенденції подальшого розвитку власне української археографії в 90-х роках.

Щодо предмету археографії, як уже зазначалося, існувало декілька концептів. Точка зору про те, що предметом археографії є історичне джерело, найбільш виразно і послідовно представлена в роботах теоретичного плану

М. Ковальського. Він вважав археографію структурним елементом одного з рівнів джерельної бази, а саме – його «реального» рівня: «...реальна джерельна база, що збереглась і дійшла до нашого часу в архівосховищах, відділів рукописів бібліотек і музеїв, а також в приватних зібраннях. У свою чергу остання фактично поділяється на дві структурні частини: по-перше, на джерельну базу вже історіографічно освоєну, тобто впроваджену до наукового обігу шляхом джерельних видань, публікацій, зокрема в результаті археографічної діяльності (іноді їх називають археографічними публікаціями)...» [98, с. 3-4]. Аналогічної думки на предмет археографії дотримувався й П. Сохань, вважаючи, що: «Предмет української археографії становить весь комплекс теоретичних досліджень і науково-практичної діяльності, пов'язаної з введенням історичних джерел (і передовсім рукописних матеріалів та архівних документів) до наукового і суспільного обігу» [291, с. 4].

Ще одним концептом був той, що в свій час розвивав В. Романовський. Предметом археографії є не просто пам'ятка, а пам'ятка, включена в пам'яткознавчий контекст.

Пам'ятка як самодостатнє і самоцінне явище, як факт історії: «Археографія – це наука, що займається збиранням, описом і публікацією документальних пам'яток історії і культури» [108, с. 48]. Подібної думки дотримувались У. Єдлінська та В. Страшко в «Методичних рекомендаціях...». За ними, археографія – це дисципліна, «що охоплює історичний і практичний аспект діяльності в галузі видання пам'яток письменства» [232, с. 5]. Остаточна ця позиція доформульована у концепції В. Страшко у його «Правилах передачі тексту кирилических документів...» [304].

Іншим аспектом було розширення складових предмета археографії. Дійсно, предметом археографії всі ці роки були письмові джерела, але навіть серед письмових не всі приймалися до предмету археографії. Домінували актові та літописні джерела. Поступово цей спектр розширювався за рахунок епістолярних джерел, мемуарів. У 70-х роках про необхідність розширити

предмет археографії за рахунок введення декількох додаткових складників говорить М. Селєзньов (його дискусію з Л. Пушкарьовим наведено в розділі III.1. – О. М.). С. Шмідт теж долучився до розробки цієї проблематики, зазначаючи, що історичними джерелами є «все, звідки черпаються відомості про минуле» [144, с. 21]. Загалом перебіг вирішення цієї проблеми на загальносоюзному рівні в 40–80-х роках розглянув у згаданій роботі М. Ковальський. У 80-х роках в радянській українській археографії домінувало звужене уявлення про те, що входить в предмет археографії – це все ще «історичні документи». Проте під тиском декількох обставин предмет поступово почав розширюватися, зокрема серед цих обставин було поширення міждисциплінарних досліджень. Але одним з вирішальних чинників, що вплинув на розширення предмета археографії, був вплив концепції українознавства гарвардського осередку, у якій характерною особливістю предмета досліджень була його синкретичність. Контакти з канадськими і американськими науково-дослідними центрами в другій половині 80-х років сприяли поширенню їх інтелектуальних здобутків і в УРСР.

Тут необхідно звернутись до загальних рис цієї концепції: «Які, отже, її прикмети, починаючи насамперед від концепційних засновників? Перше – це розуміння України як комплексного явища – історичного, культурного і геополітичного (або в широкому розумінні територіального). Усе, що в часі і просторі пов'язане з Україною, і контексти – культурні, політичні, економічні тощо, – в які Україна входила, – досліджується як сфера зацікавлень україністики. Тим самим, це галузь, по своїй суті інтердисциплінарна. Наукова україністика не тільки не може замикатися концепційним, чи «ідеологічним» партикуляризмом (наприклад, традиційним народництвом, етноцентризмом), але й у своїй практиці мусить постійно враховувати те, що силою історичних обставин поодинокі ділянки українського життя більш взаємопов'язані, переплетені, ніж це буває в інших політично більш стабільних і тим самим (на даному етапі) більш диференційованих культурах.

З огляду на ці іманентні складності, українська надалі (тобто в її адекватній версії) набагато важча як поле досліджень, ніж декому могло здатися, – але тією ж мірою вона й інтелектуально цікава і перспективна» [82, с. 10].

Якщо поглянути на орієнтовний видавничий план, запропонований гарвардським осередком українознавства в якості базового для едиційної української радянської археографії, то можна побачити багато нетипових і невластивих для останньої позицій:

1. «Реєстр Війська Запорізького 1649 р.
2. Присяжні списки Білоцерківського та Ніжинського полків 1654 р.
3. Архів Коша Війська Запорозького (корпус документів Фонду 229 ЦДІА).
4. Корпус факсимільних відбитків карт.
5. Філіграні документів України XIII – поч. XX ст.: Альбом.
6. Нотолінійні рукописні ірмолої – пам'ятки музичної культури України XVI–XVIII ст.: Каталог рукописів.
7. Грамоти Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XVI ст.: Корпус документів.
8. Наукове товариство імені Шевченка у Львові: Ретроспективний каталог документальної спадщини.
9. Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А. Фірковичем.
10. Документи вірменської громади Кам'янця-Подільського кінця XVI – початку XVII ст.
11. Турецькі хронічки про Україну кінця XV – початку XVIII ст.
12. М. С. Грушевський. Історія України-Руси. Фототипічне видання у 10-ти томах.
13. Листування М. С. Грушевського 1885–1934 рр. Корпус епістолярної спадщини з архівів СРСР та зарубіжних країн.
14. М. П. Драгоманов. Твори та епістолярна спадщина.
15. Листи до Івана Франка.
16. Волинська метрика. Корпус регестів документів 1569–1673 рр.
17. Джерельна спадщина України: путівник по рукописним збірках УРСР.

18. Пам'ятки давньоукраїнської музичної педагогіки та музикознавства XVIII – початку XIX ст. Факсимільне видання.

19. Українська історична бібліографія. Серія покажчиків літератури, виданої на Україні і в діаспорі.

20. Покажчик змісту українських періодичних видань XIX–XX ст.: Серійне видання.

21. Довідники по фондах відділу рукописів ЦНБ УРСР: Серія описів фондів П. О. Куліша, О. І. Левицького, В. Л. Модзалевського, А. Ю. Кримського, М. П. Драгоманова, М. О. Максимовича, М. К. Зерова та ін.

22. Епістолярна спадщина українських культурних діячів XIX – початку XX ст.: Серія збірників» [129, с. 34-35].

Отже, в «Орієнтовному переліку першочергових спільних видань джерел з історії України та найважливішої спадщини з української історіографії та культури» (окрім традиційних джерел) туди входять літературні та музичні твори, написи на надгробках. Ці тенденції до розширення предмету археографії відобразилися у «Перспективному плані» підготовки до друку і видання джерел з історії України [237]. Окрім звичних для археографії актових й літописних джерел, в ньому з'являються джерела з історії української культури; пам'ятки філософської думки; юридичні пам'ятки; пам'ятки української мови; видання зразків музичної культури тощо. Така розгорнута концепція видання джерел більш відповідала модерним принципам українознавства, ніж класичним уявленням про історичну науку. Зрештою, це дозволило узгодити плани археографічної роботи в Україні з планами зарубіжних осередків археографічної діяльності, що орієнтувалися на українознавчі підходи [129, с. 28-36].

Під впливом нових тенденцій у історичній науці змінюється й уявлення про археографію на рівні складових її предмета. В предметі археографії, сформульованому у 1992 році П. Соханем, все ще базовою ознакою є письмовість, але спектр цих об'єктів, що їх представлено, значно ширший. Отже, П. Сохань зазначає: «Щодо об'єкту української археографії, то ним

можна вважати всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі види і типи документів...» [291, с. 4].

Словосполучення «українська археографія» – це теж результат тривалого осмислення. Якщо спочатку (40-ві – 50-ті рр.), можна говорити лише про радянську археографію в УРСР, пізніше в 60-ті – про радянську українську археографію, і лише з кінця 70-х років накреслюються абрис української радянської археографії, що підготували відродження української археографії як такої в середині 80-х років.

Наприкінці 80-х років (в умовах послаблення тоталітарного режиму і демократизації суспільства), активізувалися національні процеси. Одним з базових завдань роботи відновленої у 1987-му році Археографічної комісії АН УРСР її керівник вважав відновлення історичної пам'яті українського народу, повернення його духовної спадщини. Остання фактично була розчинена в загальнослов'янському спадку «трьох братніх народів». Тому важливо було розпочати процес виокремлення власних історичних надбань. В наукових колах української діаспори США та Канади на шпальтах періодичних видань в певний час пройшла бурхлива дискусія щодо того, що ж вважати історичним спадком українського народу, і які щодо цього мають бути критерії [193, с. 554-562]. Результатом стало розширене уявлення про історичний спадок. Поступово у 80-х – 90-х роках ці тенденції почали проникати і в Україну. На початку 90-х П. Сохань говорить про те, «що об'єктом української археографії є багатоаспектна писемна спадщина, що виникла не лише на території України, а й за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури» [291, с. 5].

Також наголошувалося, що мають бути розвинені всі функції археографії, «зокрема і такі, як камеральна археографія, польова археографія» [293, с. 8].

Принципової новизни у розвиток археографії додають не лише спроби дати визначення предмета, функцій української радянської археографії, але й окреслити коло її власних завдань.

На республіканській нараді з питань археографії, що проходила у грудні 1988 року, голова Археографічної комісії П. Сохань так окреслив основні напрями роботи:

- Першочерговою є робота з видання історичних джерел;
- Розробка методичних рекомендацій з польової, камеральної та едиційної археографії; вироблення уніфікованих правил публікації джерел та опису рукописів; вивчення довідкової літератури з широкого спектру археографічних питань: від покажчиків до архівних фондів до термінологічних словників.
- Актуалізація пошукової діяльності джерел з історії України у вітчизняних і зарубіжних архівах.
- Розробка теоретичних проблем археографії й допоміжних історичних дисциплін.
- Координація зусиль установ УРСР, що займаються археографічною діяльністю.

В доповіді окремим пунктом зазначалася необхідність вироблення як довготермінової перспективної програми археографічної діяльності («програма-максимум»), так і конкретної, короткострокової («програми-мінімум»). Це були форми видавничих планів.

Протягом п'яти років (починаючи з 1986-го року) українська радянська археографія розвивалася досить динамічно. Зокрема успішно реалізовувався «Перспективний план», і вже у 1992-му році він вимагав лише часткового доопрацювання. Окрім того, внаслідок успішної реалізації проекту, на порядок денний постали нові пріоритети: «публікація раритетних праць з питань історіографії та джерелознавчих досліджень видатних вчених минулого» [291, с. 5]. У 1992-му році актуальними залишаються наступні напрями роботи:

– Теорія і методика, що відходять від нагальних тем (вироблення термінології; методики видання конкретних джерел). У перспективі АК АН УРСР має зайнятися історією теоретичної думки з археографії та залученням археографічного досвіду світової науки.

– Укладання науково-довідкових археографічних видань.

– Розробка системи координації в галузі наукових досліджень та археографічних видань із спорідненими установами різних відомств.

– Актуальною залишається кадрова політика. Так само не вистачає фахівців у галузі археографії.

Очевидним є те, що ці програми не лише мають спільні аспекти, але й відмінні риси. Зокрема, звужується коло завдань. Самі завдання формулюються чітко і стисло. Зібрані в єдиний блок, що окреслює перспективні напрями (а не розсіяні по всьому тексту доповіді). Окрім того, в деяких пунктах помітна еволюція, спричинена практичною реалізацією запропонованих проектів. Всі ці зрушення великою мірою завдячують теоретико-методологічній роботі, проведеній за час відновлення Археографічної комісії до заснування Інституту української археографії у 1991-му році. Серед найскладніших питань залишалось питання кадрового забезпечення археографічної роботи, про що П. Сохань неодноразово згадував у розмовах з автором цього дослідження [Інтерв'ю 2001, 2011-го років. (Додаток Б)].

V. 3. Польова та камеральна археографія.

Для об'ємнішого бачення розвитку польової і камеральної галузей археографії варто згадати: для українських архівних колекцій часто виникала загроза повних, або значних втрат. Звідси і постійна потреба у архівістів та археографів у проведенні знов і знов «інвентаризацій», відновлення цілісності зібрань або упорядкування та каталогізування того, що лишилося.

Вже під час другої світової війни на звільненій від окупантів території України проводились заходи з відновлення діяльності архівних закладів. Зокрема в серпні 1943 року НКВС УРСР видав наказ про збирання

документів про війну в звільнених районах України. Важливим кроком до відновлення діяльності центральних державних архівів УРСР стало створення Центрального державного історичного архіву УРСР, відновлення діяльності Центрального державного архіву кіно фотодокументів УРСР. Окрім того у Харкові було створено Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР; у Львові та Харкові утворювалися філії Центрального державного історичного архіву УРСР. Ключове значення в той час мала постанова Ради Народних Комісарів УРСР «Про заходи з створення документальної бази по історії України і історії Великої Вітчизняної війни та впорядкуванню архівного господарства УРСР» [332, с. 43].

В результаті вжитих заходів у 1944 році на звільненій території України було зібрано до 200 тис. справ і більше 120 тис. кг розсипу документів. До кінця 1953 року вдалося впорядкувати більше 9 млн. справ, в тому числі близько 8 млн. справ – центральними і обласними державними архівами [81, с. 29]. У цей час основною проблемою в діяльності архівних установ було забезпечення збереження документів [81, с. 31]. Разом із тим з виданням у 1961-му році першої в українській археографії корпусної видової збірки актів – «Документи Богдана Хмельницького» започатковано й видання подokumentних описів окремих колекцій і фондів [357, с. 151]. Проте, як відзначав П. Сохань у вступному слові «Історична доля та шляхи розвитку української археографії» на початку роботи Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.): «У післявоєнний час археографічна діяльність в нашій країні була зосереджена переважно в загальносоюзній Археографічній комісії. В процесі дискусій, проведених у 50 – 70-х рр., висловлювалися різні точки зору щодо визначення змісту предмета, методів і напрямів археографії як наукової дисципліни» [292, с. 6].

Певним етапом у підвищенні ефективності діяльності архівів в УРСР стало виконання завдань, передбачених «Основними правилами государственных архивов СССР» (М., 1984): змінювалася система науково-довідкового апарату

до архівних фондів і документів, було уточнено категорійність фондів у залежності від їх інформаційної значущості склалися описи документів в тому числі й в районних та міських архівах. Відбувалося поповнення й удосконалення каталогів, видано каталоги цілих колекцій документів [81, с. 35]. Варто згадати перш за все такі видання: «Каталог колекції документів Київської Археографічної комісії. 1396–1899» (К., 1971); «Державні архіви Української РСР: Короткий довідник» (К., 1972); «Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799» (К., 1972); крім того, вийшли друком путівники по державним архівам Херсонської, Донецької, Івано-Франківської, Миколаївської, Полтавської, Харківської областей, ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР в м. Києві тощо [81, с. 35-36].

Проте станом на середину 80-х років залишались нерозв'язаними проблеми теоретичного осмислення предмету й завдань археографії, яка (на думку Г. Боряка) «...за своєю природою, тісно пов'язана з усіма джерелознавчими науками, і її розвиток неминуче мусить супроводжуватися вирішенням питань розвитку всіх споріднених наук і створення загальної концепції системи класифікації описання джерел та їх використання» [30, с. 78]. При цьому Г. Боряк підкреслює, що «На особливий розгляд заслуговує порівняльний аналіз об'єкта та предмета археографії й архівознавства, документознавства, джерелознавства і кодикології» [30, с. 78].

Якраз на початок 90-х років припадає активізація пошуку відповідей на питання щодо теоретико-методологічного й методичного забезпечення розвитку археографії та її взаємодії з суміжними джерелознавчими науками. П. Сохань, зокрема, зазначав у 1993-му році: «І хоча на сьогодні вже можна вважати більш-менш усталеним визначенням археографії як науки, що займається усім комплексом проблем, пов'язаних із запровадженням до наукового обігу письмових джерел на етапі їх пошуку і збирання (польова), наукового опису (камеральна) та публікації (едиційна) археографія [курсив у тексті. – О. М.], проте завдання визначення змісту, ролі і значення археографії

як сучасної науки та її методів і методології дослідження залишаються актуальними і для сьогодні. Адже хоч археографічні традиції в Україні протягом останніх десятиліть підтримувалися, проте належного розвитку вони не дістали» [292, с. 7]. Тому, серед нагальних завдань сучасної української археографії, на думку П. Соханя, «є розробка її теоретичних засад, пов'язаних з проблемами взаємозв'язків і взаємодій джерел різних епох в контексті розвитку як епохи, що їх створила, так і наступного історичного процесу» [292, с. 8].

Питання розвитку теорії і методики польової та камеральної археографії почали розроблялись в УРСР, коли у 60-х роках розпочато було проведення археографічних експедицій працівниками ЦДІА УРСР у м. Києві та ЦДІА УРСР у м. Львові. Ця діяльність повністю відповідала загальносоюзним практикам наукових центрів Москви і Ленінграда. В українській науці питання теорії польової та камеральної археографії означили на вже згаданій нараді 1988-го року І. Бутич (До питання організації археографічної роботи. – С. 21–22), Л. Гісцова (Про спірні напрями роботи Археографічної комісії. – С. 31–34), О. Купчинський (Про принципи підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – С. 106–109) [319]. Окремо необхідно згадати представлений на нараді системний підхід на прикладі комплексів джерел Литовської і Волинської метрик, Г. Боряком. Хоча як і у більшості представлених підходах до розвитку археографії пріоритетом є едиційна проблематика – видання джерел, у Г. Боряка, власне кінцевий результат – публікація комплексу документів – не виключає «оперативного введення до наукового обігу цілісного масиву українських актів 1569–1673 рр. шляхом публікації оригінальних регестів (заголовків) актів, складених метрикантами під час їх запису до ВМ» [31, с. 117].

Слід відзначити, що розуміння потреби розробки теоретико-методологічних та методичних засад археографії отримує «підживлення» ще в середині 80-х років. Насамперед це пов'язано з слабкістю українського

сегменту радянської археографії в умовах зростаючого запиту на повноцінний джерельний матеріал за часів «гласности» і «перестройки» [293, с. 6]. Ці процеси були відзначені зарубіжними дослідниками-архівістами: у статті «Glasnost' in the Archives? Recent Developments on the Soviet Archival Scene» опублікованій в журналі «American Archivist» [89, p. 214-236], Патріція Кеннеді Грімстед вказує на необхідність змін в роботі архівної системи СРСР, відмічає відсутність зрушень в плані доступу до архівних колекцій, наголошує на необхідності відповідних реформ. У 1993 році американська дослідниця наголошує, що «Сьогодні за незалежності України, українські інтелектуали намагаються осмислити її минуле у більш відкритому аналітичному і науковому руслі. Історики мають змогу ознайомитися з донедавна забороненими критичними аналізами, російської й радянської імперської політики щодо національних республік, які створені з числа української еміграції та західними істориками з неупереджених незаідеологізованих позицій» [88, с. 11-33].

Важливим чинником в цих процесах виступали зміни, які відбувалися в зарубіжному українознавстві. У статті «Мій шлях історика», опублікованій у журналі «Вісник АН України» № 3 за 1992-й рік, О. Пріцак відзначав, що у 80-х роках «...Україна не зможе гідно відсвяткувати своє тисячоліття, тобто тисячоліття Християнства Русі. Знов Київ мусив дістати заступника» [256, с. 64]. На таке «заступництво» передбачалося залучити «...план, досить коштовний (біля 10 мільйонів доларів), якого фінансування перебрав на себе громадський Комітет Тисячоліття в Нью-Йорку, очолюваний лікарем-дантистом доктором Степаном Ворохом» [256, с. 65]. Другою складовою частиною проекту мав стати «Гарвардський проект Тисячоліття» – «Корпус української творчості від початків аж до «Енеїди» Котляревського» (1798). Загалом Корпус «Гарвардська бібліотека давньої української літератури» запланований у 150-ти томах у трьох серіях: факсиміле оригіналів, англійський переклад та український переклад [256, с. 65].

Зарубіжні науковці покладали великі надії на співпрацю з українськими колегами у справі видання писемних пам'яток України. У числі 129-му «Обіжний Листок фонду катедр українознавства» у повідомленні про співпрацю з науковцями України, наголошує: «Можливо, що ці праці та подальша співпраця українських вчених з Гарвардом в науковій та технічній площинах, заповнять прогалину в ретроспективному репертуарі бібліографії друкарства України за останні чотириста років» [226, с. 6]. Для технічного забезпечення виконання спільних видавничих проектів Український Інститут Гарвардського університету надав унікальне програмне забезпечення та комп'ютери. У листі до П. Соханя від 17 грудня 1990-го року А. Геврик від УНІГУ повідомив про передачу в Україну наступної техніки: Apple Macintosh SE/20 (ser# F10334AW), Apple Macintosh SE/dual Floppy (ser# F9359LCB03), Ehman 40Q (ser# 074029)/ Ehman 80Q (ser# 073758), Imagewriter II (ser# TJ023475), Laserwriter II NT (ser# CA037CJ2%M6000), Sanyo Sanfax (ser# 18100688) [Особистий архів П. С. Соханя в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Папка 2 (Додаток Б)].

По-друге, певні напрацювання попередніх років у галузі теорії й методики створювали умови для актуалізації цих питань в науковому середовищі, але відсутність фундаменту з теорії та методики археографічної роботи, зокрема й на етапах евристики та камеральної роботи, були перешкодою для наукового поступу. Першими на ці виклики починають відповідати здебільшого вчені-архівісти, історики з академічних установ, мовознавці, літературознавці, філософи, філологи, археологи, які під час проведення галузевих нарад, конференцій тощо виносять на обговорення пропозиції щодо необхідності відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР [320]. Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 р.) був затверджений Постановою Президії АН УРСР від 14 червня 1989 р. № 219. Важливим було вміщене у додатку до Постанови Президії АН УРСР від 14 червня 1989 року «Положення про Археографічну

комісію Академії наук УРСР», в якому в параграфі 2: «Основні завдання і напрями діяльності» в п. 2.3 зазначено: «Археографічна комісія здійснює в межах республіки координацію з теоретико-методологічних проблем археографії та комплексу пов'язаних з нею спеціальних історичних дисциплін (палеографія, дипломатика, текстологія тощо), що здійснюється науковими установами, вузами, архівами, музеями та бібліотеками» [Особистий архів П. С. Соханя. Папка 7 (Додаток Б)].

Показовим є те, що в книзі Г. В. Боряка «Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»» у центрі уваги – насамперед проблеми камеральної археографії та архівознавства. Саме ці проблеми, що постали перед українськими археографами 90-х років, набувають актуальності ще в середині 80-х років. Слід зауважити, що і сучасний стан розробленості проблем теорії і методики археографії підтверджують висновки Г. Боряка 1995 р.: «...й на сьогодні і об'єкт, і предмет археографії не є остаточно визначеним, оскільки досі не існує ґрунтовної теоретико-методологічної розробки археографії в цілому як спеціальної дисципліни» [30, с. 75]. Але тоді, в середині 1980-х, у визначенні ролі і місця польової археографії, камеральної археографії та едиційної археографії відбувся прорив, початок якому був покладений під час Республіканської наради у грудні 1988-го року.

Результатом проведеної дослідницької й організаційної роботи групи науковців, за керівництва П. Соханя та Г. Боряка, стала Постанова Президії АН УРСР №315 від 05.10. 1987-го року [33, с. 454]. До першого складу, ще групи Археографічної комісії, входили Г. Боряк, О. Тодійчук, В. Ульяновський, В. Шандра, В. Щербак, Р. Майборода, В. Кравченко, Т. Ананьева, І. Гирич, М. Мухіна, Т. Приходько, О. Куликова, О. Василюк, О. Ємець, О. Сокальська [Особистий архів П. С. Соханя. Папка 7; докладніше про відновлення АК: 201, с. 5-12].

Серед найгостріших проблем, з якими зіткнулися археографи в період становлення Археографічної комісії, була нерозробленість в українській науці

теорії і методики польової археографії, яка складається з двох елементів – археографічної експедиції та архівної евристики. В радянській археографії провідну роль тут відігравали загальносоюзні наукові центри. Вони ж проводили польові дослідження на території України. Результатом цих експедицій під керівництвом І. Поздєєвої (Московський державний університет) 1973-го – 1975-го років стало виявлення майже двох тисяч книг (стародруків та рукописів) за період XVI – початку XX ст. [115, с. 13].

Під час обговорення перспектив розвитку української археографії на республіканській нараді у грудні 1988 р. В. Ульяновський наголошував: «Беззастережною вимогою до справжньої наукової праці в галузі історії є максимальне оволодіння дослідником усім комплексом джерел (в даному випадку – письмових). На жаль, ця вимога дотримується не завжди. Одна з причин – відсутність тематичних та наскрізних більш-менш повних архівних покажчиків. Як правило, дослідниками, в тому числі й українськими медієвістами, обстежуються лише центральні архівні і бібліотечні зібрання Москви, Києва, Харкова, рідше – Львова та Ленінграда. Цілком поза їхньою увагою залишається велика кількість документів, що знаходяться в обласних і відомчих архівах, рукописних відділах обласних бібліотек та вузів, музеях України та інших республік» [324, с. 208]. Дослідник окреслив основні завдання української радянської археографії в галузі архівної евристики, яка має своїм завданням виявлення документів, рукописів, інших матеріалів, а результатом – реєстрацію, систематизацію та класифікацію. По-перше, мають бути оперативно створені покажчики «Архівні матеріали з історії середніх віків на Україні» з огляду на низку особливих обставин, пов'язаних саме з цим масивом матеріалів, зокрема те, що «Давні документи... потребують негайного виявлення та порятунку» [324, с. 208]. Важливим (на думку В. Ульяновського) є, по-перше, проведення таких заходів по всіх 25 обласних архівах України. «Система підготовки таких покажчиків має бути єдиною. Вона включає: по-перше, перегляд описів всіх фондів, що хронологічно та тематично стосуються цього періоду; всіх колекцій документів; особистих

фондів істориків, краєзнавців, колекціонерів, інших діячів, фондів духовних закладів та установ, які найкраще збереглися; по-друге, створення хронологічної картотеки виявлених за описами матеріалів; по-третє, безпосереднє візуальне ознайомлення з рукописами, уточнення та розширення легенд; по-четверте, складання хронологічного покажчика архівних документів і його експрес-публікацію» [324, с. 208-209]. Перевагою запропонованої В. Ульяновським схеми активізації архівної евристики є її універсальність, хоча розроблялась вона під певний період – Середні віки. Хронологічно підхід В. Ульяновського не «затискається» жорстко рамками «від – до». Передбачається широке охоплення не лише географічно – всі обласні архіви, а й інституціонально та тематично, предметно (музеї, бібліотеки, рукописні відділи ЦНБ та ЛНБ АН УРСР, НБ в Харкові). Окремо передбачалося підготувати покажчики по архівах Москви: ЦДАДА, ДІА м. Москви, Архіву АН СРСР (Москва, Ленінград), ЦДАЖР СРСР, покажчик по «україніці» у відділі рукописів ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина тощо. «Результатом такої роботи може стати зведений корпус покажчиків архівних матеріалів з «україніки», побудований за хронологічним принципом» – підсумовує В. Ульяновський [324, с. 210].

На республіканській нараді у грудні 1988 р. було приділено увагу ще одній важливій проблемі – камеральній археографії, яка виконує завдання з описування джерел та складанням довідників й покажчиків. В попередні роки, як і в інших напрямках археографічної діяльності, провідну роль відігравали загальносоюзні наукові центри. Найвідомішими в справі описування рукописів в Україні були Павло Миколайович Попов (1890–1971) – український літературознавець, книгознавець, мовознавець [344, с. 423-424] та Микола Володимирович Геппенер (1901–1971) – український архівіст, палеограф, археограф [110, с. 32-37; 325, с. 143-175]. Найвідомішою працею М. Геппенера стала книга «Слов'янські рукописи XI–XIV ст., що зберігаються у фондах Відділу рукописів НБ ім. В. Вернадського АН УРСР», яка вийшла друком у 1969 році.

Вагомий внесок у розвиток теорії і методики камеральної археографії періоду 80-х – початку 90-х років зробили Г. Боряк, М. Візир, Є. Гуменюк, О. Дзьобан, Л. Дубровіна, В. Свенціцька.

Сьогодні, завдяки опублікованій у 1992-му році праці «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису», одним з найбільш теоретично забезпечених та ґрунтовно розроблених практично напрямів камеральної археографії 80-х – початку 90-х років стала кодикографія [111].

Варто зазначити, що однією з перших в українській гуманітаристиці Л. Дубровіна у доповіді на республіканській нараді 1988 року. «Кодикологія та комп'ютеризація: актуальні проблеми камеральної археографії» не лише поставила питання про необхідність нових підходів в археографії, але й сформулювала концептуальні засади камеральної роботи в її кодикографічному вимірі, власне, визначила предмет наукової дисципліни та його метод. Дослідниця вже тоді наголосила на тому, що «Час поставив завдання пошуку нових шляхів обробки та аналізу історичних джерел і бібліографічних даних і показав необхідність використання математичних методів та засобів обчислювальної техніки» [109, с. 212]. В практичному плані такий новаторський підхід реалізується, за Л. Дубровіною: «в ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР на одному з найбільш зручних з історичної точки зору об'єктів – давній рукописній і стародрукованій книзі, яка акумулює в собі всі аспекти духовного життя суспільства, реалізує багато численні соціальні зв'язки та відносини. Як матеріальний факт історії, вона складається з візуально спостережуваних компонентів, які можна описати у формалізованому вигляді, уніфікувати та структурувати. В опис можна закладати і змістовну інформацію, яка на великих масивах буде неминуче зв'язуватись з елементами зовнішнього опису і відображати приховані зв'язки» [109, с. 212-213]. Ключовими позиціями кодикологічного опису є залучення «елементів текстологічного, мовознавчого, літературознавчого, історичного та мистецтвознавчого аналізу, заснованого на реєстрації

спостережуваних ознак, які в поєднанні з іншими елементами опису можуть бути інтерпретовані спеціалістами» [109, с. 213].

Водночас Л. Дубровіна звертає увагу на те, що «Незважаючи на активну діяльність Археографічної комісії АН СРСР, яка створює зведений каталог слов'яно-руських рукописів XI–XV ст., проблеми камеральної археографії вітчизняної слов'янської (і особливо української та білоруської) рукописної книги не розроблені», тому «Розвиток проблем камеральної археографії, зокрема рукописної книги, повинен стати одним з перспективних напрямків діяльності Археографічної комісії АН УРСР» [109, с. 213-214].

В значній мірі завдання, поставлені Л. Дубровіною у 1988-му році, були виконані здебільшого самою дослідницею на базі Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України та співробітниками НБУВ НАНУ та архівних установ протягом наступних років.

V. 4. Едиційна археографія.

Едиційна археографія – це видання пам'ятки. В той же час «у взаємопов'язаному процесі наукової комунікації джерела і суспільства публікація є логічним завершенням археографічної діяльності...» [108, с. 48]. Головними питаннями едиційної археографії були: «Що публікувати?» і «Як публікувати?». Відповіддю на останнє запитання мали стати правила видання історичних документів і пам'яток. У 80-х роках існувала реальна потреба укладання таких правил. Питання про їх створення неодноразово ставилося на нарадах і конференціях.

V. 4.1. Правила видання українських історичних документів: проекти 1980-х років.

Вироблення правил публікації історичних джерел було одним з аспектів великої програми, що коротко характеризувалася необхідністю віднайдення власного «обличчя» української радянської археографії. У 80-х роках ця тенденція так і не оформилася у вигляді правил, окрім вироблених у 1986-му році. «Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.», та їх доопрацювання в 1992-му році. Але навколо цих

«Методичних рекомендацій» розгорнулася широка дискусія, що далеко вийшла за межі питання передачі текстів документів й охопила фактично всі ключові питання едиційної археографії. Головні напрями теоретичної думки з окремих питань едиційної археографії представляли собою спектр різних думок. Саме наявність декількох альтернативних шляхів вирішення того чи іншого питання є характерною особливістю теорії і методики української радянської археографії кінця 80-х початку 90-х років. Це стосується зокрема й самих засад вироблення правил едиційної археографії. Так, частина науковців дотримувалась тієї точки зору, що укладання уніфікованих правил видання для всіх видів історичних документів є цілком можливою річчю [Князевская О. А., Турилев А. А. Відгук на «Методичні рекомендації» за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. - С. 57.]. Окремі археографи висловлювали думку про те, що мають бути рекомендації, що задають лише рамкові нормативи. В такому випадку залишався великий простір для інтерпретацій укладачів документальних публікацій. Такі гнучкі норми також могли краще враховувати індивідуальність окремих пам'яток, зумовленими часовими, регіональними чи авторськими особливостями.

Інші науковці, такі як Я. Дашкевич та І. Бутич, висловлювалися скептично щодо можливості створення універсальних правил. Я. Дашкевич вважав, що «обмежитися одними-єдиними правилами для всіх мов і для всіх періодів просто неможливо» [93, с. 65]. Він зазначав, що мають існувати певні межі регуляції і що «на Археографічну комісію паде важке і, одночасно, важливе завдання опрацювати й запровадити в життя цілу серію взаємопов'язаних між собою «Методичних рекомендацій» чи правил для джерел різних категорій» [93, с. 68]. У цьому його підтримав І. Бутич, зазначивши, що «найдосконаліші, найповніші правила не зможуть передбачити всі можливі проблеми передачі тексту» [42, с. 39].

Так само різними були думки і щодо джерел вироблення таких правил. Зокрема У. Єдлінська і В. Страшко за основу створення «Методичних рекомендацій» взяли загальносоюзні «Правила» 1969-го року, про що згадують у самій методичці. Згодними з ними були й інші науковці, що вважали прийнятними окремі методологічні положення загальносоюзних «Правил» [146, с. 59; 222, с. 76].

На інших позиціях стояв Я. Дашкевич. Він не схвалював ідею адаптації союзних правила до українських реалій, створення їх українського варіанту. На його думку, необхідно було виробити власні принципи укладання таких правил, виходячи з особливостей українських пам'яток, зокрема, щодо правил передачі їх текстів [93, с. 64-69].

Ще один варіант був запропонований Н. Яковенко. Зокрема за основу нових правил взяти загальноєвропейські норми [356, с. 90].

Ці та інші думки теоретичного плану, висловлені з приводу різних аспектів видання історичних документів, – цінні самі по собі. Оскільки багато з них так і не були реалізованими, необхідно зібрати їх в єдину систему, певну методику видання історичних документів. За проведеними спостереженнями більшість обговорюваних питань вкладаються в рубрикацію всесоюзних «Правил» 1969-го року: типи, види і форми видань; відбір і способи передачі текстів документів; археографічна обробка та науково-довідковий апарат тощо. Тому подальший виклад матеріалу буде здійснений з врахуванням відповідних рубрик.

Типи документальних видань.

Як уже зазначалося у розділі II, методологічну основу «Правил» 1969-го року складали типи видань, що відповідали певним суспільним завданням. Певним чином ця теза була прийнята як засаднича й українськими радянськими археографами у 80-х при обговоренні перспективи створення майбутніх правил видання українських історичних документів. Відхиленням від цього правила були «Методичні рекомендації» У. Єдлінської та В. Страшка, за основу яких було взято уявлення про історичний документ як

про пам'ятку епохи [113, с. 12]. Похідним було те значення (наукове чи культурологічне [301]), якого вона набуває в процесі соціальної комунікації. Тому першочерговим завданням для археографів є орієнтація на пошук «об'єктивного розуміння палеографічних і авторських особливостей документа» [301], лише потім – пошук засобів адаптації цих особливостей до різних суспільних практик (наука, освіта, пропаганда). Це суттєво впливало на принципи передачі тексту пам'ятки, зміст археографічної роботи. В «Методичних рекомендаціях» ця теза не має системного викладу, а швидше окреслює можливий напрямок розвитку археографії.

У 80-х роках домінували уявлення про необхідність покладення в основу «Правил публікації українських історичних документів» принципу цільового призначення публікації. Відповідно і типи видань поділялися на наукові, науково-популярні та учбові [293, с. 10-11]. Інколи в окремий тип видань виокремлювались хрестоматії [356, с. 90]. Щодо пріоритетів, то у 80-х роках ним був науковий тип видання. Проводилася чітка грань між виданнями наукового і науково-популярного типу. Науковий тип видань визнавався пріоритетним або навіть єдиною можливим типом видань для академічних установ: «Археографічна комісія, починаючи свою діяльність, повинна... виходити з такої неодмінної засади: усі видання, позначені її грифом, мають бути тільки виданнями наукового типу» [357, с. 152].

Хоча принципи наукового видання були загальновідомими, але їх розуміння у 80-х роках відрізнялося від тих, що були викладені у «Правилах» 1969-го року. Головною засадою наукового видання за «Правилами» 1969-го року була його інформаційна повнота: «Видання наукового типу призначені для наукового дослідження, тому вони повинні максимально повно представити сукупність документів і матеріалів» [248, с. 6]. Отже, це має бути не так текстова повнота, як повнота інформаційна про всі наявні тексти і матеріали. Вони не обов'язково мали подаватися лише у вигляді повної публікації всіх текстів джерел, але можлива публікація лише їх частини «з

відображенням змісту решти комплексу виявлених документів у додатках і науково-довідковому апараті» [248, с. 6].

У 80-х роках важливою була текстова повнота: «...само собою очевидно, що публікація акту тільки у перекладі, без його оригіналу, автоматично знімає питання про науковий рівень видання...» [357, с. 152]. Отже, не лише інформативна повнота, але й текстова повнота публікації оригіналу у 80-х на початку 90-х років є невід'ємною ознакою наукового типу видання. Але не лише це, адже «добросовісне відтворення документу і наявність посилань на місцезнаходження» – це лише мінімальні критерії науковості [297, с. 19] Для того, щоб перед читачем постав архівний документ, його видання варто спорядити факсимільним відбитком та описом всіх зовнішніх особливостей, що не передає факсиміле. Але й цим у 80-х роках не вичерпується вимога до наукового видання. Зокрема «...публікація наративної рукописної пам'ятки мусить супроводжуватись не тільки критикою тексту, але і аналізом «конвою» списків, і що таку публікацію слід супроводжувати факсимільним додатком; що у передмові слід не переказувати історичну схему, а окреслювати місце публікації в колі паралельних джерел з метою визначення повноти і достатності інформації..., науково-довідковий апарат, який повинен містити не стільки довідкові, скільки дослідницькі коментарі і супроводжуватись системою обов'язкових (іменний, географічний, предметно-тематичний, термінологічний) і ситуаційних покажчиків» [357, с. 152-153]. Отже, мова йде про досить складну структуру наукової публікації, що з 1969 року зазнала розвитку, ускладнилася, і у 80-х роках виглядала вже як цілий комплекс заходів. На думку деяких дослідників наявність самої складної структури, що дає можливість для інтерпретації документа «вирізняє науковий тип публікації від інших» [297, с. 20].

Враховуючи, що в попередні десятиліття основний масив видань в УРСР належав до видань науково-популярного типу, цей тип видань у 80-х роках не набув якогось нового теоретичного осмислення. Більш менш суттєві розробки з теорії науково-популярних типів видань набули у 90-х [289, с. 111-119].

Види видань.

У «Правилах» 196-го року зазначено, що: «В залежності від завдань і складу джерел документальні видання можуть бути пофондовими, тематичним, включаючи документи одного різновиду або особи...» [248, с. 8]. У «Правилах» [249] 1987-го року було дано визначення корпусного видання. Оскільки увага у 80-х була прикута до наукового типу видання, то види публікацій, що найбільше відповідали вимогам наукового типу видань, осмислювались інтенсивніше. У «Правилах» 1969-го року зазначалося, що науковому типу видань відповідали по фондові [248, с. 8]. Від початків роботи Археографічної комісії пофондовим виданням було надано пріоритет, як таким, що найважче піддаються фальсифікації [293, с. 10]. Хоча на практиці вимогам наукового типу видань відповідав цілий спектр публікацій: «Їх варіативність, як показують реальні пропозиції, велика. Це – і пофондові публікації на зразок Коша Нової Січі, і видові збірники, як дипломатарій гетьманів, кошових та полковників Війська Запорозького... і праці типу «тезаурусів»...» [357, с. 153].

Пріоритет надавався корпусним і видовим публікаціям як таким, що довше зберігали актуальність для науки [293, с. 10-12]. Особливої актуальності набуло корпусне видання. На нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» переважна більшість видавничих проектів мала на виході вигляд корпусів. Такий підхід підтримували такі фахівці як О. Апанович, Л. Дубровіна, В. Страшко, О. Купчинський та ін. [10, с. 141-143; 305, с. 34-36; 175, с. 106-109; 269, с. 122-124; 200, с. 135-138].

Корпусне видання певним чином могло «поглинати» інші види видань, зокрема, пофондові і тематичні. Це стосується видання документів до історії Запорозького козацтва. У випадку видання Фонду 299 «Архіву Нової Запорозької Січі» корпусне видання мало бути пофондовим, тоді як у випадку видання «Архіву Старої Запорозької Січі» корпусне видання повинно було мати вигляд тематичного, оскільки збиралося з різних джерел. Це пояснювалося тим, що справи архіву Старої Запорозької Січі розсіяні не лише

по різних фондах, але й знаходяться в архівах різних держав. Частину ж документів можна було реставрувати лише за публікаціями [305, с. 35], так само, як і частину грамот і документів Галицько-Волинського князівства.

Визначною ознакою корпусного видання для українських радянських археографів стала повнота видання. Корпус – це публікація «без скорочень» [10, с. 142], документи і матеріали публікуються «усі без винятку» [305, с. 34].

До корпусної публікації близькою є публікація документів за «тезаурусним» принципом. Цей принцип покликаний забезпечити не лише повноту, але й вичерпність публікації. Тобто має бути охоплений не лише весь наявний матеріал у варіантах і редакціях, але й реставровані за іншими публікаціями цілісно або у вигляді фрагментів [36, с. 104-106; 175, с. 106-109]. Крім того, як показала практика такого видання, продуктивним є й охоплення фальсифікатів [169, с. 10].

Не дивлячись на те, що основна увага в другій половині 80-х років була присвячена корпусному виданню, актуальними для української археографії залишалися і видові видання. Видовою публікацією називали видання документів одного різновиду. У 80-х років набула поширення публікація двох різновидів джерел: наративів і актів. У процесі обговорення було з'ясовано, що робота над цими видами видань має фактично розпочатися заново. І не лише тому, що сам принцип видової публікації був погано опрацьований українською радянською археографією, але й на рівні оприлюднення окремих текстів, що вже були видані в минулі часи, але ці публікації не відповідали потребам науки. Зокрема на прикладі наративних джерел цю ситуацію добре проілюстрував В. Щербак [354, с. 48-49]. Пропонуючи здійснити видову публікацію наративних джерел, що висвітлювали б історію козацтва до Визвольної війни 1648–1654 рр., В. Щербак зазначає, що хоча в попередні роки окремі тексти публікувалися, але «сучасну науку не задовольняють принципи їх опублікування: довільне скорочення видавцями текстів, відсутність коментарів і текстологічного аналізу» [354, с. 49].

Форми видання

«Правила видання історичних документів в СРСР» 1969-го року називають такі форми видання: серія; окремий збірник; публікація в періодиці; в альманасі; у додатках до друкованих праць; в тексті друкованих праць. Для української радянської археографії другої половини 80-х років найактуальнішою формою видання стала серія [45, с. 21]. Бо, по-перше, серійне видання за своєю природою є системне, отже, таке, що дає можливість уникнути хронологічних, регіональних і тематичних лакун [293, с. 11]. Окрім того, опрацювання документів одного виду протягом декількох століть саме є важливим джерелом багатьох історичних тем, зокрема для дослідження історії становлення пам'яток одного виду. В свою чергу серії мали ділитися на підрубрики [293, с. 11] або частини [45, с. 22]. Частини мали ділитися на томи. Кількість останніх залежала від обсягу матеріалу, що публікувався.

Хоча тематичні збірники були розкритиковані в процесі наукових дискусій, але самі збірники, як форма публікації, зберегла певні позиції з ряду об'єктивних причин. Зокрема актуальною така форма публікації була для тих історичних періодів, де документів збереглося мало, зокрема середньовіччя і ранньомодерний час [293, с. 10; 357, с. 151]. Також актуальною ця форма публікації була для тих публікаційних ситуацій, що вимагають вибору, зокрема видруку найважливіших джерел [91, с. 64], або самі теми вимагають саме такої публікаторської форми. Так, тема торгівлі в Україні XV–XVI ст. де документи спорадичні і розсіпані по декількох видах джерел доцільною формою публікації виявився саме збірник документів.

Вибір і передача тексту

У цей час вийшло декілька методичних праць, в яких порушувались означені питання. Це «Методичні рекомендації про передачу текстів пам'яток історичної та художньої спадщини», розроблені І. Бутичем разом з колективами видавництв «Либідь» і «Вища школа» [51, с. 92-107], «Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум»

старшого наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР С. Мишанича [212, с. 42-49] та «Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.» за авторства У. Єдлінської та В. Страшко. Загальною рисою цих методичних розробок було повернення та популяризація історичної спадщини українського народу, що втілювалося у виробленні принципів пріоритету вибору джерел з метою їх подальшої публікації; врахування структурних особливостей українських пам'яток (зокрема публікація українських народних дум мала відбуватися у формі подачі пучкових варіантів, та й загалом, як зазначила М. Пешак, необхідно практикувати зіставно-типологічне видання історичних писемних пам'яток: «Адже більшість з того, що дійшло до наших часів, має по кілька одно – чи різночасових варіантів...» [240, с. 81]) та врахування текстових особливостей. Особливості розвитку методу транслітерації та науково-критичного методу передачі текстів, писаних староукраїнською мовою XVI–XVIII ст. представлені у таблиці у додатку на с. 402.

Особливого резонансу набуло вирішення проблеми способів передачі тексту історичних пам'яток. Дискусійними були самі засади вироблення правил передачі текстів. У 80-х роках було запропоновано декілька моделей. Умовно їх можна звести до наступних тез: 1) Система, основу якої складав графічний принцип відтворення тексту; 2) Система, побудована на мовних особливостях; 3) Нові правила видання, вихідною тезою яких є класифікація типів видань, від чого залежать способи передачі тексту. Остання позиція була оформлена у вигляді пропозиції Н. Яковенко [356, с. 90]. Модель, базована на врахуванні мовних особливостей була запропонована Я. Дашкевичем. В основу цього проекту лягло «визначення мови документу, яким би складним це визначення мови деколи не було» [93, с. 67-68]. В основі роботи з документом має лежати мовний, а не графічний принцип, оскільки «врахування самої лише графіки, без визначення мови документів – дуже легко може призвести до русифікації текстів...» [93, с. 69]. Необхідно

врахувати особливості української мови пам'яток XVI – XVIII ст., а саме існування багатьох її варіантів, деякі з яких були невивченими (як наприклад український варіант церковнослов'янської). І, власне, перший проект, побудований на основі передачі графем, близький до палеографічних вимог передачі тексту. Він став основою, навколо якої розгорнулася одна з найбільших методологічних дискусій української радянської археографії.

Є підстави вважати, що, теза про глибоку спорідненість «Методичних рекомендацій» з загальносоюзними «Правилами» 1969-го року є дещо перебільшеною попри визнання самих авторів про генетичну спорідненість їх розробки з всесоюзними правилами та вказівки Я. Дашкевича на їх спільний принцип передачі текстів документів, коли за основу береться графіка тексту.

Хоча автори зазначають, що їх правила розроблені згідно з параграфами 50-м і 51-м «Правил видання історичних документів в СРСР» (М., 1969) [113, с. 13-15], але принципи цих двох методичних посібників різні. Загальносоюзні правила 1969 р. базовані на типах видань, а дипломатичний і науково-критичний метод публікації тексту були лише окремими аспектами, частиною загальної проблеми. Тоді як в основу «Методичних рекомендацій» було покладено саме прийоми відтворення текстів. У такому ключі вже типи видань виглядають як окремі другорядні питання. Найближчою аналогією за базовими принципами є «Правила» М. Пещак та В. Русанівського. Подібними вони є і за переліком винесених питань. Та й, зрештою, самі автори «Методичних рекомендацій» дипломатичний метод називають методом транслітерації [113, с. 13].

Натомість «Методичні рекомендації» суттєво відрізняються від того кола питань, що розглядаються в частині III. 2 «Правил» 1969 р. Так, в «Методичних рекомендаціях» не знайшли відображення параграфи 54, 55, 56, 57, 59, 66, 68, 89, 91, 94, 95 «Правил» 1969 року, що відносилися до способів відтворення тексту.

Ще однією особливістю, що спричинила розходження в «Правилах» і «Методичних рекомендаціях», – це орієнтація останніх на національну

історичну пам'ятку. Що особливо помітно в частині про «Особливості передачі тексту і перекладу документів, писаних іноземними мовами», у яких мало спільного з аналогічною частиною всесоюзних правил. Тому можна вважати генетично спорідненими «Методичні рекомендації» та «Правила» М. Пешак і В. Русанівського.

Особливістю «Правил» 1969 року була відсутність належної артикуляції різних способів передачі тексту. Дипломатичний метод і науково-критичний часто не означаються або постають в злитому, змішаному вигляді у статтях про передачу тексту. Для того, щоб скласти приблизне уявлення про принципи застосування скажімо дипломатичного методу в різних ситуаціях, доводиться користуватися методом верифікації або припущення, бо в самому тексті правил часто відсутнє покликання на якийсь певний метод. Тому, щоб скласти уявлення про приблизне коло питань, за яке відповідає дипломатичний метод, доводиться параграфи розділу «Вибір і передача тексту документів» розглядати під певним кутом зору. А саме, звернути увагу на передачу ранніх документів, тексти яких в основному відтворювались за допомогою дипломатичного методу, а також на згадки в цих параграфах про наукові видання, в яких, як зазначалося в «Правилах» 1969 року, пріоритет надавався дипломатичному методу [248, с. 25]. Тому одним із здобутків «Методичних рекомендацій» було чітке розмежування дипломатичного і науково-критичного способу передачі текстів і висвітлення різниці вирішення одних і тих самих проблем в ключі різних методик. Якщо в «Правилах» 1969 року ці методи часто виступають в змішаному вигляді, то в «Методичних рекомендаціях» вони чітко розділені навіть в структурному плані: спочатку подаються правила передачі дипломатичним методом текстів XVI–XVIII ст., а потім їх передача науково-критичним методом. Тобто «Правила» 1969 року і «Методичні рекомендації» мають цілу низку відмінностей. При порівняльному аналізі виявилось, що в деяких питаннях відмінності мають кардинальний характер, а в деяких – вносять лише окремі доповнення. Зокрема це стосується дипломатичного способу передачі тексту.

У «Методичних рекомендаціях» пропонується принципово інший підхід до передачі текстів документів XVI–XVIII ст. У «Правилах» 1969 року точніше до оригіналів передавалися ранні тексти (до XVI ст.), тоді як документи XVI–XVIII ст. передавалися за спрощеною системою. У. Єдлінська і В. Страшко поширюють дипломатичний метод і на пам'ятки цього періоду, що змінює зокрема підхід до передачі їх графічних особливостей. Так в «Правилах» 1969 року зазначалося, що пам'ятки XVI–XVIII ст. передаються «гражданским» алфавітом з заміною тих букв, що вийшли з ужитку, буквами сучасного алфавіту. Тоді як в «Методичних рекомендаціях» зазначалося, що: «Зберігаються, без будь-яких винятків, всі кириличні літери, вжиті в оригінальному тексті» [113, с. 13].

Загалом в «Методичних рекомендаціях» сам дипломатичний метод зазнає кардинальних змін. Проголошується принцип точного відтворення тексту, що вносить корективи в більшість положень «Правил» 1969 року. Навіть принципи передачі графіки ранніх текстів, що передбачав перелік збережених кириличних літер, уже не задовольняв. Відповідно до проголошеного принципу змінювалися підходи до передачі чисел, особливостей поділу текстів, пунктуації, закреслених і виправлених в оригіналі слів чи речень.

У «Методичних рекомендаціях» особливу увагу приділено тим графічним особливостям документів, що власне «видає» їх приналежність до українських текстів. Отже, з огляду на ті великі відмінності, що були в наявності між «Правилами» 1968 року і «Методичними рекомендаціями», останні можна вважати самостійним здобутком українських радянських археографів в царині передачі текстів дипломатичним і науково-критичним методами. Власне їх наступники «Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів» В. Страшка опиралися вже не на загальносоюзні «Правила», а на «Методичні рекомендації» 1986 р., розвиваючи й

удосконалюючи дипломатичний і науково-критичний методи передачі текстів.

Очевидно, в ключі еволюції способів передачі текстів документів українськими радянськими археографами варто розглянути «Правила передачі тексту кириличних документів» авторства В. Страшка, що вийшли у вигляді проекту в 1992-му році. Власне, вони були реалізацією задекларованих в передмові до «Методичних рекомендацій» загальних правил передачі текстів, виголошених на науковій нараді 1990-го року У. Єдлінською і В. Страшком. По-перше, вони пропонували припинити практику змішаного способу передачі тексту пам'ятки, коли поєднуються окремі елементи дипломатичного і науково-критичного методів в одній системі. По-друге, вони пропонували прибрати епохальний принцип, що зумовлював правила відтворення історичних пам'яток. Зокрема правила дипломатичного способу відтворення текстів має поширюватися не лише на ранні пам'ятки (до початку XVI ст.), але й на історичні пам'ятки всіх пізніших епох. Перша позиція не була чітко дотримана самими авторами «Методичних рекомендацій», на що вказують учасники наради. В цьому відношенні «Правила передачі текстів кириличних документів» В. Страшка були більш послідовними. Друга позиція не представлена в «Правилах передачі текстів кириличних документів» у розгорнутому вигляді. Ці правила стосуються лише текстів XVI–XVIII ст. і є формою конкретної реалізації загального принципу. Такий спосіб реалізації загального правила (у формі окремих методичок, що спеціалізується на передачі текстів певного періоду) є на наш погляд доцільним, з огляду на специфіку матеріалу.

Хоча «Правила передачі текстів кириличних документів» є вдосконаленням версії, що обговорювалася українськими радянськими археографами на нараді у квітні 1990-го року, проте вона має ряд відмінностей. Змінюється структура подачі матеріалу. Правила передачі дипломатичним і популярним (так у цій методичці трансформувалася назва науково-критичного методу) методами розташовані паралельно, а не послідовно. Така подача зручна для

порівняння того, як змінюється вирішення одного і того ж питання в ключі різних підходів. Додається декілька нових позицій, деякі положення уточнюються, деякі – виносяться в окремий пункт, а окремі – доповнюються інформацією. З двох методів (дипломатичного і науково-критичного) найбільшої кількості змін зазнає дипломатичний. Додаються пункти про правила передачі ініціалів (п. 1.4) та малюнків, таблиць, схем, діаграм, що наявні в тексті оригіналу (п. 1.5). Актуалізується стаття про правила графічного відтворення кириличних документів (п. 1.6). Її базовий характер для правил передачі текстів дипломатичним способом підкреслюється посиланнями в ряді інших статей на п. 1. 6. Деякі аспекти виносяться в окремий пункт. Це стосується паєриків і діакритичних значків. З'являється окремий пункт про необхідність відзначення зміни чорнил. У «Методичних рекомендаціях» цей аспект у латентному вигляді був присутній у п. 1.1.7. «Слова, написані в тексті неправильно або з якимисьь особливостями...». Ціла низка положень уточнюється і доповнюється: про передачу цифр, при яких є відмінкові закінчення (п. 1.10); два типи словників, що включаються до науково-довідкового апарату і слугують для роз'яснення наявних в оригіналі скорочень слів (п. 1.11); передачу іншомовних слів і речень, що зустрічаються в кириличному тексті методом транслітерації (п. 1.20); перелічуються варіанти композиційного членування текстів, що зустрічаються в документах XVI–XVIII ст. (п. 1.3). Окрім того, окремі зміни і доповнення вносяться у позначення: виносних літер і лігатур (п. 1.7); місцезнаходження закреслених в оригіналі слів; пошкоджень в оригіналі, що не піддаються розшифруванню тощо.

Щодо науково-критичного методу, то радикальні зміни відбуваються не лише на рівні назви (популярний), але й в принципах передачі тексту. Він максимально спрощений. Зокрема зникає перелік старовинних букв і позначок, що необхідно зберегти при публікації. Хоча спрощення має певну межу: «Фонетичні та стилістичні особливості оригіналу зберігаються.

Відмова від збереження фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу перетворює популярний метод передачі тексту у переклад» [304, с. 6].

Формування уявлень про способи передачі тексту посприяли не лише самі «Методичні рекомендації», але й наукові дискусії навколо них. Оскільки базовою засадою цих рекомендацій були правила відтворення графіки, то й більшість пропозицій і зауважень на науково-методичній нараді у квітні 1990-го року було зроблено щодо цього питання. В українських радянських вчених виникли зауваження щодо передачі окремих букв. Найбільша кількість з них – щодо необхідності вживання в певних випадках вибухової «г», а не «г», а також щодо вживання діакритичних знаків. Уточнюється вживання м'якого і твердого знаків, наголошується на необхідності кириличні варіанти українських слів транскрибувати в українські сучасні, уникаючи русифікованих варіантів тощо.

Також матеріали дискусії показали, що рівень розробки передачі текстів документів, писаних іноземними мовами, вже не задовольняє українську радянську археографію. Зокрема спосіб передачі таких текстів, запропонований У. Єдлінською та В. Страшко, викликав достатньо гостру критику у неоднаковому підході до принципів передачі кириличних текстів та текстів, писаних іноземними мовами. Зокрема Я. Дашкевич зазначив: «...немає принципової різниці в передачі текстів українською / російською чи чужоземними мовами. Тут також треба викласти три або чотири методи передачі – дипломатичний, науково-критичний і популярний. Насправді автори цілком відмовилися від застосування дипломатичного методу, так що цілком можливі випадки, коли в одному томі поруч з джерелами українською мовою, переданими дипломатичним методом, будуть публікуватися чужоземні тексти науково-критичним методом» [93, с. 65-66].

Щодо необхідності змінити підходи до передачі іноземних текстів виступила Н. Яковенко: «Що стосується запропонованих у «Методичних рекомендаціях», які обговорюються, правил передачі тексту іноземними мовами... то немає, на мою думку, потреби у настільки поширеному його

тлумаченні, оскільки основні принципи відтворення і кириличного, і латинописного текстів мусять бути однаковими. Принципово не погоджуюсь з авторами «Рекомендацій» у тому, що іноземні тексти слід наближати до норм сучасної орфографії (йдеться передовсім про польські акти). Адже при такому підході втрачаються особливості «українізованого» варіанту польської мови, що побутувала в діловому обігу на Україні, проявляючись як на рівні лексики, так і на рівні фонетики і пов'язаної з нею орфографії. Осучаснення останньої знівелює ці особливості... Що стосується латиномовних текстів, то їх нівеляція до норм класичної латини, яку пропонують автори «Рекомендацій», теж не виправдана на українському ґрунті – периферії європейської латинської традиції. Причина, як і вище, в тому, що про «чисту» латину за межами вузького кола рафіновано освічених осіб на Україні говорити не доводиться. Відтак усі неточності й помилки, добре помітні на орфографічному рівні, слід розцінювати як явища культурного процесу, що потребує уваги і на сьогодні ще зовсім не вивчене. Вигладжуючи латинські тексти за класичним, себто нормативним зразком, ми перекреслюємо можливості їх вивчення в майбутньому. Тому передача латинського тексту мусить бути, як здається, такою ж максимально точною з оригіналом, як і кириличного» [356, с. 87-88].

Ще одне питання, що викликало гостру дискусію, було про дипломатичний метод передачі тексту. На науковій нараді висловлювалися дві протилежні точки зору. Перша група вчених (Л. Астахіна, Е. Баньоніс) відстоювала якомога точнішу передачу тексту пам'ятки, тому наголошувала на мінімалізації втручання археографів у текст. Найчіткіше свої погляди щодо цього виклав литовський історик. У своєму виступі він науково-критичний метод максимально наближає до дипломатичного, а дипломатичний, на його думку, має поступитися факсимільному виданню [17, с. 35-36]. Друга група вчених, виходячи з тези про те, що джерело повинне стати перш за все носієм інформації для істориків, пропонують насичувати текст пам'яток окремими вставками від публікаторів, що полегшують розуміння тексту й зекономлять

час та забезпечать оперативне введення великих масивів джерел. Це, зокрема, стосується тези про переведення буквених цифр в арабські в самому тексті за допомогою курсиву і квадратних дужок (Г. Корольов, Н. Яковенко). Найбільш системного розвитку ця теза здобула в концепції «спрощеного дипломатичного методу» джерелознавців-істориків та археографів Дніпропетровського університету [146, с. 58-63]. Науковці зазначали, що: «З метою оперативної підготовки видань, прискорення едиційного процесу, полегшення опрацювання публікацій дослідниками, на наш погляд, слід в основному застосовувати спрощений дипломатичний метод, який має такі основні особливості:

1) відмовитися від позначення рядків оригіналу похилими рисками... і виділяти лише закінчення аркушів (сторінок з зазначенням їх порядкових номерів) зі збереженням не лише початкових (оригінальних), але й пізніших пагінацій;

2) всі давні літери передаються згідно з нормами сучасного українського (російського) правопису, за винятком тих, які можуть передаватись у сучасному звучанні неоднозначно. «ъ» та «ь» знаки відтворюються в усіх випадках лише згідно з оригіналом і не допускається їх вставляння і додавання, якщо вони відсутні у даному слові;

3) лігатури заносяться до тексту, позначаються спеціальною позначкою при публікації, а у примітках подається перелік всіх лігатур та їх прочитання.

4) при транслітерації паєрок подавати їх згідно з нормами сучасного правопису, яким-небудь чином відділяючи їх (наприклад, підкреслюючи), при цьому не допускати таких деформацій, як «возныи» замість «возный».

5) при наявності в оригіналі закреслених або виправлених слів та речень, вставок на полях (маргіналії) повністю їх відтворювати у примітках з позначенням місця їх у тексті. Наявні незаповнені пропуски в оригіналах чисел, дат, прізвищ, назв населених пунктів (топонімів) повинні бути спеціально зазначені у підрядкових примітках, якщо вдається провести їх

реконструкцію (відтворення), то треба вказати вихідні дані джерел такої інформації;

б) купони не зазначати;

7) що стосується географічних назв, прізвищ, власних імен, різних топонімів, гідронімів, антропонімів, які іноді у текстах як оригіналів, так і пізніших копій і списків можуть з різних причин починатися з малої літери, передавати їх з великих літер з обов'язковим відзначенням цього у підрядкових примітках або за допомогою спеціальних позначок – цифрових або фігурних. Коли ж виникає сумнів щодо того чи дане слово означає власну назву чи загальну, вживати ту, яка відповідає змісту і є адекватною, а у підрядкових примітках зазначати такі випадки корегування» [146, с. 62-63].

Якщо дипломатичний метод був способом передачі тексту, що допускав «певне спотворене відображення інформації» [108, с. 50], то існували методи, що давали ідентичне відтворення тексту, коли досягалася «точна відповідність об'єктів один одному» [108, с. 49]. Цими методами були факсимільний, репрографічний або факсимільного типу, «в тому числі відео, текстовий (телетекстовий або телефаксний) й мікрографічний» [108, с. 50]. Як зазначала Л. Дубровіна, «Така передача тексту давала широкі можливості для комплексного вивчення тексту різними, переважно академічними, спеціалістами і її значення безсумнівне. Особливо такі публікації важливі для нарративних джерел, що є об'єктами вивчення всього циклу гуманітарних наук» [108, с. 49-50].

Факсимільний метод передачі тексту мав серйозні перспективи в українській радянській археографії, про що свідчать слова голови відродженої 1987-го року Археографічної комісії П. Соханя: «не останнє місце у видавничих планах повинні займати факсимільні видання найцінніших пам'яток вітчизняної історії та культури, а також препринти» [293, с. 11]. Переваги факсимільного способу відтворення тексту були продемонстровані І. Мицько на прикладі проекту видання «Джерел з історії української культури»: «Однією з головних засад серії повинно бути

факсимільне відтворення кириличних текстів. Це максимально скоротить час підготовки, бо виключатиме довготривалу редакцію, не залежатиме від ще досить дискусійних правил публікації давніх текстів. Суто науковий характер видань комісії, обмеженість листажа вимагають позбутися хибної практики паралельних перекладів» [211, с. 96]. Поступово роль факсимільного способу передачі текстів зростає. Так, у «Методичних рекомендаціях» У. Єдлінської і В. Страшка зазначено, що «у виданнях наукового типу передача тексту документу здійснюється переважно дипломатичним методом» [113, с. 18], тоді, як у «Правилах передачі тексту кириличних документів» В. Страшка вже зазначено, що «Видання наукового типу здійснюється двома способами – комплексним, коли текст документів відтворюється і факсимільно, і друкарськи; та друкарським, коли текст документів відтворюється тільки друкарськи. Комплексний спосіб є оптимальним, друкарський – допустимим» [301, с. 13].

У 80-х роках перспективним вважався і репринтний спосіб передачі тексту. Про нього П. Сохань сказав наступне: «Слід підкреслити, що репринт (або препринт) – це великий, ще не використаний нами досі резерв. Він може досить швидко і економно задовольнити підвищений попит на видання, які стали бібліографічною рідкістю, перш за все – пам'ятки історіографії, окремі джерельні публікації XIX–XX ст.» [293, с. 11]. Перспективність ротапринтних видань була визнана в колі тогочасних археографів.

Окрім розглянутих способів передачі текстів документів існував ще комбінований метод. Він полягав: «у факсимільному відтворенні документів і передачі його тексту науково-критичним методом» [305, с. 36]. Цей спосіб знайшов подальший розвиток у формі видань документів комплексним способом. Суть цього способу полягала у тому, що «при публікації унікальних документів, або тих випадках, коли економічні причини не лімітують видання, факсимільне відтворення документу треба супроводжувати друкарською передачею його тексту і за Правилами дипломатичного методу і за Правилами популярного методу. Цей варіант

вичерпно задовольнить і наукові потреби професіоналів, і культурологічні потреби непрофесіоналів» [304, с. 13].

Також у 80-х роках активно обговорювалась тема скороченої передачі змісту тексту документів. У попередніх розділах вже згадувалась ця тема. Таблиці й регести як форма публікації документів мали досить неоднозначну оцінку серед археографічної спільноти Радянського Союзу. Але для радянської української археографії в 70-х роках це була форма порятунку. Власне, в більшості основні методичні розробки 1970-х років в царині опису та видання джерел так чи інакше стосувалися регестів. Видання документів у формі максимально розширених регестів часто було єдиною можливою формою наукового видання. Тому зрозумілою є прихильність радянської української археографії 80-х до цієї форми передачі змісту документів. Саме у формі регестів мали вийти документи Львівського ставропігійного інституту; Волинської метрики; судово-адміністративні книги місцевих установ. Корпусне видання ново-січових документів мало відкриватися виданням регестів. Це був спосіб швидкого введення до наукового обігу великого масиву історичної інформації. Але українські археографи усвідомлювали всю небезпеку такої форми публікації, що вже сама по собі є способом обробки і передачі інформації. Остання може нести велику частку суб'єктивності. Тому висловлювалися думки про те, що підготовкою регестів мають займатися найдосвідченіші археографи. Також обговорювалися пропозиції друкувати в регестах типові документи, тоді як найцінніші подавати повністю. Або й загалом визнати регести тимчасовою формою, зумовленою браком часу та коштів, «а тим часом поступово готувати окремі книги для текстової публікації, яка здійснюватиметься поетапно, у міру можливостей» [357, с. 154].

У 80-х роках були й такі проекти, де поєднувалися різні форми передачі документів. Зокрема це стосується великих пофондових видань:

«Повне текстове видання фонду (...) маловиправдане не тільки з огляду на обсяг, але й тому, що маса матеріалів несе стереотипну інформацію» [357,

с. 153]. У таких випадках пропонувався «менший тип видання, який забезпечив би представництво фонду економніше. Залежно від характеру відомостей одні акти можна подавати повним текстом, інші, однотипні за юридичною природою і клаузульним складом, – тільки у наративно-диспозиційній частині; ще інші, цілком однорідні за різновидами, – у зведених таблицях, а документацію супутньо-ділового характеру, присутню у кожному цілісному фондї, достатньо представити самими регестами...» [357, с. 153].

Археографічне оформлення та науково-довідковий апарат.

Як окрема проблема перед українськими науковцями постало питання про принципи археографічного оформлення та науково-довідковий апарат в умовах археографічної реальності, що зазнавала суттєвих змін. Однією з базових ознак цих змін була переорієнтація науки виключно на науковий тип видання, а отже, й на кардинальну зміну форм, якості й рівня археографічної роботи з історичними документами. Найбільшій археографічній обробки потребували документи у виданнях науково-популярного типу. Це і складання заголовків, легенд, і критика тексту, що вводилася до самого тексту документу при його археографічному опрацюванні. У 80-х роках, коли пріоритетними стають наукові видання, робота археографа змінюється. Фактично вона зводиться до наступного: «Якщо ж ідеться про спосіб відтворення тексту пам'ятки (акту) засобами друкарського набору, то це питання цілком можна вирішити уже сьогодні, дотримуючись, зрозуміло, засади максимального наближення до оригіналу. Завдання археографа, який готує рукопис до друку, зводиться, на мою думку, до обережної інтерпретації лише тих особливостей пам'ятки, які складають смисловий бар'єр для сприйняття. Це, зокрема: нерозчленованість слів і речень, суцільний безабзацний потік тексту, архаїчні розділові чи надрядкові знаки, семантика яких доступна тільки вузькому колу фахівців» [356, с. 89].

Загалом у наукових виданнях, спосіб передачі текстів у яких має відбуватися за дипломатичним методом, частина археографічної роботи має

відійти у минуле, зокрема «археографічне опрацювання у виданнях з дипломатичним методом передачі тексту не проводиться» [113, с. 18]. Отже, цілий комплекс археографічних робіт, що проводився у науково-популярних виданнях і який активно розвивався саме в українській радянській археографії, стає непотрібним. Постає питання про зміну рівня археографічної роботи. Перш за все від окремих коментарів і зауважень археограф повинен був перейти до серйозної наукової роботи над історичними документами, що вводяться до наукового обігу. Це стосується посилення перш за все окремих елементів науково-довідкового апарату. Зокрема, передмов.

Структура передмов наприкінці 80-х – на початку 90-х років ускладнюється і стає більш схожою на повноцінне наукове дослідження. Так, передмови до збірника документів «Торгівля на Україні. XIV – середина XVIII століття: Волинь і Наддніпрянщина» містить інформацію про історію українських земель у зазначений період; стан джерельної бази про господарство України; особливості документальної бази про торгівлю в Україні; стан опрацюваності джерел з історії торгівлі; стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі; вміст інформації у документах про напрями зовнішньої торгівлі, головні торговельні шляхи, привілеї міст; організацію внутрішньої торгівлі, асортимент, ціни; система грошового обігу та лічбу монет, грошові курси протягом трьох століть; інформацію про тогочасний обіг. А також «...аспекти протекційно-регламентаційної політики уряду у відносно вузькому регіоні – на Волині і Наддніпрянщині – протягом тривалого проміжку часу: з XIV ст., коли Київське і частина Галицько-Волинського князівства увійшли до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ), до початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» [315, с. 9].

Окремо порушуються питання про історію археографії документів про торгівлю в Україні. Попередні публікації актового матеріалу. Аналіз джерельної бази, що покладена в основу збірника. Жанровий поділ груп документів, що увійшли до збірника. Мовні та графічні особливості передачі

тексту. Особливої уваги в цьому відношенні заслуговує пункт про «збереження особливостей польської мови українського ареалу», орфографії «в тих випадках, де може йтися про вплив української фонетики» [315, с. 11]. Окремо обумовлюється правило публікації археографічних повторів.

«Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)» має ще більшу передмову, що займає 56 сторінок і є ґрунтовним дослідженням судової системи Україні XVI–XVIII ст. та місце в ній підкоморського суду; історію виникнення та функціонування підкоморського суду; поіменний склад луцького, володимирського, кременецького, київського та брацлавського підкоморських судів; діяльність канцелярій підкоморських судів, що передбачало з'ясування освітнього і майнового рівня членів підкоморського суду, процедурних питань тощо; історія самих підкоморських книг; стан їх збереженості. Вказана «вірогідна кількість книг тих судів, сліди яких повністю втрачені» [135, с. 19]; дипломатичний аналіз записів підкоморських книг, розділених на чотири групи (судово-межеві, фіксаційно-межеві, допоміжно-процесуальні та застережні акти). Окремо досліджуються історико-юридичні аспекти власне книги Київського підкоморського суду, що публікувалася. В свою чергу вже включає цілий ряд аспектів.

Свої пропозиції щодо оформлення видання внесли дніпропетровські археографи: «Вважаємо, що у вступних частинах при публікації документів обов'язково повинні бути зазначені зовнішні ознаки рукопису, їх розміри, наявність філіграней і їх зображення, особливості паперової основи, степені збереження оригіналу, наявність дефектів, пропусків, зразки ініціалів, кольорових заголовків та їх відтворення...» [146, с. 60].

Щодо науково-довідкового апарату – «Не підлягають сумніву включення до науково-довідкового апарату на лише переліку термінів, але й їх розкриття та показ нерідко їх полівалентності» [146, с. 60].

Весь об'єм піднятої проблематики в ключі зміни археографічної роботи і трактування її не як допоміжного і супровідного контексту, а окремого наукового дослідження, спонукало окремих науковців поставити питання про

необхідність відкриття наукової спеціальності із захисту дисертацій з археографії [77, с. 33].

Також, окрім передмов, ускладнюється сам науково-довідковий апарат: примітки, покажчики. Традиційні іменний, географічний та предметний, що стали обов'язковими атрибутами археографічних публікацій з часів виходу «Правил» 1969 року, доповнюються термінологічними словниками, списками скорочень, використаних джерел тощо.

Про те, що українська радянська археографія набула достатньо власного досвіду, достатнього, щоб оформитися в теорію української археографії, говорить і той факт, що поряд з підготовкою загальних правил публікації виникло декілька спеціалізованих напрямів. Зокрема були розроблені методичні рекомендації щодо видання пам'яток історичної думки України. Вони були розроблені у видавництвах «Либідь» та «Вища школа» за участю І. Бутича, апробовані при підготовці до видання творів М. Костомарова. Містили положення про тип, вид, форму видань творчої спадщини «відомих представників вітчизняної, ... зокрема української, суспільної думки, історіографії, культури» [243, с. 92]. А також відносно до потреб цього виду історичних пам'яток принципи відбору текстів для публікації, принципи їх відтворення, археографічне оформлення тощо.

Наприкінці 80-х років постала проблема унормування археографії українських актових джерел. У контексті необхідності розвитку дипломатики українського акту постала проблема і його археографії. Основним завданням було відійти від методики актової археографії, запропонованої С. Каштановим та А. Хорошкевич, що не зовсім підходила до відтворення українських актів. С. Каштанов в основу «Методичних рекомендацій по виданню і опису Литовської Метрики» (М., 1985) поклав методику, випрацьовану на актах Російської держави. Необхідно було вивчити досвід європейської зарубіжної археографії і виробити на цій основі власні правила передачі українського актового матеріалу. Наприклад, важливим елементом публікації актового матеріалу типу дипломатаріїв було дотримання певних

засад: вони «повинні здійснюватися без жодних купюр, оскільки тут важливий не лише смисловий аспект, але й формальні особливості документів, їхній клаузульний склад, традиції канцелярії...» [357, с. 153], а також «мусить бути раз і назавжди запропонований послідовний принцип членування акта на абзаци за структурними елементами дипломатичного формуляра» [357, с. 155].

Отже, в підсумку можна зазначити основні проблеми і відповідно зрушення, що відбулися в українській радянській археографії у 80-х роках. По-перше, в центрі уваги постала перш за все пам'ятка. По-друге, пам'ятками визнавалися всі письмові залишки минулого і відповідно ставилося питання про усунення видової дискримінації, а також хронологічної, коли більшість питань при публікації корегувалося в залежності від того, до якого періоду належить документ. По-третє, підвищувалась і ускладнювалась роль археографа. Його завданням було не так внести роз'яснення, створити сітку допоміжної інформації, як провести повноцінне історичне дослідження про пам'ятку епохи, що публікується. Останнє могло мати складну структуру і займати досить велике місце в самій публікації.

Окрім питання «Як публікувати?», перед українськими радянськими археографами з не меншою гостротою постало питання «Що публікувати?».

V.4.2. Перспективний видавничий план. Спроба реконструкції зразкової моделі.

У 80-х роках ХХ ст. вітчизняна археографія розпочала свій шлях до відродження. В основі цього процесу був покладений видавничий план, розрахований на 10 років, що мав заповнити очевидні прогалини у опублікованій джерельній базі української історії. Отже, основними джерелами нашого дослідження є «Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 року)» (К., 1989), підготовлений та виданий Археографічною комісією АН УРСР, та матеріали, що містять інформацію про процеси, які тривали навколо його укладання. А саме – обговорення, дискусії щодо майбутнього видавничого плану [319].

Аналіз видавничих планів дає багато цінних відомостей для уявлення про процес формування теоретико-методологічних засад археографії. Окрім того, як зауважують укладачі збірника матеріалів з «Едиційної археографії в Україні...», «Видавничі плани, а також відомості про підготовлені до друку джерела дають можливість не лише для співставлення тематики видань, з'ясування історіографічних пріоритетів епох, але й вказують для сучасників лакуни у виданнях масивів джерел, залишають значний простір для подальших пошуків і досліджень з метою можливого використання історіографічної спадщини українських археографів – наших попередників» [112, с. 6].

Слід зазначити, що аналіз видавничих планів корисний для з'ясування історії археографії загалом, оскільки вони вказують на тенденції конкретної епохи. Часто плани набагато ширші, ніж кінцевий продукт. У них закарбовуються глибинні процеси, які не вдасться зафіксувати в жодному іншому документі. Часто це результат колективного консенсусу, до якого дійшла наукова спільнота в певний історичний момент. Дискусії, обговорення, планування – це джерела, що відображають рух наукової думки – явище швидкоплинне і фактично нефіксоване в інших формах наукової діяльності. Тому так важливо залучати не лише видавничі плани, але й весь обшир матеріалу, що супроводжує процес їх складання. За попередніми спостереженнями, окрім «Видавничих планів», зафіксованих на папері і узгоджених певними інституціями, існують не реалізовані видавничі плани, які виявилися занадто оптимістичними. Останні – це сукупність пропозицій, ідей, дискусій сучасників щодо актуального видавничого репертуару. Консолідований «ідеальний» видавничий план є значно ширшим, ніж зафіксований видавничий план і фактично стосується всіх актуальних для тогочасної археографії питань: від репертуару видань до галузевої лексики.

Методи, що застосовувалися у цьому дослідженні, є порівняльно-історичний, порівняльний (якщо мова йде про місце і роль плану кінця 80-х у загальній історії археографії; порівняння двох планів: «ідеального» і

реального); статистичний (коли вираховувались найбільш обговорювані, а отже, затребувані публікації) та аналітичний (аналіз основних тенденцій у формуванні видавничого плану).

Тож, наприкінці 80-х років колектив Археографічної комісії склав проект видавничого плану, який (перш ніж набути остаточного вигляду), широко обговорювався громадськістю. Обговорення у вузькому колі фахівців відбулося на республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (грудень 1988 р.) та в якості публікацій у пресі. Таким чином, фактично маємо реальний план («Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 р.)» К., 1980) та «ідеальний», або радше «ідеалістичний» – сукупність дискусій, пропозицій щодо перспективного плану. «Ідеальний» план набагато ширший і деяких аспектах представлений альтернативними думками. Так, було висловлено декілька відмінних думок про самі принципи побудови плану. Голова Археографічної комісії П. Сохань запропонував покласти в основу плану видовий принцип. Пам'ятки групувалися в серії в основному за видовою ознакою: «Актові джерела», «Описово-статистичні», «Наративні». Виключення мала становити тематична серія «Історія запорозького козацтва» [293, с. 3-15].

Хронологічний принцип побудови видавничого плану відстоював І. Бутич: «доцільно джерела публікувати серіями. В основу поділу на серії варто покласти хронологічну ознаку...» [45, с. 21-22]. Основний аргумент був той, що до документів з різних історичних епох потрібно застосовувати різні археографічні методики.

Певним компромісом між цими двома принципами побудови видавничого плану була концепція Л. Гісцової: план варто будувати за історичним принципом, а всередині кожного розділу – епохи пам'ятки можна згрупувати вже за формальною ознакою (акти, наративи тощо) [77, с. 31-34].

Ще один підхід до формування видавничого плану запропонований І. Сварником. Цей підхід актуалізував формаційний підхід, виокремивши «корпус документів періоду феодалізму» [273, с. 112].

Певні корективи щодо принципів формування видавничого плану мала внести й пропозиція Н. Яковенко [357, с. 151-156]. Хоча вона не стосувалася безпосередньо самих принципів формування, а торкалася принципів видання, останнє мало суттєво вплинути на перше. Адже видання Археографічної комісії мали бути «тільки виданнями наукового типу» [357, с. 152], що суттєво мало обмежити репертуар, адже саме науковий метод є найбільш праце- і часозатратним. Також окремі дослідники у виступах хоча й не пропонували змінити принципи формування перспективного плану, але виходили за їх межі, зокрема групуючи документи за тематикою або поділ джерел відбувався за регіональною ознакою (східні / західні) та за інституціями (церковні джерела).

Як виявилось, формальна ознака групування джерел виглядала універсальною, бо здебільшого підходила до будь-якого принципу організації видавничого плану: регіонального (схід / захід); інституційного (джерела церковних установ); тематичного (Визвольна війна, революційні рухи); формаційного (феодалізм, капіталізм); історичного (за століттями); за видами видань (корпусні, факсимільні видання тощо). Якщо охопити загалом всі виступи, що прозвучали на цій конференції, то більшість науковців були згодні з формальним підходом укладання видавничого плану. В основному дискусії розгорнулися в межах рубрик запропонованого видавничого плану і стосувалися розширення репертуару.

Загалом, якщо окреслити всі напрями обговорення і винесення пропозицій, то їх приблизний перелік може виглядати так:

1. Видання джерел за певними видами.
2. Розширення вже існуючих рубрик.
3. Збільшення кількості рубрик.
4. Методика видання: як загальна, так і окремих джерел.

5. Першочергові та пріоритетні для видання джерела.

Якщо проаналізувати як співвідносяться між собою ці напрями, то можна зазначити, що вони не є відстороненими і відокремленими. Навпаки, перебувають у тісній взаємодії, утворюючи певний простір археографічної думки. Різноманітні за тематикою виступи стосуються спільних для всіх видових груп джерел. Так, різноманітні схеми групування джерел (регіональний, тематичний, за організаціями) об'єднує те, що вони стосуються в основному актових або нарративних джерел. У той же час на перетині ліній формального групування джерел й інших типів групування увиразнюються пам'ятки особливого значення.

За проведеними підрахунками, найчастіше згадуваними є опис подорожі антиохійського патріарха Макарія в Московію у 1654 р., зроблений його сином Павлом Алепським та «Опис України...» Г. де Боплана. Також часто згадувалася робота Д. П. Де ля Фліза. До цієї групи за частотою згадування долучається щоденник австрійського дипломата Еріха Лясоти.

Другу групу складають джерела, що фігурують у літературі не так часто, але достатньо, щоб посісти провідне місце в списку першочергових публікацій. Це «Літопис Величка», «Літопис Грабянки», «Густинський літопис», «Хроніка Боболінського», «Літопис Єрлича». Часто наводиться як цінне джерело мемуари польського шляхтича Станіслава Освенціма. Серед пам'яток історіописання найчастіше згадується «Історія війни козаків проти Польщі». Загалом перелічені пам'ятки є найбільш «затребуваними» серед понад 60-ти названих на нараді джерел до історії України. Варто зазначити, що окреме місце в обговоренні посідають цілі комплекси джерел, яким теж надавалося пріоритетне значення. Це Архів Коша Нової Січі; Волинська і Литовська метрики; комплекс статистичних джерел тощо.

Якщо порівняти «ідеальний» план з тим, що був офіційно затверджений після наради, то можна помітити, що «Перспективний план» [237] відобразив широкий спектр принципів групування джерел. Так, тут є джерела, згруповані за видами: IX. «Актові джерела», X. «Описово-статистичні джерела»,

XIII. «Картографічні джерела». За певними тематиками: II. «Джерела з історії запорозького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», XVII. «Джерела з історії суспільно-політичних рухів». Є назви, що поєднують два принципи, зокрема тематичний і формальний: IV. «Україна у міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники». Є тут рубрика, що відповідає історико-хронологічному принципу групування джерел: I. «Документи і матеріали з історії УРСР радянського періоду», а також регіональному принципу VII. «Східні джерела з історії України». Дуже багато місця в плані присвячено джерелам з історії інших наук гуманітарного циклу: V. «Джерела з історії української культури», VI. «Пам'ятки філософської культури українського народу», VII. «Пам'ятки української мови», XII. «Юридичні пам'ятки», XIV. «Пам'ятки вітчизняної історіографії», XV. «Етнографічно-фольклорна спадщина».

В цьому відчувається прагнення не лише охопити якомога більший обсяг джерел, але й забезпечити координацію видання всього спадку українського народу. План відходить від потреб суто історичної науки і набуває більш широких культурологічних обрисів. У цьому він наближається до бачення розвитку археографічної діяльності в Україні зарубіжних колег. Варто хоча б порівняти цей план із запропонованим Гарвардським осередком під керівництвом О. Пріцака.

Окремо слід зазначити аспекти, що відрізняють «ідеальний» план від «Перспективного плану». В «ідеальному» плані значно більше місця приділялося історичному матеріалу. Виразніший акцент робився на розподіленні матеріалу за епохами. Пропозиція виділити західні джерела з історії України не знайшла відображення у вигляді окремої рубрики у «Перспективному плані». Натомість ця тема була розділена між декількома. В той же час окремі пам'ятки, актуалізовані на нараді як особливо цінні, не були виділені у самому плані.

Зрештою постає питання про місце і роль «Перспективного плану» в ширині інших планів археографічних осередків, що діяли в різні часи на

території України. Перший план, вироблений в межах Київської комісії для розгляду давніх актів, перш за все акцентував увагу на окремих пам'ятках. Це особливо характерно для початкового етапу, адже члени комісії лише почали шлях формування уявлення про джерельну базу до історії України. Ледве не кожна нововідкрита пам'ятка сприймалася піднесено і оточувалася особливою увагою. Тому вагоме місце посідають у видавничому плані не джерельні комплекси (хоча й такі є теж), а окремі пам'ятки, як «Устава на волоки», козацькі літописи, щоденники. Хоча з кінця 50-х років XIX ст. характер видавничої діяльності змінюється: «основою едиційної діяльності комісії остаточно стали книги судово-адміністративних установ України XVI–XVIII ст.» [112, с. 8]. Масові джерела з історії України почали видавати Археографічна комісія НТШ та ВУАН. Програми археографічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка у Львові та археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук дещо подібні. Але видавнича програма НТШ є різноманітнішою, включає різні сторони історичного минулого: це й історичні джерела різного виду – й літературні й фольклорні, пам'ятки книжкової культури. В основі видавничої діяльності лежав проект, запропонований М. Грушевським НТШ. Він відрізнявся тим, що об'єднував декілька серій з різної тематики: регіональної (акти окремих земель); законодавчої (пам'ятки правової думки); соціальної (документи з історії селянства, міщанства); не пов'язані безпосередньо з історією (пам'ятки письменства, етнографічні, побутові) [112, с. 150-154]. Матеріали стосувалися в основному Галичини та Правобережної України, хоча в планах було почасти охоплено й історію Лівобережної України. Археографічна комісія ВУАН почасти заповнила цю лакуну: «проблематика археографічних видань початкових років діяльності визначена лише на рівні широкого видання джерел з історії Лівобережної України» [112, с. 14]. Хоча видавнича програма НТШ й Археографічної Комісії ВУАН дещо подібна, адже обидві вони формувалися під впливом М. Грушевського, тим не менше вони суттєво відрізняються. І відмінності полягають не лише в територіальних межах, але

й в інших аспектах. Зокрема програма Археографічної Комісії НТШ більш спеціалізована, зосереджена на виданнях джерел до історії. Тоді як літературні пам'ятки передаються до відповідної секції. У програмі Археографічної Комісії ВУАН відчутне прагнення створити системну базу знань про джерела до історії України, про що свідчать плани по виданню описів архівів [112, с. 67-101]. Ще однією характерною рисою цього плану є прагнення узагальнити накопичені знання з вітчизняної археографії, підбити певні підсумки діяльності в цій галузі. Про це свідчать заплановані видання з історії української археографії та архівної справи, ряд портретів видатних діячів цих галузей (В. Модзалевського, О. Лазаревського, В. Антоновича) [112, с. 67-101]. Загалом, предметом видань Археографічної Комісії ВУАН були джерела масового характеру. Основну частину посідали видання актів, слідства про маєтності, Рум'янцевський опис, описи намісництв.

Щодо програми Археографічної комісії АН УРСР (70-ті роки), то безумовно в ній відчувалося замовлення на висвітлення ідеологічно значущих тем, але в той же час, цим програмам (завдяки окремим темам) вдалося подолати регіоналізм, притаманний трьом іншим видавничим програмам. Робітничо-селянський рух, соціально-політична боротьба, розвиток промисловості, торгівлі, дружба народів – ці теми були досить універсальними для всіх частин України, що належали протягом століть різним державам.

Очевидно, «Перспективний план» видань 1989-го року – це спроба синтезувати все найкраще, що було накопичено вітчизняною археографією. Тут ми зустрічаємо й дбайливе ставлення до окремих пам'яток минулого і плани щодо їх видання, і різноманітність тематик, характерна для планів НТШ і системність плану Археографічної Комісії ВУАН; подолання вузької регіональної спеціалізації, як у плані Археографічної Комісії АН УРСР (70-ті роки). У «Перспективному плані» представлені як спільні теми для всієї України, так і джерельні бази окремих регіонів: Західна Україна, Правобережжя, Лівобережна Україна; Поділля, Галичина, Слобожанщина,

джерела окремих земель (зокрема, фігурує Сіверщина) тощо. До «Перспективного плану» потрапили видавничі проекти, розроблені в попередні десятиліття, але такі, що не були реалізовані, або були реалізовані не повністю. Зокрема в ньому зустрічаються такі теми, що зустрічалися у декількох попередніх. Однією з них є публікація джерел з історії запорозького козацтва. В плані Археографічної Комісії ВУАН вона фігурує під назвою «Акти Запорозької січі» [112, с. 81], у планах Археографічної комісії Центрального Архівного Управління УСРР як «Матеріали архіву Коша Запорозької Січі» [112, с. 104] та «Опис фонду Коша Січі Запорозької» [112, с. 110], а в планах Археографічної Комісії АН УРСР як «Запорізька Січ у документах і матеріалах» [112, с. 128]. Такою ж «перетікаючою» з плану в план була й тема видання документів Кирило-Мефодіївського товариства. Окрім того, у «Перспективному плані» знайшло відображення й необхідність ґрунтовної роботи над виданням пам'яток Київської Русі.

Проте головною відмінністю «Перспективного плану» 1989 року від видавничих планів минулих епох була його зорієнтованість на потреби відображення перш за все особливостей джерельного комплексу. Для видавничих планів археографічних комісій Наукового товариства імені Шевченка, Всеукраїнської Академії наук чи Центрального Архівного Управління УСРР характерна зорієнтованість перш за все на отримання інформації з певного питання: історії Галичини, історії Лівобережної України, робітничо-селянського руху тощо. Мабуть, вперше за весь час існування історичної науки в Україні в центрі уваги опинився весь джерельний комплекс як певний залишок минулих епох, як продукт людського буття. Така об'єктивізація цього комплексу спонукала звернути увагу на всі атрибути цієї об'єктності: складові елементи, зв'язки між ними, структуру тощо. Відповідно «Перспективний план», вмістивши таку рубрику, як «Документи і матеріали з історії УРСР радянського періоду» або підпункт «Джерела з давньоруської історії», зорієнтовував на охоплення виданням всього комплексу письмових пам'яток минулого; відображення повної

документальної цілісності, що склалася в окрему епоху. Поділ на «Актові джерела», «Пам'ятки українського літописання», «Описово-статистичні джерела», «Картографічні джерела з історії України» – це спроба упорядкувати джерельну базу з історії України за певним видовим принципом. Навіть певні суперечки, що виникли між науковцями щодо правомірності віднесення до того чи іншого виду певної пам'ятки все одно в остаточному підсумку мали стосунок до проблем пам'яток. Зрештою потрапляння до одного виду пам'яток різних епох змушувало дослідників звертати увагу власне на внутрішні проблеми джерела або комплексу джерел, простежувати зміни подібних документів у межах одного виду, порівняти різні форми фіксації подібної інформації тощо.

Таким чином, розгляд реального і «ідеального» планів є надзвичайно корисним з декількох причин. Одна з них стосується минулого археографічної науки, коли порівнювати вже наявні плани. А інша почасти стосується майбутнього, оскільки у відповідному плані були закладені ідеї, що хоча цілком не відобразились в «Перспективному плані», але вказали майбутній напрям розвитку археографічної науки в 90-х роках ХХ ст., почасти визначили і напрямок розвитку сучасної науки.

V.5. Літописна археографія.

У 80-х роках проводилася робота з вивчення і публікації українських літописних пам'яток. На відміну від попередніх періодів вона набула системнішого характеру завдяки укладанню певного реєстру українських літописів. Спроби з його укладання у середині 80-х років здійснили М. Ковальський та Ю. Мицик. Примітним був той факт, що своє дослідження про українські літописи вони розпочали з «пам'яток південноруського літописання» [147, с. 81], що увійшли до Іпатіївського та Хлебніковського літопису. Вивчення і публікація останніх у радянські часи було прерогативою московських та ленінградських археографічних центрів. До спадку української культури були віднесені й літописи Великого князівства

Литовського. Аналізу трьох літописних зводів Великого князівства Литовського та його редакцій присвячено багато уваги. Також авторами статті про українські літописи було перелічено ті, оригінали XIV – XV ст. яких не збереглися, натомість існують опосередковані згадки про них. До літописів XVI – XVII ст. були віднесені коротка Галицько-Волинська хроніка, Острозький літописець та його редакції, Львівський літопис, історичний твір Яна Бінвільського. Також сюди віднесено: хронограф II редакції «Летописец си есть кройника», створений невідомим автором на базі українського хронографа I редакції та варіанти його подальшої переробки.

Окреме місце виділяється тим українським літописам, що були створені у період Визвольної війни українського народу 1648-го – 1654 рр. Це «Хроніка» Ф. Софоновича, Львівський літопис, літопис Єрлича, Хмельницький літопис та низка коротких літописів.

Дослідники відмітили, що з кінця XVII ст. в Україні значно збільшується кількість місцевих літописів, що створювались переважно у монастирях. Це такі літописи як Добромільський, Мгарський, Межигірський, Підгорецький, Мотронинський, початкове ядро Чернігівського літопису, літопис Густинського монастиря, «Келейний літописець» Д. Туптала тощо.

Серед літописів XVIII ст. основна увага приділена літописам Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка. Простежено не лише їх взаємозалежність, індивідуальні особливості, але й процес перетворення їх на джерела для укладання наступних українських літописів.

Далі історія українського літописання подається як «процес перетворення літописання в історичну науку» [147, с. 92]. У цьому контексті проаналізовано «Краткое описание Малороссии», «Летописец, или описание краткое знаменательных действий и случаев», «Краткое летоизобразительное знаменитых действ.», «Повесть о том, что случилось на Украине...»,

«Собрание историческое», Чернігівський літопис у його другій і третій редакції тощо.

Таким чином процес українського літописання представлений як такий, що фактично охоплює період з XI по XVIII ст. включно, у якому виокремлюється низка періодів. У кожному з них увага зосереджується на найбільш значних здобутках українського літописання. У той же час дослідження мало енциклопедичний характер, згадуючи фактично всі відомі на той час історичні пам'ятки цього виду. Дослідження носить узагальнюючий характер, оскільки базується на здобутках попереднього періоду. Воно базувалося на працях І. Крип'якевича [167, с. 174-188], О. Бевзо [21], Ю. Мицика [209, с. 84-86; 218, с. 219-234], О. Апанович [6], Ю. Князькова [137], Г. Павленко [229], Я. Дзири [99; 100].

Хоча вказане дослідження має джерелознавчий характер, але ціла низка аспектів, як то – вибір найкращого варіанту тексту, репертуар, рівень попередніх публікацій безпосередньо стосується археографії. Зрештою, «археографічний» варіант цієї статті був представлений Ю. Мициком на конференції, присвяченій видавничому плану Археографічної комісії [Мицик Ю. А. Про публікацію пам'яток українського літописання // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 53-56.]. Тут зустрічаємо той самий перелік основних творів українського літописання, але вже з акцентом на археографічних аспектах. Зрештою однією з перших спроб реалізації широкомасштабного плану публікації українських літописів, запропонованих Ю. Мициком, можна вважати видання наприкінці 1980-х років Іпатського літопису українською мовою.

В Україні на той час існувала вже практика видання давньоруської літератури українською мовою, але в журнальному варіанті. В українському перекладі на той час вийшли «Галицько-Волинський літопис» // «Жовтень», 1982. – № 7. – С. 42-44; «Київський літопис» // «Київ», 1984, № 6-8. – С. 34-

56. [72; 133]. Видання ж «Літопису руського», як зазначалося в анотації, мало універсальний характер, тобто було придатним і для наукової роботи і для любителів [183].

В основу перекладу покладений Іпатський список, як надрукований варіант так і факсиміле оригіналу [183, с. VIII]. Автор передмови Л. Махновець вважав, що літопис мав власну назву «Літописець руський», а «Іпатський» - це лише один із його списків. У передмові наводяться дані про формат і розміри книги; результати аналізу почерків, на підставі якого встановлено час створення списку. Кількість аркушів, їх стан, розташування тексту. Підсумовуючи, дослідник зазначає: «Отже, літопис дійшов до нас у задовільному стані»[183, с. V]. Також дослідник намагався пояснити наявність прогалин у тексті. Обґрунтовується, чому публікація має саме таку структуру, - окрім трьох частин («Повісті минулих літ», «Київський літопис» та «Галицько-Волинський літопис») друкуються також твори Володимира Мономаха.

Окрім того, що Л. Махновець за основу взяв надрукований варіант Іпатського літопису так і його факсиміле, він для заповнення прогалин, доповнення тощо користувався Хлебніковським списком, а також Лаврентіївським для відновлення деяких втрачених місць.

Робота над текстом публікації полягала не лише у доповненнях з інших списків, але й у тому, що приписки на берегах були поставлені упорядниками на своє місце у тексті, були внесені додатки від перекладача. Тексти-доповнення друкувалися курсивом, додатки від упорядників – у квадратних дужках. Тобто за допомогою шрифтів, квадратних і косих дужок тощо було виділено всі привнесені в основний текст доповнення. Як зазначає упорядник, «якщо випустити все, надруковане курсивом, у квадратних і ламаних дужках..., то матимемо «чистий» Іпатський текст з усіма пропусками, перекрученнями, неясностями. Такий спосіб передачі матеріалу відповідає нинішнім міжнародним текстологічним стандартам» [183, с. VIII].

Текст зазнав модернізації: переклад сучасною українською мовою, уніфікація імен, поділ тексту на речення та абзаци тощо.

Отже, наприкінці 80-х років українська радянська археографія вийшла за межі козацького літописання і вперше, якщо не рахувати журнальних публікацій, опублікувала зразок давньоруського літописання.

Ця публікація була здійснена сучасною українською мовою і за міжнародними правилами, а не чинними на той час у СРСР власними правилами передачі тексту. Публікація супроводжувалася передмовою, де було викладено власний погляд українських радянських науковців на історію літописання, текстологічні дослідження. Видання стало першим документальним науково-академічним українським перекладом давньоруської пам'ятки, виданої за період 40-х – 80-х років.

Але хронологічні межі літописної археографії у 80-х роках розширювалися не лише за рахунок зразків раннього літописання на території України, але й за рахунок пізнього, що було вже перехідним етапом від літописання до наукових праць. Зокрема, мова йде про працю О. Рігельмана.

80-ті роки стали плідним часом для розгортання наукових дискусій. Одна з таких, що розтягнулася майже на два десятиліття, була спровокована віднайденням ще у 70-х роках нового списку Чернігівського літопису. Ця назва була умовною. Перші дві редакції пам'ятки були надруковані ще у XIX ст. Новий список другої редакції у 70-х роках віднайшов Ю. Мицик. Вона охоплювала у порівнянні з уже опублікованими найбільший період історії України, до того ж цей список, на думку Ю. Мицика, був і найточнішим. Про це дослідник написав у своїй праці про українські літописи XVII ст. [219, с. 69-72].

Одночасно з Ю. Мициком третій список Чернігівського літопису виявила О. Апанович, про що вона зазначила у дослідженні про рукописну

світську книгу [7, с. 110-117]. Про те, що це ідентичні тексти вказує й шифр рукопису.

О. Апанович детально описує як сам збірник, так і сам Чернігівський літопис, що міститься у ньому. Досліджуючи окремі аспекти, О. Апанович робить висновки, що поглиблюють знання про цю історичну пам'ятку. Зокрема, проаналізувавши філіграні та зображення герба, дослідниця робить висновок про те, що перепис зроблено у 80-х роках XVIII ст. Це підтверджує, на її думку, й запис на с. 147. А також: «Графіка письма збірника – скоропис останньої чверті XVIII ст. також підтверджує це датування. Спостерігаються лише індивідуальні розбіжності в почерках переписувачів» [7, с. 100]. Окрім того, те, що зустрічається буквений аналог сучасного і, характер почерку (О. Апанович відносить почерк першого писця до литовської школи) та написання багатьох слів дає підстави дослідниці стверджувати, що обидва писці походили з України.

Загалом зовнішні ознаки пам'ятки знайшли докладне висвітлення у цьому дослідженні. Деякі з них, як тол спосіб пагінації, О. Апанович відносить до індивідуальних характеристик пам'ятки.

У своєму дослідженні О. Апанович намагалася спростувати окремі твердження Ю. Мицика, щодо цього списку Чернігівського літопису. Дослідниця наводила власні аргументи, що впливали не лише з вивчення тексту самого літопису, але й з дотичних матеріалів, зокрема самого збірника, у якому містився список. Поява декількох точок зору на одну пам'ятку свідчило про пожвавлення наукової думки в Україні, про що свідчили й подальші археографічні публікації цього списку Чернігівського літопису.

Але у радянські часи саме шлях від віднайдення до публікації був непростим, про що каже Ю. Мицик: «Хоча Чернігівський літопис у редакції І. Янушкевича був виявлений нами ще у 1972 р., але в умовах щербіччини видати його в той час було практично неможливо. Пізніше його планувалося

видати нами у збірнику документів, присвяченому ювілею Чернігова, але упорядники з незрозумілих причин не включили до збірника тест пам'ятки» [334, с. 56].

У радянські часи вперше цей список був опублікований у 80-х роках О. Апанович [8, с. 220-231]. Це була публікація лише другої частини, що охоплювала період з 1726 по 1764 рік [8, с. 220-231]. Першу частину цього списку опублікував у 90-х роках Ю. Мицик [334, с. 56-74]. Хоча це частини одного тексту, проте їх публікація відрізняється. О. Апанович розміщує текст у два стовпці. Зліва – назви документів, дати з короткими повідомленнями набрані жирним шрифтом, виділені. Деякі частини тексту у правій частині, як наприклад, «Промова депутатів малоросійських при відпускній аудієнції, говорена через хорунжого...». Текст перекладено сучасною українською мовою. До тексту зроблені посторінкові примітки, що роз'яснюють окремі слова та уточнюють обставини подій.

Іншою є публікація Чернігівського літопису, здійснена Ю. Мициком. Дано оригінальний заголовок «Що ся в руских и полских странах діяло и ского от рождества Христова року от создания мира...». Сам текст ближче передає мову оригіналу. Розміщення тексту було скореговане у відповідності до потреб журналу, про що сказано у передмові. Текст супроводжується посторінковими примітками, що намагаються виправити текстові помилки. Коментарі, що йдуть після тексту публікації розміщені за літописними роками і стосуються історичного тла подій, хронології, виправленню окремих неточностей тощо.

Очевидно у цій журнальній публікації не вдалося відтворити всіх тонкощів мови, зокрема тих, про які говорила О. Апанович. Це наприклад випадки особливого написання йотованої сучасної «ї», що зустрічається у тексті цього списку [6, с. 101].

Про недосконалість попередніх публікації і про необхідність фахової публікації всього тексту Чернігівського літопису за Київським списком говорить у передмові до публікації Ю. Мицик [334, с. 56-57]. Обдумуючи засадничі принципи майбутньої публікації, дослідник зазначає, що при підготовці академічного видання тексту пам'ятки необхідно врахувати всі її списки та редакції [334, с. 56-57].

Висновки до розділу.

80-ті роки не стали для загальносоюзної археографії новим етапом. Хоча в цей час вийшла нова редакція «Правил», вони не відрізнялися принциповою новизною від тих, що були видані в 1969 р. Продовжували розвиватися тенденції, започатковані в 60-х – 70-х роках. Але в той же час відчувалися ознаки стагнації. Натомість українська радянська археографія, що з часів перебудови отримала новий шанс на розвиток власних позицій, перебувала в стані активного пошуку. Головною особливістю цього періоду було те, що українська радянська археографія займалася проблемами теоретичного і методичного плану, що раніше було прерогативою всесоюзних археографічних центрів. Це питання предмету, функцій, завдань археографії, визначення базової термінології, визначення меж археографічної діяльності, співвідношення з іншими галузями історичної науки. Від розробки цього теоретичного рівня залежало формування засад видавничого плану; методів пошуку, опрацювання та видання історичних документів. Ще однією прикметною рисою цього періоду стало те, що формування засад перспективного видавничого плану вийшло на рівень окремої методичної проблеми.

Всі ці події свідчили про вихід української радянської археографії з тіні всесоюзної і пошук власних засадничих принципів. Тобто, це було свідченням початку абсолютно нового етапу в історії української археографії загалом.

Розробка теоретико-методологічних питань вважалася однією з найголовніших тогочасних завдань української радянської археографії. Ідеї, висловлені у 80-х роках українськими радянськими археографами, довго зберігали свою актуальність. Окремі з них так і не знайшли свого втілення. Тому так важливо було в цьому розділі, на нашу думку, було охопити якомога ширший спектр думок в галузі теорії і методики вже української, але ще радянської археографії.

Доцільним тут також є окреслення основних напрямків практичної реалізації програмних засад, закладених наприкінці 80-х років у перше десятиліття незалежності України.

Створення повноцінної джерельної бази є необхідною передумовою нормального розвитку гуманітарних дисциплін, насамперед, історичних. Для будь-якої країни, і особливо для України, питання збирання, відновлення й використання своєї історико-культурної спадщини мають особливе значення.

Усі ці нагальні проблеми збирання, вивчення, наукового опрацювання й публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних політичних і культурних діячів минулого та різнопланових писемних джерел, які стосувалися багатьох видатних подій, що відбувалися в історії нашого народу, враховувалися, коли у жовтні 1987 р. Президія АН України відновила діяльність Археографічної комісії спеціальним рішенням. Пізніше, враховуючи значення археографічної діяльності для вітчизняної академічної науки, шануючи зусилля попередніх поколінь українських істориків, архівістів, відповідно до Постанови Президії АН УРСР №213 від 10 липня 1990 р. на базі відновленої наприкінці 1987 р. Археографічної комісії АН УРСР був створений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

В умовах незалежної України Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України виконував завдання систематичного і цілеспрямованого виявлення, опрацювання й публікації історичних джерел, науково-методичне керівництво археографічною

діяльністю інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні, розробку теоретико-методичних проблем сучасної археографії та джерелознавства. Ще на початку діяльності Інституту в матеріалах до Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи» (Київ, 16-18 грудня 1992 р. – К., 1992) було сформульовано основні завдання установи та конкретні напрямки діяльності. Об'єктом досліджень визначено «... всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі типи і види документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури» [291, с. 4].

Упродовж свого існування спочатку як Археографічна комісія, а згодом, як окрема установа НАН України, Інститут безпосередньо та у співробітництві з іншими інституціями підготував та опублікував понад 600 серійних і тематичних археографічних публікацій, які хронологічно охоплюють період від княжої і козацької доби до сьогодення і створюють міцний фундамент для подальших досліджень не лише в історичній науці, а й в інших галузях вітчизняної гуманітаристики. Без ґрунтовного розширення джерельної бази дослідження структури українського суспільства від найдавніших часів до ХХ ст. Включно неможливе наукове розуміння мозаїчної картини української історії цього періоду, а особливо кінця ХVІІІ - початку ХХ століття. Без здійснення фундаментальних серійних археографічних публікацій неможливо забезпечити конкурентоспроможність української гуманітаристики у світовому вимірі.

Серед видань, покликаних забезпечити формування самодостатньої джерельної бази дослідження фундаментальних проблем української історії особливе місце належить пофондовому археографічному виданню «Архів Коша Нової Запорозької Січі» в 30-ти томах, яке охоплюватиме єдиний збережений на сьогодні цілісний, природним чином утворений масив

документів українського козацтва – Архів Коша Війська Запорізького Низового. На виконання планів середини 1980-х років Інститутом вже видано п'ять томів цього корпусу. Ще одним надзвичайно важливим виданням є «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст. Універсали та листи українських гетьманів та полковників». У складі цього проекту, розрахованого на 25 томів вже вийшли друком чотири томи серії.

Значну цінність мають описово-статистичні джерела, без яких важко уявити ґрунтовне дослідження ранньомодерної української історії. В рамках реалізації програми видання цієї групи джерел побачили світ наступні археографічні публікації: «Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року» (Київ, 2005), «Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку» (Полтава, 2007), «Еліта Слобідської України. Списки слобідської козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. (Київ-Харків, 2008).

Важливими напрямками археографічної діяльності була також публікація документальних джерел з історії міст та церкви. Вийшли друком такі фундаментальні видання як: «Економічні привілеї міста Львова (XVII-XVIII ст.). (Львів, 2007), «Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII - XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія» (Львів, 2004), «Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. 17-30 жовтня 1927 року: Документи і матеріали. Книга 2.» (Київ, 2007).

Вагомим є археографічний доробок на ниві створення і публікації джерел усної історії, що на сьогодні є однією з головних тенденції розвитку світової археографії. Насамперед видано «Усна історія: теорія і практика» (Запоріжжя, 2007) та «Усна історія в науковому дослідженні» (Запоріжжя, 2007). За результатами археографічних експедиції, які проводилася в 2000–2007 рр. на території Південної України, видано три томи багатотомника «Усна історія Степової України / Запорізький край» Т. 1 (Запоріжжя, 2008), Т.2 (Запоріжжя, 2008), Т. 3 (Запоріжжя, 2008).

В Україні справа публікації історичних джерел у зв'язку з переліченими вище причинами не набула, на жаль, статусу найважливішого завдання. Вкрай недостатній ступінь введення до наукового обігу історичних джерел унеможливорює інтенсифікацію праці дослідника, а також у багатьох випадках появу якісних досліджень, та інколи призводить до продукування штучних, викривлених концепцій українського минулого, які не спираються на джерела. Ще одним наслідком є той прикрий факт, що звужуються можливості для повноцінної роботи в ділянці методології. Українські вчені змушені практично лише адаптувати західні зразки, не пропонуючи власних розробок.

Таким чином вітчизняній науці необхідно у стислий термін пройти шлях, який західні історіографії вже подолали в минулому столітті. Це означає ввести до наукового вжитку критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, особливо її вузлових проблем. Слід передбачити підготовку фундаментальних археографічних публікацій унікальних цілісних корпусів історичних джерел (вітчизняних та зарубіжних), видання творчої спадщини видатних українських вчених-гуманітаріїв та громадсько-політичних діячів.

Так само гостро як і у радянський період стоїть питання теоретичного та методичного забезпечення подальшого розвитку вітчизняної археографії. За відсутності ідеологічного тиску та наукового патронування з імперського центру українська археографія все ще перебуває в стані невизначеності не лише самого предмета, а й багато в чому втрачає набутий у радянський період власний теоретичний та методичний досвід. На рівні термінології, правил підготовки та видання пам'яток (чи «джерел з історії...») продовжуються дискусії та пошуки. Часто при цьому забувається те цінне, що було створене за попередні роки. Тому Інститут української археографії та джерелознавства, Інститут історії України, інші установи соціогуманітарного профілю Національної академії наук мають об'єднати зусилля у розв'язанні цих

фундаментальних проблем, від чого залежить подальша доля не лиш самої археографії, і й багатьох інших гуманітарних наук. Досвід становлення і розвитку української радянської археографії періоду 40-х – 80-х років доводить, що взаємодія різних наукових дисциплін на теоретичному полі дає не лише можливість здобути визнані наукові результати, а й забезпечити сенсом саме існування наукового напрямку у вкрай несприятливих для нього умовах.

Має і надалі продовжуватись робота над розробкою загальної концепції археографічної та джерелознавчої діяльності в Україні, здійснюватимуться дослідження проблем історії, теорії, методології археографії та джерелознавства. Продовжуватиметься робота над підготовкою багатотомної серії науково-довідкових (у першу чергу – архівно-бібліографічних) видань з української історії та культури, що відбиватимуть величезний інформаційний потенціал архівосховищ та бібліотек України. Цей напрям є надзвичайно перспективним, оскільки науковий подokumentний, груповий, пофондовий, тематичний та інші види опису дозволяють у концентрованій та структурованій формі подати багатоаспектну інформацію про величезні масиви джерел.

Серед сучасних проблем археографічної науки актуальною залишається відсутність системної роботи у галузі теорії науки та методики археографічної роботи. Відсутність дискусій на цю тему є тривожним сигналом втрати інтелектуального стимулювання подальшого розвитку науки та пошуку відповідей в умовах технологічного інформаційного прориву, цифрової революції та глобалізації. Одним із важливих завдань залишається розробка і реалізація Державної програми «Архівна та рукописна Україніка», кінцевим результатом якої має стати створення Національної архівної інформаційної системи України, розробка теоретико-методичних засад з виявлення, наукового опрацювання та публікації писемних пам'яток, з теоретичних проблем камеральної та едиційної археографії та джерелознавства в цілому, а також з інших споріднених дисциплін.

Висновки

Історія радянської післявоєнної археографії – це історія допоміжної історичної дисципліни, що з кінця 50-х років намагалася стати окремою наукою. У відповідності до цього у теорії і методиці археографії відбувалися певні зміни. Перш за все були здійснені спроби переглянути предмет археографії: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Відповідно змінювалася й методика. Прагматичний підхід, що змушував вибірково ставитись до історичних документів та до їх текстів, відбираючи лише ті, що забезпечували матеріалом дослідження актуальних історичних тем, почасти поступається місцем ставленню до документа як до історичної пам'ятки. Відповідно змінюється методика роботи. На рівні едиційної археографії цей злам був зафіксований у всесоюзних «Правилах видання» 1969 року, коли принцип тематичності поступається принципу цільового призначення видання. Науковий тип видання, що звузив можливість застосовувати вибірковий підхід й можливість втручання археографів у текст документу, був наслідком означених змін у теорії.

Ефективним методом подолання кризи і віднайдення інших сенсів археографії були дослідження історії археографії. Завдяки їм наприкінці 50-х років повертається дореволюційне розуміння предмету, функцій і завдань археографії, що було значно глибшим, ніж радянський варіант. І хоча воно надовго не закріпилося на рівні тезаурусу в тогочасній довідковій радянській літературі, але по-факту функції археографії були розширені. Зокрема, з відкриттям у 60-х роках Археографічної комісії розвивається польова археографія. Розширюється спектр об'єктів археографії. Він не обмежується виключно письмовими документами. На початок 70-х років в археографії намітилася криза, спричинена невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археографії. Дискусія про предмет, метод, функції археографії розгорнулися на шпальтах фахової періодици у 70-х роках. Очікуваних змін не відбулося: предмет не був

змінений; перемогло «звужене» розуміння археографії, що відбилося у довідковій тогочасній літературі (зокрема у визначенні археографії, поданому в «СЭС»). У редакційній статті журналу «Советские архивы», що підсумовувала дискусію, зазначалося: «...залишилося не виконаним кардинальне завдання теорії: ретельний аналіз предмета й об'єкта археографії, у визначенні яких дослідники часто обмежуються лише загальними характеристиками» [288, с. 8]. Загальний стан справ на кінець 80-х точно характеризували слова Л. Пушкарьова, висловлені ще в 70-х роках: «Археографія є допоміжною історичною дисципліною – важливою, потрібною, необхідною, широкою, глибокою, але все ж допоміжною історичною дисципліною» [259, с. 77].

На початок 80-х радянська археографія не оновилась у формулюванні предмету, що відобразив проект «Правила» 1987 року. А тим часом, тривала дискусія західних археографів закінчилася виходом єдиних правил публікації документів, прийнятних для більшості фахівців Західної Європи. Окрім того західноєвропейська гуманітаристика з кінця 70-х років оновилася завдяки новій постмодерній методології, базованій на мовознавчих студіях Ці процеси не зачепили основи радянської археографії. Відтак у 80-х роках стають помітними ознаки стагнації: повернення до старих (20-х – 40-х років) концепцій археографії; поява великої кількості термінів, що не означували нових явищ; надмірне теоретизування (навіть щодо терміну «теорія археографії») тощо.

Українська радянська археографія працювала в контексті загальносоюзної археографії. Це означало, що вироблені загальносоюзними археографічними центрами засади теорії і методики цілком були прийнятними й для українських вчених. Більшість зусиль в царині методології були спрямовані на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосується визначення предмету і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії. Щодо едиційної археографії як пріоритетної галузі розвитку радянської археографії, то українські

радянські археографи в основному займалися вдосконаленням, розвитком та наповненням конкретним змістом правил публікації, викладених у загальносоюзних правилах 1945-го, 1955-го та 1969-го років.

Цей напрям в 40-х – 50-х роках здійснювався в рамках прикладної роботи над тематичними збірниками українських історичних документів, а у 70-х роках – серійних видань. Методичні напрацювання окреслювалися як у вступних до збірників джерел так і у вигляді статей, опублікованих у фахових виданнях.

Піком розвитку камеральної археографії стали 70-ті роки, коли в УРСР описи фактично замінили повноцінні видання. В ці роки розвинулася теорія камерального етапу дослідження українських історичних документів.

Вагомий внесок в теорію архівної евристики вніс М. Ковальський у 70-х – на початку 80-х років, розробивши власну систему архівного пошуку історичних документів.

У 50-ті – на початку 70-х років українські радянські археографи взяли активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археографії, здебільшого у формі відгуків на дискусії, проведені у загальносоюзних археографічних центрах. Їх темами були типи, види і форми видань; перспективи регестової та табличної форми публікації джерел, предмет археографії. Вийшла серія відгуків щодо видання чергових «Правил публікації історичних документів».

У той же час, українські радянські археографи, працюючи з місцевими історичними документами, виявляли такі аспекти археографічної роботи, що викликали переосмислення базових принципів самої радянської археографії. Зокрема у 50-х – 60-х роках було окреслено коло проблем, що стосувалося необхідності зміни предмету археографії. Постала гостра необхідність у роботі з українськими історичними документами відмовитись від сприйняття їх виключно як інформативних одиниць (історичних джерел) і перейти до розуміння їх як пам'яток, як історичних явищ. До переосмислення природи історичних документів наштовхувало декілька проблем [фактів], з якими

зіштовхнулися радянські українські археографи. Це проблема розуміння; важливість усіх елементів історичного документу, а не лише його текстової частини та ключова роль індивідуальних особливостей документу.

Інколи теоретичний аспект, піднятий українськими вченими, випереджав рівень теоретичних напрацювань загальносоюзної археографії. Хоча поняття «пам'ятка» як головного предмету археографії чітко був окреслений в працях українських радянських археографів лише у 60-х роках, проте як проблема воно існувало вже у дослідженнях 50-х років. Так, зокрема вирішення питання передачі текстів іншомовних документів стосувалося не лише методики едиційної археографії, як прийнято вважати у вітчизняній історіографії. Питання про розуміння змісту документу як головна проблема публікації середньовічних і ранньомодерних документів, писаних іноземними мовами, була поставлена львівськими археографами ще у 50-х роках. Наявність особливої термінології, значення якої неможливо було віднайти у відповідних словниках старопольської, німецької і латинської мови, бо вона виникла внаслідок симбіозу староукраїнської та іноземних мов, або внаслідок трансформації останніх під впливом місцевих чинників; можливість встановлення значення слів, речень лише за допомогою залучення тексту всього документа; сумніви самих археографів у правильному тлумаченні того чи іншого слова, або змісту документа, вимагали іншої методики публікації, чутливої до точності відтворення тексту документа. Сама по собі така методика не могла з'явитися без «дрейфу» визначення предмета археографії в бік історичної пам'ятки.

Окремо варто сказати про роботу львівських археографів, палеографів та істориків. Після приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР археографічні центри там зазнали докорінної реструктуризації, але ще довго зберігали риси власне української археографії, організованої свого часу на високому науковому рівні М. Грушевським. Тут слід зауважити, що відчутними залишались і відголоски європейського контексту у підходах львівських дослідників до роботи з історичними документами. Насамперед,

очевидними є впливи польської традиції та німецької. Проте це твердження потребує глибшого і ґрунтовнішого вивчення в подальшому.

Отже, проблема розуміння документа як головна проблема публікації середньовічних і ранньомодерних текстів апелювала до іншого предмету дослідження – до пам'ятки. Для загальносоюзної археографії це питання актуалізувалося у 60-х роках, а гострого дискусійного характеру набрало у 70-х, коли питання зміни наукового статусу археографії пов'язувалося із пошуком нового предмета дослідження.

Фактично постановка питання про зміну предмету ставило питання і про зміну методу. Що ж саме необхідно було змінити? Методичні засади радянської археографії фактично до кінця 60-х років базувалися на двох принципах – уніфікації та вибіркості. Вони були закріплені як базові положення в керівних: «Основні правила публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» 1945-го року та «Правила видання історичних документів» 1955-го року. Окремі елементи цих принципів збереглися і в «Правила видання історичних документів в СРСР» 1969-го року, хоча останні й базувалися на дещо інших засадах.

Принцип уніфікації давав можливість ігнорувати індивідуальні особливості пам'яток і виробити загальні підходи до їх публікації. Уніфікація стосувалася в основному двох аспектів: ігнорування національної специфіки документу та його приналежності до певної історичної епохи.

Принцип вибіркості встановлював, що є важливі і не важливі аспекти у роботі з документом. Останні можна було випустити. Вимагався вибірковий підхід до самих документів (серед усього документального масиву обирати лише ті, що є носіями інформації з актуальної історичної тематики) і до їх текстів (дозволялося при публікації випускати частини документа).

Такі підходи не дозволяли здійснювати якісну публікацію українських історичних документів. Уніфікація принципів передачі текстів призводила до русифікації, на що в свій час вказував С. Яковлев, до перекручування змісту

(як зазначав О. Бевзо) або й узагалі до ігнорування мовного аспекту як базового чиннику ідентифікації документа.

Хоча в «Правила» 1969-го року змінили підхід до більшості проблем едиційної археографії, але принципи передачі тексту національними мовами так і не були врегульовані, про що в 70-ті роки зазначав заступник начальника Головархіву СРСР А. Малітков. І лише наприкінці 80-х років в археографії в УРСР почали утверджуватися підходи, що не русифікували і не полонізували тексти, не осучаснювали, а намагалися максимально наблизитись до автентичного варіанта.

Уніфікація невілювала особливості як загалом українських історичних документів, так і окремих їх груп, підганяючи їх під спільні критерії. Так українським радянським археографам довелося спочатку обґрунтувати наявність особливостей гродських і земських книг як окремої групи джерел, а потім випрацювати власні підходи до їх пошуку, відновлення цілісності документального комплексу, розпорошеного по архівам, або й узагалі втраченого, до опису та публікації. Безумовно в процесі цієї роботи принцип уніфікації фактично не працював.

Вибірковість виривала документи з документального контексту, що було неприйнятним, як доводив Я. Дашкевич, для економічних, фінансових та адміністративних книг. Вона ж порушувала принцип цілісності тексту, що шкодило не лише розумінню змісту документів, окремих слів чи фраз, але й загалом дослідницькому пошуку, бо, зокрема, при публікації актової документації часто не дотримувався принцип цілісності формуляра. Але принцип вибірковості давав можливість шляхом приховування частини документів, давати ідеологічно вивірену модель історії України.

Хоча «Правила» 1969-го року під тиском супротиву перш за все наукової громадськості (істориків, філологів) послабили дію цих принципів, українські археографи фактично до кінця 80-х років потерпали від їх тиску. Справа в тому, що «Правила» 1969-го року відмінили принципи уніфікації та вибірковості для наукових видань, залишивши фактично без змін для

науково-популярного типу. Але саме такий тип видань історичних документів був поширений в УРСР.

Про необхідність відмовитись від принципу уніфікації та вибіркості говорили окремі радянські вчені. Їх висловлювання, або навіть лише постановка питання будувалися на практичній роботі з історичними документами. Інші археографи намагалися уникнути недоліків згаданих підходів, «забувши» про них. Так І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич намагалися залучити до публікації якомога ширше коло джерел. Львівським археографам в радянські часи вдалося створити публікацію за тезаурусним принципом і охопити фактично всі наявні джерела у збірці «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVIII ст.)» (К., 1975).

Щоб зробити наукові видання якомога повнішими, використовувалися окремі аспекти археографічного оформлення. Розроблялися методики використання передмов, підрядкових приміток, хронік подій для залучення якомога ширшого кола джерел.

Кожне наступне повоєнне десятиліття збільшувало не лише кількість видань документів з історії України, але й методичні, а почасти й теоретичні напрацювання українських радянських археографів.

Порівнюючи динаміку розвитку напрацювань загальносоюзних археографічних центрів й українських радянських археографів у галузі теорії, відмічаємо певну диспропорцію. Так у 40-х роках починають вироблятися засади теорії радянської археографії, тоді, як українська радянська археографія в основному зосередилася на практиці. Наприкінці 50-х років спостерігаються перші серйозні напрацювання в галузі теорії української радянської археографії. 60-ті – початок 70-х років – період бурхливого розвитку як загальносоюзної археографії, так й української радянської. Чого не можна сказати про останню в 70-х роках, коли розробка теорії фактично завмирає майже на десятиліття. У порівнянні з всесоюзною помічається суттєва диспропорція. 70-ті роки - це період, коли загальносоюзна

археографія, готуючись змінити свій статус з допоміжної дисципліни на самостійну, робить серйозний прорив в царині теорії, намагаючись переосмислити саму концепцію археографії. 80-ті роки, особливо друга їх половина, для української радянської археографії стали часом бурхливого розвитку, коли вперше вона цілеспрямовано зайнялася питаннями предмету і методу. Натомість цей період, на наш погляд, був швидше часом стагнації, ніж розвитку для загальносоюзної археографії.

Проаналізувавши історію розвитку теорії як загальносоюзної археографії, так й української радянської, а також співставивши динаміку їх розвитку, слід зупинитися на короткій характеристиці кожного з виділених етапів у розвитку теорії і методики української радянської археографії.

Кінець 40-х – 50-ті роки – це час, коли радянська українська археографія, зазнавши страшних втрат через репресії 30-х років, почала відроджуватися на новій теоретико-методологічній базі. Це було, по-суті, нове становлення. Була втрачена лінія безперервного розвитку, відійшли у минуле археографічні напрацювання школи М. Грушевського. Українська археографія змушена була конституюватися на нових основах, за новими правилами, виробленими далеко за її межами. В цей період вона була представлена в основному едиційною діяльністю, хоча з 50-х років поступово відроджувалася й камеральна археографія. Головними завданнями як едиційної, так і камеральної археографії було вироблення основних засад діяльності. Орієнтирами ставали нормативні акти, що видавалися центральними органами. Для едиційної археографії це були «Основні правила публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» та «Правила видання історичних документів». Для камеральної археографії основу становили: наказ Головного архівного управління МВС СРСР від 17 липня 1948 року, наказ МВС СРСР від 13 квітня 1950 року, постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 року.

В цей час починається процес термінологічного становлення. Окрім появи нових термінів, що окреслювали, комплекси документів радянської доби,

спостерігається певна термінологічна нестійкість в окресленні предмету археографії. Поряд з терміном «документ» все частіше як його аналог використовується термін «історичне джерело». Власне семантика останнього як інформаційного концепта лише наростає. Так О. Бевзо, пропонуючи правила транскрипції текстів давніх документів, акцентує увагу на важливості донесення до історика потрібної інформації. В той же час формується інше уявлення про предмет археографії як «пам'ятки». На нашу думку такий підхід демонструють львівські археографи, працюючи з давніми українськими іншомовними документами. З методичної точки зору домінує уніфікаційний та вибіркового підхід. Розробка та адаптація цих методів до реалій українського документального масиву здійснювалась в 40-х – 50-х роках при вирішенні питання вибору, опрацювання та публікації історичних джерел. Певну альтернативну методику публікації було запропоновано П. Фостик. Зокрема у статтях пропонувалося обмірковувати питання про те, що при публікації документу важливо дати уявлення про його автентичний вигляд. Почасті метод уніфікації як засіб русифікації публікацій викрив у своїй статті про правила публікації українських документів XVI – XVIII ст. О. Бевзо. У ній дослідник запропонував власний метод передачі текстів українських документів, що зберігав їх зміст. Дещо іншу методику описів, ніж була поширена в той час, запропонували київські архівісти-археографи. Вона базувалася на подокументальному описі.

В 40-х – 50-х роках активно розвивалася теорія едиційної археографії, хоча певні напрацювання були зроблені й в царині камералістики у статтях С. Майбороди, Л. Попової, В. Чунтулової. Стан теорії археографії відображали не лише теоретичні статті, але й видавничі проекти. Це стосується зокрема їх передмов. Протягом 40-х – 50-х років спостерігається ріст інтересу до археографічної частини, що стає причиною розділення власне історичної та археографічної передмов. Розширюється також спектр обумовлених питань. Так, якщо у передмовах 40-х років найчастіше обумовлювалися принципи передачі текстів документів, укладання

заголовків, покажчиків, то в 50-х роках до них додаються й легенди, принципи датування, укладання приміток тощо. Активніше відображали нові напрацювання в галузі теорії публікації документів так званих «актуальних тем» археографічні осередки партійних установ. Зокрема видання документів «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической Революции (март – ноябрь 1917 г.)» відзначається якісно вищим рівнем з поміж інших видань цього періоду. В той же час такі публікації активніше піддавалися уніфікації й русифікації, ніж публікації, підготовані науковими осередками (Інститутом історії АН УРСР). Видання давніх документів зберігали певні риси автентики, зокрема у питанні передачі текстів документів.

Окрім розвитку методики едиційної археографії, 50-ті роки ознаменувалися появою наукових праць з історії української археографії. Дисертаційна робота Б. Ватулі загалом визначала структуру майбутніх досліджень з історії археографії, яка мала складатися з опису процесу інституалізації археографії, аналізу опублікованих джерел та історії розвитку методики археографічного дослідження. Цей напрям археографічної роботи виявився плідним, адже через декілька десятиліть саме вивчення історії археографії стане методикою пошуку оновлення базових засад радянської археографії. Дисертація та статті Б. Ватулі разом з роботами П. Софінова будуть неодноразово згадані в теоретичних дослідженнях 70-х років.

Для української радянської археографії це був спосіб віднайдення власного глибокого коріння, значно глибшого, як показав у своєму дослідженні Я. Ісаєвич, ніж російської археографії. В умовах, коли проголошувалась першість російської археографії й упосліджений характер української, що лише наслідувала теоретико-методологічний досвід московських і петербурзьких археографічних центрів, це був доволі сміливий крок, оскільки витоки української археографії синхронізувалися з процесом становлення археографії в Європі.

Таким чином, в 40-х – 50-х роках радянська українська археографія працювала в рамках теорії і методики, запропонованих загальносоюзними археографічними центрами. Проте, як виявилось, орієнтація на опис і публікацію історичних джерел часто суперечила самій природі документів, оскільки в гонитві за популяризацією («читабельністю» тексту) й інформативністю, археографи часто змушені були ігнорувати специфіку самих документів, публікувати їх не повністю, осучаснювати, виривати з документального контексту тощо. Застосування «Основних правил...» 1945-го року та «Правил...» 1955-го року, як показали українські археографи на прикладі ранньомодерних українських кириличних документів та документів, писаних іншими мовами, спотворює уявлення про документ та його зміст. Осмислення цього факту продовжилося в 60-ті роки. В цей час Я. Дашкевич опублікував статтю-рецензію, в якій наполягав на тому, що предметом дослідження археографа є документ як пам'ятка епохи, а не як інформаційна одиниця. Опосередковано ця лінія була підтримана І. Крип'якевичем. Цей вчений, розвиваючи теорію допоміжних історичних дисциплін, наполягав на важливості не лише тексту документу, але й його супровідних елементів.

Окремі праці науковців Інституту суспільних наук АН УРСР та Інституту історії АН УРСР зробили фактично обов'язковими при публікації документів вказівки на особливості паперу та почерку, водяних знаків, печаток, кольору чорнил тощо. Таким чином при публікації постала необхідність передавати зовнішній вигляд документу, що безумовно було кроком вперед у розумінні його як пам'ятки епохи, де важлива кожна деталь. Фактично до пам'ятки епохи апелювали М. Пещак та В. Русанівський у праці «Правила видання пам'яток української мови XVI–XVIII ст.» (К., 1961 р.).

Метод транслітерації у порівнянні з методом транскрипції був значним зрушенням до якомога точної передачі тексту документа. В згаданих правилах акцент робився на графічне відтворення автентичних кириличних літер. Оскільки, як зазначала М. Пещак, за найменшою орфографічною чи палеографічною варіативністю літер може ховатися дуже важлива наукова

проблема. І дійсно, в подальших наукових дослідженнях, вивчення графем дало можливість пов'язати тексти, писані староукраїнською мовою з пам'ятками Київської Русі, визначити наявність писарських шкіл на території України, встановити особливості кириличного письма українських документів тощо. Сама постановка питання про зумовленість письма часом і місцем відкрила можливість для дослідження індивідуальності українських історичних документів, їх регіональної специфіки, що й було зроблено упорядниками збірок із серії «Пам'ятки української мови». У цей же час Я. Дзира запропонував ще один підхід до вивчення текстів, писаних староукраїнською мовою. Я. Дашкевич охарактеризував його як науково-критичний метод, що полягав у «послідовному та науково обґрунтованому переведенні етимологічного правопису на фонетичний» (Дашкевич Я. Р. Відгук на «Методичні рекомендації...» // Передача текстів документів і пам'яток: «Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р.» – К., 1990. – С. 45).

Небезпідставно можна вважати, що розвиток саме «пам'яткознавчої лінії» в археографії змусив замислитись фахівців як про розширення функцій археографії (зокрема відродження польової археографії), так і про зміну методики публікації історичних документів (переорієнтацію з тематичності на тип видання). Власне, сходженню радянської української археографії на вищий щабель розвитку мало посприяти відкриття у 60-х роках Археографічної комісії Академії наук УРСР.

У той же час поряд з розвитком уявлень про пам'ятку як про предмет археографії, продовжувала утверджуватись ідея «історичного джерела» як основи археографічної роботи. Підсиленню останньої, очевидно, посприяв розвиток кібернетичних технологій та їх успіхи в царині історичної науки. В світлі кібернетичної теорії, залишки минулого розглядалися як носії інформації про історичні факти та події. Постало питання про шляхи інтенсифікації вилучення такої корисної інформації. Цей метод мав свої переваги, адже давав можливість публікувати достатньо великі об'єми

матеріалів, з історичних документів формувати концентровані інформаційні системи. Тому в 60-ті роки, в часи поширення кібернетичних технологій в археографії популярності набирає тема скороченої публікації, публікації документів у витягах, регестах, таблицях. Особливої популярності набувають статистичні джерела, відтак і розробка правил і методів їх публікації.

Актуальні питання теорії знайшли відображення в основних видавничих проектах 60-х років. У порівнянні з попереднім десятиліттям археографічні передмови у 60-х роках краще структуровані. У них як правило присутні основні елементи: принципи відбору та впорядкування документів у збірнику; заголовки та його елементи; принципи передачі тексту; легенди; примітки; коментарі; покажчики. У виданнях серії «Пам'ятки української мови» обов'язковим для передмови стало зазначення таких аспектів, як стан збереження пам'ятки, опис зовнішнього вигляду, водяних знаків та печаток, палеографічних особливостей. Опис тексту (його структурних одиниць, принципів розміщення тощо), історії тексту тощо. Тексти у 60-х роках намагалися передавати без скорочень. Якщо й скорочувалися, то лідером серед таких скорочень були документи, що вийшли «з ворожого табору». Особливої цінності набувають збірники документів, що друкуються вперше. Документи як правило друкуються за сучасною орфографією. Певним винятком були збірники серії «Пам'ятки української мови», упорядники яких дотримувалися в цьому питанні «Правил» М. Пещак та В. Русанівського.

Для збірників цього періоду актуальним залишається питання русифікації. Офіційною підставою для її здійснення був відповідний пункт всесоюзних правил публікації документів від 1955-го року про те, що іноземні тексти мають друкуватися з паралельним перекладом російською мовою. Іншою підставою для русифікації був аргумент, що так, мовляв, збірник буде доступнішим для ширшого кола читачів. Це давало підстави друкувати російською мовою українські тексти, російською мовою подавати науково-довідковий апарат.

Якщо в 50-х – 60-х роках в радянській українській археографії помітний був розвиток двох ліній, які умовно можна назвати «пам'яткознавчою» та «теорією публікації історичних джерел», то у 70-х роках фактично розвивалася археографія історичних «джерел до...». Звуження теоретико-методологічного поля радянської української археографії було зумовлено «маланчуківським» погромом в сфері гуманітарних наук. Публікація пам'ятки, що передбачає збереження її цілісності та дотримання точності у передачі, була неприйнятною для панівної на той час в УРСР ідеології. Хоча на рівні загальносоюзних центрів уніфікація і вибірковість у методології поступилася місцем іншим підходам, в УРСР принцип вибірковості не лише не відійшов у минуле, а навпаки, лише посилювався. В республіці випускалися серійні видання, що публікували історичні джерела до кількох основних тем.

В 70-х роках поглиблюється контраст між виданнями збірок документів феодальної та новітньої доби. Якщо перші поглиблювали науково-довідковий апарат, принципи передачі автентичності документів, то збірники. Що відносилися до радянської історії, дедалі більше стандартизувалися, втрачаючи індивідуальні риси. Тексти передавалися як правило російською мовою та були виправлені упорядниками. Якщо ж траплялися публікації документів українською мовою, то все археографічне оформлення в переважній більшості випадків було зроблено російською мовою. Також для цього часу характерною є поширення табличної форми передачі документів або у витягах. Останні подавали лише інформацію по темі, опускаючи «зайві» деталі й частини тексту. Певним виключенням було видання «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні». В той же час воно та «Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.» (К., 1978) мали всі ознаки реалізації наукового проекту, коли поряд з текстами подавалися їх глибока аналітика.

Джерела з середньовічної та ранньомодерної історії були одиничними виданнями. В умовах негласної заборони видавати документи XIV – XVIII ст. інтенсивно почала розвиватися камеральна археографія. У цей час виходить

довідкова література різного рівня інформативності: довідники, путівники, покажчики, описи, каталоги. Саме на останні покладалася функція докладно інформувати істориків про наявні джерела та їх потенціал. Тому в 70-х роках активно розвиваються принципи укладання каталогів. Описова стаття ускладнюється. Нарощується кількість аспектів, що потребують окремого опису. Саме каталоги у 70-х роках розглядалися як альтернатива повноцінних видань.

Хоча польова археографія в УРСР не розвивається, але свій внесок у теорію архівної евристики внесла дніпропетровська школа дослідників М. Ковальського. Тобто, навіть в умовах, несприятливих для розвитку української науки (70-ті – початок 80-х років для української археографії були найгіршими з усіх повоєнних десятиліть), науковцям, дослідникам все ж вдавалося розвивати окремі напрямки археографічної роботи й навіть отримувати певні здобутки в царині теорії та методики, бодай і несподівані.

Таким чином, бурхливий розвиток української археографії в УРСР у другій половині 80-х років був підготовлений працею археографів, палеографів, істориків та мовознавців попередніх десятиліть. 80-ті роки стали початком реалізації всього того, що було накопичено, але так і не було реалізовано у попередні десятиліття. Багато в чому це було пов'язано з утворенням Археографічної комісії АН УРСР в 1987-му році.

У цей же час вперше окреслення теоретико-методологічних засад української археографії було визнано прерогативою самих українських науковців. Так, П. Сохань, голова Археографічної комісії, зазначав, що першочерговим завданням є окреслення предмета, методу, функції та завдань української археографії [293, с. 3-14]. В атмосфері постійних дискусій, нарад, семінарів у 1980-х роках викристалізовувалися основні теоретичні засади. Для того періоду характерним був плюралізм думок, широкий спектр пропозицій, певний романтизм і максималізм у плануванні роботи. Саме у такому розумінні і проведено в цьому дослідженні аналіз цієї епохи в історії української археографії [194, с. 29-42].

Перш за все, у визначенні предмета археографії існувало декілька концептів. Окрім традиційного «історичного джерела», посилив свої позиції погляд на залишки минулого як на пам'ятки епохи, а також як на науковий проект. Остання позиція в українській радянській археографії ще у 60-х роках була представлена концепцією В. Романовського і полягала у тому, що при публікації документ повинен стати предметом серйозного наукового дослідження [268, с. 45-47]. Відповідно, як зазначав С. Шмідт, предмет визначає метод дослідження [350, с. 134].

Якщо у попередні десятиліття функції української археографії обмежувалися едиційною і камеральною діяльністю, то у 80-х роках була відновлена польова археографія. Були сформовані її теоретичні засади, методи й окреслено спектр основних завдань. Таким чином українська радянська археографія створила підґрунтя для подальшого розвитку в нових суспільно-політичних умовах 90-х років.

У післявоєнний період в межах загальної української радянської археографії розвинулася видова археографія. Остання в своїй теорії в вирішувала ті ж самі питання, що й загальна, але відносно окремої групи джерел. В цей час в УРСР сформувалося два напрями видової археографії – актова і літописна. В теоретичному відношенні більш розвинутою була актова археографія. Так уже в 60-х роках були зроблені спроби дати визначення терміну «акти», окреслити коло документів, що відносяться до актів, була здійснена спроба виробити спеціалізовану лексику. З самого початку, а це за нашими спостереженнями кінець 50-х років, постала необхідність визначити особливості українського актового матеріалу. Такими визнавалася наявність особливої актової мови, що мала ряд специфічних особливостей. У 60-х роках вже йшла мова про унікальність окремих комплексів документів актової групи, про необхідність вироблення особливих правил їх публікації. 70-ті продовжили започатковані в 60-х тенденції, та додали окремі методики, зокрема архівного пошуку та опису актового матеріалу. У 80-х уявлення про те, що входить в комплекс українських

актових документів не лише розширилося, отримавши ще декілька спеціалізованих напрямів розвитку (так окрім книг судово-адміністративних установ активно почали досліджуватися документи Литовської метрики), але й вийшло на усвідомлення необхідності розвитку теоретичних засад української актової археографії.

Дещо іншим був шлях літописної археографії. Питання про її предмет довго не мало теоретичної розробки. Та й загалом комплексне уявлення про те, які об'єкти входять до цієї групи було сформовано наприкінці 70-х – на початку 80-х років зусиллями Ю. Мицика та М. Ковальського. В той же час саме на базі літописної археографії було вироблено два окремі методи передачі текстів документів О. Бевзо та Я. Дзири. Також на базі літописної археографії вже в 60-х роках було представлено О. Бевзо в дисертації досить сучасний метод публікації історичних документів, коли поряд з транскрибованим текстом подавалась текстова фотокопія оригіналу. Загалом вироблення особливого методу публікації літописних пам'яток завдяки дніпропетровській школі у 70-х – 80-х роках здобуло системного характеру.

У підсумку можна зазначити, що не дивлячись на те, у межах якого концепту – «історичне джерело» чи «пам'ятка» – працювали українські радянські археографи, абстрактні формули теорії і методики вони наповнювали конкретним змістом. Цей зміст був тісно пов'язаний зі специфікою українських історичних документів (в основному публікація документів XIV – XVIII ст. вимагала корекції існуючих засад теорії і методики). Зрештою, ті окремі риси теорії і методики української радянської археографії, що склалися в 40-х – 70-х роках стали підставою для постановки питання у 80-х про необхідність виробити власний погляд на предмет, метод та функції археографії. Власне той бурхливий інтелектуальний розвиток української радянської археографії в другій половині 80-х років обіцяв завершити, розпочатий ще у 20-х роках процес формування теорії і методики власне української радянської археографії.

Таким чином, в дисертації проведено аналіз трансформаційних процесів у розвитку теорії та методики української радянської археографії в 40-х – 80-х роках ХХ ст., здійснено з'ясування їх причин та наслідків, узагальнено теоретичний доробок кількох поколінь українських археографів.

Вирішено наступні завдання:

- визначено розуміння радянськими археографами значення термінів теорія і методика, об'єм цих понять, динаміка змін, особливості змістового наповнення тощо. На основі проведених досліджень тезаурусу «археографія» можна зазначити, що до основних концептів теорії археографії у післявоєнний період відносили визначення предмету, методу та функцій археографії.
- виділено особливості зміни теоретичної і методичної бази радянської археографії на кожному етапі становлення та розвитку. Історія радянської післявоєнної археографії – це історія допоміжної історичної дисципліни, що з кінця 50-х років намагалася стати окремою наукою. У відповідності до цього у теорії і методиці археографії відбувалися певні зміни. Перш за все були здійснені спроби переглянути предмет археографії: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Відповідно змінювалася й методика. У 60-х роках розширюється спектр об'єктів археографії. На початок 70-х років в археографії намітилася криза, спричинена невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археографії. Очікуваних змін не відбулося: предмет не був змінений; перемогло «звужене» розуміння археографії, що відбилося у довідковій тогочасній літературі (зокрема у визначенні археографії, поданому в «СЭС»).
- розглянуто особливості теоретико-методологічної бази української радянської археографії у порівнянні з загальносоюзною, здійснено порівняння динаміки розвитку й змін. Українська радянська археографія

працювала в контексті загальносоюзної археографії. Це означало, що вироблені загальносоюзними археографічними центрами засади теорії і методики цілком були прийнятними й для українських вчених. Більшість зусиль в царині методології були спрямовані на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосується визначення предмету і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії. Щодо едиційної археографії як пріоритетної галузі розвитку радянської археографії, то українські радянські археографи в основному займалися вдосконаленням, розвитком та наповненням конкретним змістом правил публікації, викладених у загальносоюзних правилах 1945-го, 1955-го та 1969-го років.

- з'ясовано базові питання теорії та методики української археографії на кожному із етапів її розвитку – 1940-х - 1950-х; 1960-х; 1970-х; 1980-х років. У 50-ті – на початку 70-х років українські радянські археографи взяли активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археографії, здебільшого у формі відгуків на дискусії, проведені у загальносоюзних археографічних центрах. Їх темами були типи, види і форми видань; перспективи регестової та табличної форми публікації джерел, предмет археографії. Вийшла серія відгуків щодо видання чергових «Правил публікації історичних документів».

- проведено аналіз формування видової археографії в УРСР. У 40-х – 50-х роках почала розвиватися видова археографія. Вона відображала ті ж самі проблеми, що й загальна археографія, але вже стосовно вузького кола джерел. В УРСР за відсутності чітких правил, актова археографія складалася стихійно. У 40-х – 50-х роках панувала емпірика і було досить мало теоретичних досліджень, що стосувались актів як певного виду документів та актової археографії як особливої форми діяльності. Основою для її унормування були «Основні правила» 1945-го року та «Правила» 1955-го року. Відштовхуючись від викладених у цих посібниках принципів пошуку,

відбору та опрацювання документів, українські радянські археографи емпіричним шляхом знаходили методи роботи з актовим матеріалом. Найрозвинутішою частиною актової археографії була едиційна діяльність.

- узагальнено досвід розвитку теорії і методики української радянської археографії у 40-х – 80-х роках. За часи УРСР цілісної теоретико-методологічної системи власне української радянської археографії не склалося, чого й не могло бути в умовах домінування загальносоюзного центру.

- визначено теоретичні та практичні завдання сучасної археографії з урахуванням попереднього досвіду науки. Для України, питання збирання, наукового опрацювання, а головне - використання своєї історико-культурної спадщини, донесення її до і до фахового середовища і до ширшого кола читаючої та у процесі навчання громадськості мають особливе значення. Зроблене у галузі теорії і методики археографії в попередні роки становить фундамент, на якому стає можливим процес подальшої розбудови археографічної бази даних, великого за обсягом та унікальним за змістом джерельного каркасу системи знання про минуле України.

Список використаних джерел та літератури

1. Абросимова Світлана. Адепт джерелознавства // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Острозька академія; Українське історичне товариство. – Острог–Нью Йорк, 1999. – С. 36-43.
2. Автократов В. Н. К вопросу о методологии архивоведения // Археографический ежегодник за 1969 г. – М., 1971. – С. 22-35.
3. Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 16-18 березня 1995 р. – К., 1996. – 208 с.
4. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Пам'ятки української мови XVI ст. (Серія актових документів і грамот) / Підготував до видання М. К. Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965. – 191 с.
5. Акти села Одрехови. Збірник документів / Упоряд.: І. М. Керницький, О. А. Купчинський; Відп. ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Наукова думка, 1970. – 260 с.
6. Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторический сборник. – К., 1982. – 222 с.
7. Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине // Исторические сборники. – К., 1983. – С. 137-187.
8. Апанович Олена. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Наука і культура. Україна: Щорічник. – Вип. 23. – К.: Знання, 1989. – С. 213-219.
9. Апанович О. Чернігівський літопис // Наука і культура. Україна: Щорічник. – Вип. 23. – К.: Знання, 1989. – С. 220-231.
10. Апанович О. М., Дубровіна Л. А. Історія науки і археографія // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 141-143.

11. Арапова Л. И., Рудельсон К. И. Новый этап развития советской археологии // Вопросы истории. – 1971. - № 6. – С. 55-69.
12. Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – Вип. II.: Архівознавчі читання. – К., 2000. – 280 с.
13. Архівна та рукописна україніка. Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми «Архівна та рукописна Україніка». Київ, 17 жовтня 1991 року. – К.: Інститут української археології, 1992. – 118 с.
14. Астраханцева И. Ф., Хевролина В. М. Некоторые вопросы советской археологии // Советские архивы. – 1968. – № 1. – С. 43-49.
15. Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. – Острог, 2002. – С. 7-16.
16. Бабій Б. М. Збірник документів і матеріалів про радянське будівництво на Україні в 1919-1920 рр. // Український історичний журнал. – 1958. - № 2. – С. 134-137.
17. Банёнис Э. Д. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. - С. 35-36.
18. Барабаш Т. М. Палеографічні дослідження архівістів Центрального Державного історичного архіву України, м. Львів (1960-1990-і рр.) // Архіви України. – 2012. - № 4. – С. 32-38.
19. Барабой А. З. Вище науковий рівень археологічних видань // Український історичний журнал. – 1959. - № 2. – С. 151-152.

20. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчо-археографічне дослідження. Дис. на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – К., 1962. – 402 л. + додатки.
21. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – 200 С.
22. Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Академії наук Української РСР. -1958 - № 2. - С. 12-26.
23. Бельчиков Н. Б. Теория археографии. – М.-Л.: АCADEMIA, 1929. – 73 с.
24. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: [Навчально-методичний покажчик]. -2-ге вид., доп. і переробл. – Харків, 2005. – 192 с.
25. Большая Советская Энциклопедия. – Т. 3. – М.: «Советская энциклопедия», 1926. – 800 с.
26. Большая Советская Энциклопедия / под ред. С. И. Вавилова. – М.: Из-во «Большая советская энциклопедия», 1950. – Изд. 2-е. – Т. 3. – 626 с.
27. Большая советская энциклопедия / под ред. А. Н. Прохорова. – 3-е изд. – М.: «Советская энциклопедия», 1970. – Т. 2. – 632 с.
28. Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. – К.: Гос. из-во политической литературы УССР, 1957. – 980 с.
29. Боряк Г. В. Археографія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 1998. – Число 2. – С. 46-59.
30. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи – К, 1995. – 348 с.

31. Боряк Г. В. Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 115-119.
32. Боряк Г. В. Теоретико-методичні розробки в галузі наукового описування 20-х– початку 30-х років // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 83-94.
33. Боряк Г., Тодійчук О. Відновлено археографічну комісію // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К.: Знання, 1989. – Вип. 23. – С. 187-191.
34. Боряк Г. В., Тодійчук О. В. Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987-1990, УАЩ І (1992). – С. 454-456.
35. Брайчевский М. Автоматический поиск полисемантических документов (с использованием ЭЦВМ) // Применение электронно-вычислительных устройств в исследовании по истории науки и техники. – М., 1965. – С. 153-161.
36. Брайчевський М. Ю. Київський великокнязівський архів Х–ХІІІ ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р., К., 1988. - С. 104-106.
37. Брайчевский М. Ю. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины. – К., 1963. – 28 с.
38. Брайчевський М. Джерелознавство і кібернетика // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 280-298.
39. Брайчевський М. Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» // Український історичний журнал. – 1965. - № 8. - С. 153-154.

40. Булыгин И. А., Рейхберг Г. Е. О типах, видах и формах публикации документов // Исторический архив. – 1960. - № 5. – С. 148–154.
41. Булыгин И. А. О передаче текстов документов советской эпохи // Проблемы источниковедения. – М., 1963. – Вып. 11. – С. 67-79.
42. Бутич І. Л. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С. 39.
43. Бутич І. Документи з історії революційної боротьби на Прикарпатті // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1958. - № 3. – С. 129-139.
44. Бутич І. Л. Документи з історії боротьби за владу Рад на півдні України // Український історичний журнал. – 1958. - № 5. –С. 196-198.
45. Бутич І. Л. До питання організації археографічної роботи // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р., К., 1988. – С. 21-22.
46. Бутич И. Л. К итогам научно-издательской работы государственных архивов УССР за 1951-1955 гг. // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 1. – С. 3-10.
47. Бутич И. Л. Научно-публикаторская деятельность историков-архивистов УССР // Вопросы архивоведения. – 1962. - № 3. – С. 32-38.
48. Бутич І. Л. Нові публікації джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні // Український історичний журнал. – 1957. -№ 2. – С. 131-134.
49. Бутич І. Л. Наукова робота державних архівів Української РСР // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1958. - № 1. – С. 6-19.
50. Бутич І. Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1968. – Вип. 3. – С. 161-176.

51. Бутич І. Л. Методичні рекомендації про передачу тексту пам'яток історичної та художньої спадщини // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С. 92-107.
52. Бутич І. Л. Назрілі питання української радянської археографії // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К. 1968. – С. 204-220.
53. Бутич І. Л. Нариси з археографії. Проект плану. – К.: Поліграф. Дільниця Ін-ту історії України НАН України, 1995. – 6 с.
54. Бутич І. Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР (1917-1957) // З історії архівного будівництва на Україні: 36. ст. – Х.: Харківське обласне видавництво, 1958. - С. 27-57.
55. Бутич І. Систематично удосконалювати форми і методи використання документальних матеріалів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. - № 1. – С. 32-38.
56. Бутич І. Л. Учбовий посібник з історії радянської археографії // Архіви України. – 1969. - № 1. С. 88-91. (Рецензія).
57. Бутич І. Л. Правила видання історичних документів // Український історичний журнал. – 1971. - № 5. – С. 30-35.
58. Валк С. Н. Археографическая «легенда» // Археографический ежегодник за 1971 год. – М.: Из-во «Наука», 1972. – С. 5-16.
59. Валк С. Н. Регесты в их прошлом и настоящем // Археографический ежегодник за 1968 год. – М., 1970. – С. 20-47.
60. Валк С. Н. Советская археография. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 290 с.
61. Валк С. Н. Судьбы «археографии» // Археографический ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С. 453-465.

62. Вартаньян А. Д., Хевролина В. М. К вопросу о публикации документов на иностранных языках и в переводах // Археографический ежегодник за 1966 год. – М., 1968. – С. 189-196.
63. Ватуля Б. С. Из истории археографической практики на Украине в XIX-XX вв. // Исторический архив. – 1957. - № 2. – С. 192-195.
64. Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX века. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Научный руководитель канд. ист. наук, доцент Шевченко Ф. П. – К., 1952. – 378 арк.
65. Варшавчик М. А. Документы по истории Великого Октября на Украине // Исторический архив. – 1958. - № 5. – С. 194-201.
66. Варшавчик М. А., Яковлев С. А., Моисеев О. В., Черноморский М. Н. Предмет, метод и задачи археографии (о новом учебном пособии) // Советские архивы. – 1975. - № 4. – С. 97-101. (Рецензія).
67. Виды и формы публикации исторических источников (стенограмма теоретической конференции ГАУ СССР 13-15 октября 1959 г.). Главное архивное управление СССР. – М., 1960. – 244 с.
68. Волинські грамоти XVI ст. / НАН України; Інститут української мови; Інститут української археографії (Пам'ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот) / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К.: Наукова думка, 1995. – 245 с.
69. Волков Л. П. Архивные фотодокументы и пресса // Советские архивы. – 1966. - № 2. – С. 93-96.
70. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. 1 (1620-1647 гг). Украина накануне освободительной войны. Ред. кол.: П. П. Гудзенко и др. Сост.: Е. М. Апанович, Е. И. Луговая, С. П. Майборода и др. – М.: Из-во АН СССР, 1953. – XXXI+ 583 с.
71. Галенко О. І. Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз / АН УРСР. Ін-т історії України. Відп. ред. А. В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1991. – 144 с.

72. Галицько-Волинський літопис // «Жовтень», № 7, 1982. – С. 42-44.
73. Гайдош А., Павловська І. З приводу публікації іншомовних документів // Архіви України. – 1967 - № 1. – С. 23-30.
74. Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів I–XV (1977–1991). – Київ: Інститут української археографії Академії наук України, 1992. – 175 с.
75. Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст..) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. IV. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 171-184.
76. Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» / Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 8. – К., 1992. – 42 с.
77. Гісцова Л. З. Про спірні напрями роботи археографічної комісії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988 - С. 31-34.
78. Глебова І. Археогрaфия как феномен общественной культуры // Проблемы публикации документов по истории России XX века. Материалы Всероссийской научно-практической конференции научных и архивных работников. – М., 1-2 июня 1999 г. // «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С. 92-101.
79. Глебова І. Археогрaфия: попытка определения дисциплинарного статуса // Архівознавство. Археогрaфия. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 58-92.
80. Гончарук П. С., Солонинко В. М. «Архівні джерела - на службу комуністичному будівництву» (Міжреспубліканська науково-практична конференція працівників архівних установ України, Білорусії і Молдавії з питань публікації історичних джерел) // Архіви України. – 1975. - № 3. – С. 17-26.
81. Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. – К., Наукова думка, 1988. – 221 с.

82. Грабович Г. Гарвардські українознавчі студії: 1977–1991 // Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів I–XV (1977–1991). – Київ: Інститут української археографії Академії наук України, 1992. – С. 9-14.
83. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1974. – 255 с.
84. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник] – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
85. Губенко М. П., Литвак Б. Г. Конкретное источниковедение истории советского общества // Вопросы истории. – 1965. - № 1. – С. 3-16.
86. Гумецька Л. Л. Над чим працюють історики української мови // Український історичний журнал. – 1959. - № 1. – С. 157-159.
87. Гусева Л. В. Виступ на нараді працівників державних і партійних архівів Української РСР 19-21 червня 1958 р. в м. Києві // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1958. - № 3. – С. 35-37.
88. Грімстед Патріція Кеннеді. Археографія на службі імперської політики: заснування Київської Археографічної Комісії та Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії. (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – С. 11-33.
89. Grimsted Patricia Kennedy. Glasnost' in the Archives? Recent Developments on the Soviet Archival Scene // American Archivist / Vol. 52 / Spring 1989. – P. 214-236.
90. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. IV. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 129-171.
91. Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. - С. 62-64.

92. Дашкевич Я. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам // Архіви України. – 1966. - № 1. – С. 64-69.
93. Дашкевич Я. Р. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С. 40-47.
94. Демкин И. В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (Из опыта работы ЦГАОР УССР) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 42-49.
95. Ділова документація Гетьманщини у XVIII ст. Зб. документів / АН України. Ін-т української археографії та ін. Упор., автор передмови та коментарів В. Горобець. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.
96. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підготував до видання В. А. Передрієнко. – К.: Наукова думка, 1976. – 416 с.
97. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підготували до видання В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 315 с.
98. Джерелознавство і археографія історії України XVI– першої половини XVII ст. Матеріали до бібліографії. Укладач М. Ковальський. / (Серія «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика». – Вип. 16) – К., 1993. – 104 с.
99. Дзира Я. І. Вступ // Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 9-42.
100. Дзира Я. І. Про відтворення тексту історичних джерел // Український історичний журнал. – 1970. - № 3. – С. 157-159.
101. Дзира Я. І. Ще раз про публікацію історичних джерел // Український історичний журнал. – 1972. - № 2. – С. 113-115.
102. Дмитрієнко М. Ф. Археографічна робота в АН УРСР // Український історичний журнал. – 1969. - № 3. – С. 27-33.

103. Добров Г. М. В. А. Устинов. Применение вычислительных машин в исторической науке (для анализа массовых источников). – М., Из-во «Мысль», 1964. – 231 с. // Український історичний журнал. – 1965. - № 2. - С. 138-140. (Рецензія).
104. Добров Г. М. Машинні методи опрацювання інформації в історичних науках // Український історичний журнал. – 1965. - № 1. – С. 96-100.
105. Добров Г. М., Смирнов Л. П. Про підготовку і кодування історико-наукової інформації для її обробки на обчислювальних машинах // Український історичний журнал. – 1965. - № 3. – С. 105-108.
106. Добрушкин Е. М. О некоторых вопросах изучения терминологии и истории археографии // Археографический ежегодник за 1987 год. – М., 1988. – С. 92-102.
107. Документальні видання архівних установ з історії України XVI – початку XX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. Вип. 3. – С. 69-98.
108. Дубровіна Л. А. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. - С. 48-53.
109. Дубровіна Л. А. Кодикологія та комп'ютеризація: актуальні проблеми камеральної археографії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 212-214.
110. Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Український археографічний щорічник. Вип. 2. К., 1993. С. 32-37.
111. Дубровіна Л. А., О. М. Гальченко. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. - 152 с.
112. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст. Плани, проекти, програми видань. Вип. I / АН України; Ін-т української археографії. Відп. ред.

- П. Сохань; наук. ред. Г. Боряк. (Серія: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – Вип. 15). – К., 1993. – 231 с.
113. Єдлінська У. Я., Страшко В. В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації науково-методичної наради, квітень 1990. – К., 1990. – С. 3-30.
114. Журба О. Некоторые методологические вопросы становления украинской советской археографии // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвузовский сборник научных трудов / Днепропетровский университет имени 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1989. – С. 165-175.
115. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 1. Археографія: навчальний посібник / А. Є. Заяць. – Львів, 2010. – 120 с.
116. Земзюліна Н. І. Теорія та практика археографічних досліджень: історичний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Перші (міжнародні) Ястребовські читання (Кіровоград, 20-22 жовтня 2011 р.). – С. 71-75.
117. Зимин А. А. Методика издания древнерусских актов. – М., 1959. – 64 с.
118. Зимин А. А., Коваленко Д. А., Полетаев В. Е. Методическое пособие по археографии // Исторический архив. – 1960. - № 1. – С. 225-229.
119. Зубков Р. А. Удосконалення науково-довідкового апарату в Харківському обласному державному архіві // Український історичний журнал – 1976. - №5. – С. 28-33.
120. Ивницкая Т. В., Селезнёв М. С. О периодизации истории советской археографии // Труды Московского государственного историко-архивного института. М., 1962. – Т. 15. – С. 81-94.

121. Илизаров Б. С. Актуальные теоретические и методологические проблемы советского архивоведения: Учеб. пособие. – М., 1984. – 107 с.
122. История советской археографии. Учебное пособие.– Вып. IV: Археография в период развёрнутого строительства коммунизма. – М., 1967. – 108 с.
123. История советской археографии. – Вып. V. Археография в послевоенные годы (1945-1955). – М., 1967. – 82 с.
124. Інкін В. Ф. Розвиток феодалної ренти в Самбірській економії у другій половині XVI – на початку XVII століття // Вісник Львівського державного ун-ту ім. Івана Франка. – Серія: Історична. – Львів, 1967. - Вип.4: Питання історії УРСР – Вид-во Львівського ун-ту, 1967. - С. 79-91.
125. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (1991-2011) / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика; Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський університет / Ред. кол.: Павло Сохань (голова), Олександр Маврін (заступник голови), Дмитро Бурім (відповідальний секретар) та ін.; Упорядники: Дмитро Бурім, Олександр Маврін, Ярослав Федорук. – К., Український письменник, 2011. – 416 с.
126. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. / АН УРСР; Інститут суспільних наук. – Вид-во «Наукова думка». – К., 1972. – 144 С.
127. Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І. Бутич, І. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, К. Ф. Мартьянов (відп. секр.) АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 174-188.

128. Історичне джерелознавство: [підручник для студентів історичних спец. вищих навч. закладів] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 488 с.
129. Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії / Академія наук Української РСР, Археографічна комісія, Інститут історії / Ред кол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.) – препринт № 10. – К., 1989. – 36 с.
130. Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. / Упорядн.: Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко; Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., Наукова думка, 1982. – 203 с.
131. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Склали й підготували до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К.: Наукова думка, 1972. – 676 с.
132. Каштанов С. М. Актовая археография. – М.: Наука, 1998. – 318 с.
133. Київський літопис // «Київ», 1984, № 6-8. – С. 34-56.
134. Кириченко И. Перспективы комплектования Государственного архива Хмельницкой области за 1955 год // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 1. – С. 15-21.
135. Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Академія наук України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Відповідальний редактор В. В. Німчук; підготовка до видання: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.
136. Князьков Ю. П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, ДГУ, 1978. – С. 75-82.
137. Князьков Ю. П. Украинский хронограф как источник по отечественной истории. Автореф. Канд. Дис. – М., 1984. - 18 с.

138. Коваленко Л. А. З досвіду програмування навчального матеріалу в історії // Український історичний журнал. – 1965. - № 2. – С. 79-86.
139. Ковальський М. П. Від упорядника // Джерелознавство і археографія історії України XVI– першої половини XVII ст. Матеріали до бібліографії. / Укладач М. Ковальський. (Серія «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 16). – К., 1993. – С. 3-10.
140. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины (XVI– первая половина XVII века). – Ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников. – Днепропетровск: ДГУ, 1977. – 96 с.
141. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII ст. – Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – 115 с.
142. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI– первой половины XVIII в. - Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников.- Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 109 с.
143. Ковальський Н. П. К методике разыскания неопубликованных источников по социально-экономической истории Украины XVI– первой половины XVII века при изучении курса источниковедения // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения. (На материалах Днепропетровского университета): сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1977. – С. 95-102.
144. Ковальський Н. П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения (Фонограмма лекции спецкурса Н. П. Ковальского, прочитанного студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г., специализации «Всемирная история», отредактированная автором в г. Остроге в феврале 1999 г.). – Запорожье: РА «Тандем У», 1999. – 36 с.
145. Ковальський М. П., Журба О. І. Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській радянській археографії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 159-161.

146. Ковальський М. П., Кулаківський П. М., Атаманенко В. Б., Брехуненко В. А., Виноградов Г. М. Відгук на методичні рекомендації // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С. 58-63.
147. Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. - № 10. - С. 81-94.
148. Ковальченко И. Д., Устинов В. А. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке // Вопросы истории. – 1964. - № 5. – С. 54-67.
149. Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму. – К., 2011. – 324 с.
150. Козлов В. С. Сокращённая передача текста в публикациях // Вопросы архивоведения. – 1965. - № 2. – С. 45-50.
151. Козлов В. П. Основы теоретической и практической археографии. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2008. – 224 с.
152. Козлов В. П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. – 2001. - № 1. – С. 10-33.
153. Козлов О. Ф. К вопросу об определении предмета советской археографии // Советские архивы. – 1976. - № 2. – С. 32-39.
154. Козлов О. Ф., Кудрявцев И. И. Новая редакция «Правил издания исторических документов в СССР» и перспективы развития археографии // Советские архивы. - № 1. – 1991. – С. 33-40.
155. Колесников И. Ф. Древние рукописи: От памятника старины до исторического источника // Отчёт о состоянии императорского Московского археологического института в 1912-1913 академическом году. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1914. – С. 1-32.
156. Князевская О. А., Турилев А. А. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Матеріали науково-методичної наради, квітень, 1990 р. – К., 1990. - С. 57.

157. Корнева И. И. Основные принципы передачи текста документов при публикации и некоторые вопросы воспроизведения источников ранних периодов (XIV–XVIII вв.) // Труды Московского государственного историко-архивного института. - Т. VIII. – М., 1957. – С. 43-65.
158. Корнеева Е. Е. Организация работы по выявлению документальных материалов для использования в научных целях // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 59-63.
159. Королёв Г. И. В очередной раз об археографии // Отечественные архивы. – 2002. - № 1. – С. 63-65.
160. Косолапов В. В. Діалектичний та історичний матеріалізм – методологічна основа історичного дослідження // Український історичний журнал. – 1977. - № 9. – С. 23-33.
161. Краткий словарь архивной терминологии. – М.-Л., 1968. – 59 с.
162. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI-XVII ст. – Вип. 1.: книги № 1-11 (1568-1598 рр.) / Ред. І. Л. Бутич; Упоряд. Л. Попова, З. Хомутецька, В. Чунтулова. Центральний державний історичний архів Української РСР. – К., 1959. – 256 с.
163. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI-XVII ст. – Вип. 2.: книги № 12-22 (1601-1614) / Ред. І. Л. Бутич; Описи склали: Л. А. Проценко, З. Хомутецька, В. Чунтулова. Центральний державний історичний архів Української РСР. – К., 1965. – 353 с.
164. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI-XVII ст. – Вип. 3.: книги № 23-35 (1616-1625) / Ред. І. Л. Бутич; Описи склали: Л. А. Проценко, З. Хомутецька, В. Чунтулова. Центральний державний історичний архів Української РСР. – К., 1965. – 316 с.
165. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1962. – 81 с.

166. Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1961- № 5. – С. 7-10.
167. Крип'якевич І. П. Літописи XVI – XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – Вип. I. – К., 1964. – С. 45-68.
168. Круглова Т. А. Обзор кириллических рукописных книг Молдавско-Украинской коллекции Московского университета // Русские письменные и устные традиции и духовная культура (по материалам археографических экспедиций 1966–1980 гг.). Сб. статей под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1982. – С. 238-244.
169. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII– першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – 1286 с.
170. Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя // Архіви України. – 1974. - № 6. – С. 12-20.
171. Купчинський О. А. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV-XVIII ст. / Архіви України. – 1976.- № 1. – С. 27-35.
172. Купчинський О. Земські та городські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – К., 1998. – 98 с.
173. Купчинський О. Методика наукового описання давніх документів // Архіви України. – 1972. - № 4. – С. 52-62.
174. Купчинський О. А. Пергаментні рукописи XI-XVI століть // Архіви України. – 1977. – № 6. – С. 73-74.
175. Купчинський О. А. Про принципи підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XIII– першої половини XIV ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 106-109.

176. Купчинський О. А. Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1976. - № 5. – С. 14-21.
177. Купчинський О. А. . Передмова // Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233 – 1799. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 5-22.
178. Левченко Л. Л. Теорія архівного пошуку Володимира Миколайовича Автократова (матеріали до курсу «архівна евристика») // Наукові праці: науково-методичний журнал – Випуск 270. Т. 282. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. – С. 69-81.
179. Лившиц И. А. Составление научно-справочного аппарата сборников документов // Вопросы архивоведения. – 1959. - № 3. – С. 43-48.
180. Литвак Б. Г. Назревшие вопросы археографии документов советской эпохи // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 186-195.
181. Литвак Б. Г., Козлов О. Ф. Проблемы развития современной археографии // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества. – Вып. 2. – М., 1985. – С. 89-90.
182. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Вид-во Харківського університету. – Харків, 1970. – 204 с.
183. Літопис руський / пер. з давньоруської Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
184. Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира. – Вид-во «Наукова думка». – К., 1971. – 208 с.
185. Людковський Ш. С. Про підготовку публікації з історії радянського суспільства // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – К., 1965. – С. 178-192.
186. Маврін О. Візія Павла Соханя щодо розвитку української археографії // Славістична збірка. Вип. I: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – К., 2015. – С. 13-21.

187. Маврін О. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя (1991-2006 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип. 15: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006.- С. 26-33.
188. Маврін О. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Український історичний журнал. – Київ, 2018. – Вип. 1. - С. 159-173.
189. Маврін О. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України // Студії з архівної справи та документознавства. Том 13. Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Європейський університет. - Київ, 2005. – С. 163-165.
190. Маврін О. Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. - Вип. 1. – С. 148-172.
191. Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). – К., 2018. – 352 с.
192. Маврін О. Розвиток теорії і методики української радянської археографії в 1960-ті роки в загальносоюзному контексті // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – Січень-квітень 2018, № 1-2 (139-140). – С. 312-321.
193. Маврін О. О. Схема історії України, запропонована вченими діаспори та її вплив на розвиток сучасної археографії // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Національна академія наук України; Інститут

української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 21. – К., 2010. - С. 554-562.

194. Маврін Олександр. Українська академічна археографія 80-х рр. ХХ ст.: від колоніальної до постколоніальної практики // Славістична збірка. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2016. - С. 29-42.

195. Майборода С. До питання про методику підготовки путівників по державних архівах // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. - 1958. - №2 (32). –С. 43-54.

196. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: «Світ», 1999. – 352 с.

197. Малітіков А. С. Підсумки та перспективи публікаційної роботи архівних установ // Архіви України. – 1975. - № 6. – С. 3-10.

198. Мальцева Н. А. Использование неопубликованных документов в научно-справочном аппарате и приложениях к документальным сборникам // Советские архивы. – 1972. - № 3. – С. 33-39.

199. Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. – 1968. - №. 5. – С. 25-29.

200. Маркіна В. О. Про корпусне видання «Супліки селянства і міщанства Правобережної України ХVІІІ ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 135-138.

201. Марченко О. Внесок Павла Соханя у відродження української археографії: щодо діяльності Археографічної комісії // Славістична збірка. Вип. І: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – К., 2015. – С. 5-12.

202. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества. – Вып. 2. – М., 1985. – 368 с.

203. Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи», Київ, 16-18 грудня 1992 р. – К., 1992. – 62 с.
204. Методичні рекомендації про передачу тексту пам'яток історичної та художньої спадщини // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень, 1990 р. – К., 1990. - С. 92-107.
205. Методическое пособие по археографии / под ред. М. С. Селезнева. – М., 1958. – 297 с.
206. Мжельская О. С. К вопросу об издании древнерусских памятников (критический обзор изданий Псковской судной грамоты за советский период) // Учёные записки Ленинградского госуниверситета. Серия филологических наук. – Вып. 61. – Л., 1962. — С. 228-241.
207. Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 392 с.
208. Мисюра В. П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 30-41.
209. Мицик Ю. А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Український історичний журнал, 1982. № 2. – С. 84-86.
210. Миць М. Р. Дипломатичні особливості актових документів Волинського облвиконкому // Історичні джерела та їх використання. – Вип. IV. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 122-128.
211. Мицько І. З. Про необхідність створення видавничої серії «Джерела з історії української культури» та її репертуар // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 96-98.

212. Мишанич С. В. Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум // Народна творчість та етнографія. – 1989. - № 5. – С. 42-49.
213. Місюра В. П. Про скорочену публікацію документів // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1964. – Вип. 1. – С. 167-173.
214. Мітюков О. Архівні установи до 50-річчя утворення Союзу РСР // Архіви України. – 1972. - № 6. – С. 20-27.
215. Мітюков О. Г. Здобутки і перспективи розвитку архівної справи в Українській РСР // Український історичний журнал. – 1974. – № 11 – С. 3-10.
216. Мітюков О. Г. Назустріч VII конгресові архівістів // Український історичний журнал. – 1972. – № 8 – С. 43-48.
217. Мыцык Ю. А. Вопросы публикации текста «кройники» Феодосия Сафоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, ДГУ, 1978. – С. 58-74.
218. Мыцык Ю. А. «Летописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVIII в. // Летописи и хроники. – М., 1984. – С. 219-234.
219. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие. – Днепропетровск, 1978. – 88 с.
220. Народа архівістів Української РСР // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1962. - № 4. – С. 3-8.
221. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 – декабрь 1920). – Херсон, 1962. – 407 с.
222. Німчук В. В. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Матеріали науково-методичної наради, квітень, 1990 р. – К., 1990. – С. 75-76.
223. Німчук В. В. «Лексикон латинський» та «Лексикон словено-латинський» і їх місце в історії старої української лексикографії // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 5-58.
224. Новосельский А. А., Кондратьев В. А. О публикации летописных источников в СССР за 40 лет // История СССР. – 1958. - № 3. – С. 204-219.

225. Носова И. И. Типы, виды и формы документальных изданий и подготовка научно-популярных сборников документов // Вопросы архивоведения. – 1964. - № 3. – С. 55-59.
226. Обіжний Листок Фонду катедр українознавства. – Зима 1990-1991 рр. – Ч. 129. - 8 с.
227. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 386 с.
228. Основные правила публикации документов государственного архивного фонда Союза ССР. – М., 1945. – 27 с.
229. Павленко Г. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984. – 324 с.
230. Павло Степанович Сохань. Біобібліографія. (До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності. – К., 1996. – 74 с.
231. Папакін Г. П. С. Сохань і становлення сучасної української академічної археографії // Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926-2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.). – К., 2017. – С. 5-10.
232. Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – 108 с.
233. Передмова // Едиційна археографія в Україні у ХІХ –ХХ ст. Плани, проекти, програми видань. Вип. I. / АН України; Ін-т української археографії. Відп. ред. П. Сохань; наук. ред. Г. Боряк. (Серія: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – Вип. 15). – К., 1993. С. 6-32.
234. Передмова // Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Склали й

підготували до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 5-22.

235. Передмова // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С. 5-13.

236. Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). Збірник документів. – К.: Укр. Вид-во політичної літератури, 1947. – 158 с.

237. Перспективний план підготовки до друку видання джерел з історії України (на період до 2000 р.). – К., 1989. – 31 с.

238. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI-перша половина XVII ст.). Збірник документів. – К. : Наукова думка, 1975. – 341 с.

239. Петрова Г. П. Археографічна та історико-етнографічна експедиція на Чернігівщині // Архіви України. – 1973. - № 5. – С. 95.

240. Пещак М. М. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990 - С. 78-82.

241. Пещак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 84 с.

242. Подъём революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901-1904 гг.). – К.: Гос. из-во политической литературы УССР, 1955. – Т. 1. – XXXVI+799 с.

243. Положення про бібліотеку «Пам'ятки історичної думки України» // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. - С. 91-107.

244. Попова Л. Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІА УРСР // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1958. - № 3. – С. 77-89.

245. Правда Русская / Под ред. акад. Б. Д. Грекова. – Т. 1: Тексты / Подгот к печати В. П. Любимов и др. – М.; Л., 1940. – 505 с.
246. Правила науково-документальної публікації в журналі «Архів Радянської України» // Радянський архів. – 1931. - № 6 (21). – С. 56-70.
247. Правила издания исторических документов. Издание второе. – М.: Издательство академии наук СССР, 1956. – 71 с.
248. Правила издания исторических документов в СССР. – М., 1969. – 112 с.
249. Правила издания исторических документов в СССР (Новая редакция). – М.: ГАУ СССР, 1987. – 189 с.
250. Правила издания исторических документов в СССР. 2-е перераб. и доп. изд. // Главное архивное управление при Совете Министров СССР, Всесоюзный научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела, Институт истории СССР АН СССР, Археографическая комиссия АН СССР и др. – М., 1990. – 187 с.
251. Правила науково-документальної публікації в журналі «Архів Радянської України» // Радянський Архів. – 1931. - № 6(21). – С. 52-67.
252. Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н. за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2003. – 344 с.
253. Прилепішева Ю. А. Відновлення та організація археографічної роботи архівних установ України під керівництвом Архівного управління МВС УРСР у перші повоєнні роки (1946-1950) // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 3. – С. 608-630.
254. Прилепішева Ю. А. Документальні видання архівних установ з історії України XVI– початку XX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. Вип. 3. – С. 69-98.

255. Прилепішева Ю. Підготовка та публікація довідкових видань про склад та зміст фондів архівних установ України (1946-1991 рр.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 110-124.
256. Пріцак Омелян. Мій шлях історика // Вісник АН України, 1992, №3. – С. 52-65.
257. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР 1933-1941 / Сборник документов и материалов в двух частях. Ч. 1: Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933-1937 гг.). – К.: «Наукова думка», 1977. – 512 с.
258. Пушкарёв Л. М. Вплив форми історичного джерела на його зміст // Історичні джерела та їх використання. – Вип. IV. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 114-122.
259. Пушкарёв Л. Н. О предмете, методе и задачах археографии // Советские архивы. – 1976. - № 1. – С. 75-80.
260. Пушкарёв Л. Н., Томашевич Ю. У. Обсуждение проекта правил издания документов // Исторический архив. – 1955. - № 1. – С. 249-251.
261. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъёма. 1910-1914 гг. Сборник документов и материалов / ЦГИА УССР; АН УССР; Институт истории. – Госполитиздат УССР. – К., 1959. – 702 с.
262. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. – К.: АН УРСР, 1962. – 764 с.
263. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1083 с.
264. Рейхберг Г. Е., Полетаев В. Е. О серийных изданиях документов по истории советского общества // Вопросы архивоведения. – 1960. - № 6. – С. 36-40.
265. Революционная борьба на Херсонщине в 1905 – 1907 гг. Сборник документов и материалов. – Херсон, 1962. – 480 с.

266. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р. – жовтень 1910 р.) Збірник документів. – К.: «Наукова думка», 1965. – 334 с.
267. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К.: Наукова думка, 1973. – 252 с.
268. Романовський В. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960 - № 2. – С. 45-47.
269. Русіна О. В. Корпусне видання документів Сіверської землі XV–XVI ст. (За матеріалами Литовської метрики) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 122-124.
270. Санцевич А. В. Нове в джерелознавстві Української РСР. – К.: Товариство «Знання», 1989. – 14 с.
271. Санцевич А. В. Підвищувати науковий рівень путівників по фондах облдержархівів // Архіви України. – 1975. - № 3. – С. 9-16.
272. Сарана Ф. К. Фототипічне перевидання творів Т. Г. Шевченка // Архіви України. – 1966. - № 2. – С. 72-73.
273. Сварник І. І. Перспективи публікації актового матеріалу гродських і земських судів Галичини та інших комплексів документів // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 112-114.
274. Сводный каталог словяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI-XIII вв. / Ред. кол.: Л. П. Жуковская (отв. ред), Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеламанова. АН СССР. Отделение истории; Археографическая комиссия. – М., 1984. – 406 с.
275. Селезнёв М. С. О некоторых вопросах советской археографии // Исторический архив. – 1960. - № 4. – С. 189-196.
276. Селезнёв М. С. Предмет и вопросы методологии советской археографии. – М., 1959. – 44 с.

277. Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии. Учебное пособие. Под ред. проф. С. И. Мурашова. – М., 1974. – 206 с.
278. Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст. Збірник документів. Упоряд. та передм. к.і.н. Ф. Шевченко. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1949. – 300 с.
279. Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст.: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1978. – 535 с.
280. Сиволапов В. О. Археографія: теоретико-прикладні засади. Навчальний посібник. / Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 192 с.
281. Сизоненко Г. С. Из опыта работы по составлению сборника документов Госархивом Львовской области // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 21-29.
282. Сияртова С. И. Выступление на совещании руководящих и научных работников Украины // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 117-119.
283. Словарь книжников и книжности Древней Руси: [в 3-х вып.] / РАН, Ин-т рус. лит.; отв. ред. Д. С. Лихачев [и др.]. Л.: Наука, 1987-2004.
284. Слюдилова Т. Б. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата (Из опыта работы ЦГИА УССР) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 50-58.
285. Снытко Т. Г. О методике составления путеводителей по государственным архивам // Исторический архив. – 1957. - № 4. – С. 193-204.
286. Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е. М. Жуков. – Т. 1. – М.: «Советская энциклопедия», 1961. – 1024 с.

287. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред А. М. Прохоров,, издание 4-е исправленное и дополненное – М.: Советская энциклопедия, 1989-1990. – 1632 с.
288. Современные проблемы советской археографии (к итогам дискуссии в журнале «Советские архивы») // Советские архивы. – 1979. - № 6. – С. 3-10.
289. Соловйова А. А. Актуальні питання археографічної обробки документів новітньої історії України // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 111-119.
290. Софинов П. Г. Развитие русской археографии в первой четверти XIX в. // Труды МГИАИ. – 1948. – Т. 4. – С. 219-244.
291. Сохань П. С. Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності інституту української археографії. До всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи». – Київ, 16-18 грудня 1992. – К., 1992. – С. 3-5.
292. Сохань П. Исторична доля та шляхи розвитку української археографії / Вступне слово // Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії. (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – С. 5-9.
293. Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР у світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 3-14.
294. Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1992. – Нова серія. Вип. 1. – С. 9-18.
295. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVIII ст. Збірник документів. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 441 с.

296. Степанова А. А. Подготовка к изданию сборников документов (из опыта работы Госархива Крымской области) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3 – С. 14-20.
297. Степанский А. Д. Археография: термин, объект, предмет // Отечественные архивы. – 1996. - № 3. – С. 16-25.
298. Степанский А. Д. Археографическая база и археографический фонд исторической науки // Советские архивы. – 1991. - № 1. – С. 41-44.
299. Степанский А. Д. Развитие отечественной археографической мысли в 1980-1990-х гг. // Проблемы публикации документов по истории России XX века / Материалы Всесоюзной научно-практической конференции научных и архивных работников. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С. 49-62.
300. Стоян Федір. Розвиток камеральної археографії в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 4. – К., 1999. – С. 387-397.
301. Страшко Віктор. Вступ // Правила передачі текстів кирилических документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методом та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. (Проект). – К.: Інститут української археографії, 1992. (Без нумерації).
302. Страшко В. В. З методики виявлення і відбору документів при підготовці до видання збірника «Селянський рух на Україні (середина XVIII– перша чверть XIX ст.)» // Архіви України – 1977. - № 6. - С. 57-61.
303. Страшко В. В. Підготовка хроніки подій у тематичних виданнях документів // Архіви України – 1976. - № 5. – С. 27-28.
304. Страшко В. Правила передачі тексту кирилических документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. (Проект) / Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України.

Центральний державний історичний архів у м. Києві. Академія наук України. Ін-т української археографії. – К., 1992. – 24 с. (Серія: «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика». – Вип. 7).

305. Страшко В. В. Про видання корпусу документів «Історія запорозького козацтва» // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 34-36.

306. Страшко Віктор. Рекомендації до складання подокументальних описів актових книг Правобережної України XVI–XVI століть. – К., 2002. – 102 с.

307. Стрельский В. И. Исторические источники для изучения социально-экономических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции на Украине // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1957 - № 3. – С. 3-20.

308. Стрельский В. К вопросу о критике документальных источников // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956 - № 1. – С. 28-34.

309. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К.: Из-во Киевского ун-та, 1961. – 133 с.

310. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения СССР. – К.: Из-во Киевского ун-та, 1968. – 264 с.

311. Тальман Е. М. Археографическая деятельность Института истории Академии наук СССР в 1945-1959 гг. // Труды московского государственного историко-архивного института. – Т. 15: Вопросы архивоведения и археографии. – М., 1962. – С. 113-146.

312. Тальман Е. М. К вопросу о передаче содержания документов в форме регест и таблиц // Советские архивы. – 1969. - № 5. – С. 96-103.

313. Тверская Д. И. О некоторых итогах развития полевой археографии на территории СССР в послевоенный период // История СССР. – 1976. - № 1. – С. 106-124.

314. Теліжко М. [Рец. На кн.] Пещак М. М., Русанівський В. П. Правила видання пам'яток української мови XVI-XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963 - № 6. – С. 72.
315. Торгівля на Україні. XIV– середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / АН УРСР. Археограф. Комісія та ін.; Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; Редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.– К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.
316. Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірка документів (1639-1648 рр.) / Ін-т історії України АН УРСР, Упр. держ. Архівами МВС УРСР; відп. ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – 255, [1] с.
317. Українська радянська енциклопедія: [в 17-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан. – 1-ше вид. – Т. 1: А - Богунці. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1959. – 639 с.
318. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан. – 2-е вид. – Т. 1: А - Борона. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1977. – 542 с.
319. Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – 252 с.
320. Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Програма республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – 8 с.
321. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 146 с.
322. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1965. – 163 с.
323. Украинско-армянские связи в XVII веке. Сборник документов. – К.: Наукова думка, 1969. – 168 с.
324. Ульяновський В. І. Корпус покажчиків архівних матеріалів з історії середніх віків на Україні // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 208-210.

325. Ульяновський В. І. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина // Київська старовина, 2002. Березень-квітень. № 2 (344). С. 143-175.
326. Фейгина С. А. [Рец.] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IX, вып. 1 / Ред. Б. Б. Кафенгауз. [Сост.: Е. П. Подъяпольская, А. П. Глаполева и Б. Б. Кафенгауз]. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1950 // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. – М., 1952. – Т. 9. – № 3. – С. 304-307.
327. Федоришин Л. С. Переклад історичних документів для публікації // Архіви України. – 1977. – № 5. – С. 56-63.
328. Фостик П. И. Выступление на совещании руководящих и научных работников Украины // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. - № 2-3. – С. 120-122.
329. Фостик П. До питання про словник української актової мови // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1959. - № 1. – С. 69-83.
330. Фостик П. И. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVII вв. на иностранных языках // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1957. - №2. – С. 70-82.
331. Хевролина В. М. К вопросу о термине «археография» // Советские архивы. – 1978. - № 2. – С. 51-55.
332. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 2: 1942-195 рр. – 847 с.
333. Черепнин Л. В. Развитие вспомогательных исторических дисциплин за пятьдесят лет // Советские архивы. – 1967. – № 5. – С. 130-137.
334. Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментарі Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. - № 4. – 1996. – С. 56-74.

335. Черных В. А. Археография и текстология // Вторая Южно-Уральская археографическая конференция. Археография и источниковедение истории, литературы и языка. Тезисы докладов и сообщений. – Уфа, 1975. – С. 3.
336. Черных В. А. О предмете археографии и её месте в кругу смежных научных дисциплин // Советские архивы. – 1976. - № 6. – С. 46-53.
337. Черных В. А. Ещё раз об объекте и предмете археографии // Отечественные архивы. – 2001. - № 3. – С. 24-28.
338. Чиркова М. Ю. Деякі роздуми про роль та значення архівіста у сучасному суспільстві // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. / Упор. Т. П. Прись. – К., 1996. – С. 66-69.
339. Чугаев Д. А. О методике археографии советской эпохи // Археографический ежегодник за 1962 год. – М., 1963. – С. 359-365.
340. Шаталіна Є. П. Про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1964. – Вип. 1. – С. 37-51.
341. Шаталіна Є. П. Ще про типи, види й форми публікацій // Архіви України. – 1967. - № 6. – С. 29-31.
342. Швидько А. К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. (Межвуз. сб. науч. тр.). – Днепропетровск, 1987. – С. 42-51.
343. Швидько Г. К. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М. П. Ковальського) // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum.../ За ред.. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 393 с.
344. Швидкий В. П. Павло Миколайович Попов / В. П. Швидкий // Енциклопедія історії України. – 2011. – Т. 8 – С. 423–424.
345. Шевченко Ф., Ярченко Я. Публікація Актової книги Житомирського городського уряду // Архіви України. – 1965. - № 6. – С. 69-71.

346. Шелудченко В. І. Науково-видавнича діяльність державних архівів Української РСР за 30 років // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1948 - № 2-3. – С. 7-10.
347. Шепелев Л. Е. О некоторых особенностях подготовки к изданию документальных материалов по истории экономики России периода империализма // Вопросы архивоведения. – 1960. - № 7. – С. 49-54.
348. Шмидт С. О. Деятельность Археографической комиссии АН СССР и задачи развития археографии // Вестник АН СССР. – № 10. – 1984. – С. 57-67.
349. Шмидт С. О. Советские историки и архивы // Советские архивы. – 1968. - № 6. – С. 3-16.
350. Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 год. - М., 1979. – С. 132-141.
351. Шорохов Е. Ф. О некоторых вопросах теории советской археографии // Советские архивы. – 1976. - № 4. – С. 50-56.
352. Шумейко М. Ф. Белорусская археография в XIX–XX вв. (Проблемы теории, истории, методики) / М. Ф. Шумейко. – Минск: Бел. НИИДАД, 2007. – 498 с.
353. Щапов Я. Н. «Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1399» // Вопросы истории. – 1973. - № 10. – С. 158-160. (Рецензія).
354. Щербак В. О. Мемуари як джерело для вивчення історії українського козацтва кінця XVI– першої половини XVII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.), К., 1988. – С. 48-49.
355. Эпштейн Д. М. О видах публикации исторических источников // Советские архивы. – 1970. - № 3. – С. 50-56.
356. Яковенко Н. М. Відгук // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. - С. 85-90.

357. Яковенко Н. М. Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень, 1988. – К., 1988 – С. 151-156.
358. Яковлев С. О. Українська радянська археографія. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 175 с.
359. Ярославич Д. З приводу нової публікації українських грамот XV ст. // Архіви України. – 1966. - № 6. – С. 91-92.

**Розвиток методу транслітерації та науково-критичного методу передачі текстів,
писаних староукраїнською мовою XVI–XVIII ст.**

Питання	Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – Т. 1: 1620–1647 годы – М.: Из-во АН СССР, 1953.	Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI – XVIII ст.	Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1975.	Єдлінська У. Я., Страшко В. В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI – XVIII ст // Передача текстів... – К., 1990. – С. 4-29.
І. Передача літер кириличного алфавіту. І.1. Літери, що вийшли з ужитку і замінюються літерами сучасного алфавіту	«ѣ» – і, «и» – і, «ы» – и, «ѡ» – о, «ѣ» – ф, «х» – кс, «е» – е.	Літери, що співпадають з «Возз'єднанням України з Росією»: «ѣ» – і, «ы» – и, «ѣ» – ф.	«ѡ» – о, «ѣ» – пс, «ѣ» – е.	ѣ – е, ѣ – я,

	Латинські букви: «g» - г, «n» - н	Латинські букви: «g» - г. Повторюються з певними відмінностями: - інша графіка букви «ксі»; - літері «є» відповідник - є; - наводяться додаткові графеми букви «о», «г». Букви, що додаються до цього ряду: «е»-е; w – от.		g, кг, Г – г, «ǰ» - кс, «ψ» - пс, «и̇» - і.
I.2.Передача різного написання однієї літери		«ψ» – пс, «o», «w» – о, «ѡ», «ѣ» – я, «s», «z» – з, g, кг – г.	«A», «Ѧ» – я, «ou», «y». – у.	«w», «o» – о, «z», «z», «s». – з, «ou», «y»– у, кг, g, Г – г.
I.3. Правила передачі літер, які могли мати різне фонетичне звучання, передаються сучасною графікою	«ъ» – опускається там, де він втратив всяке значення; залишається в тих словах, в яких у сучасній українській мові	1) «ъ» – опускається там, де він втратив всяке значення; залишається в тих словах, в яких у сучасній українській мові необхідно ставити апостроф. <i>Змінюється:</i> де ця літера	«ǰ» – на «кс», або «кз», «ø» – на «ф» або «т», «ѣ», «ѣ» - обумовлюються лише ті випадки, коли ці літери випускаються.	«A», «e», «e», «s», «и», «ø», «i», «ѣ», «i», «й», «ы», «v», «ь», «ъ» - зберігаються, не зберігаються або додаються відповідно до правил правопису. У тих випадках, коли в оригіналі твердий знак вжитий замість

по-різному, залежно від сучасного звучання слова.	необхідно ставити апостроф.	зберегла фонетичне значення глухого «о», рекомендується змінювати на букву о. 2) Літери «и», «й», «і», «ї» застосовувати у відповідності до сучасних правил вживання цих літер; 3) «ь» незалежно від порядку вживання літери в рукописі залишати і вводити лише там, де приголосні в середині і в кінці слова вимовляються м'яко та в усіх інших випадках, де це передбачено сучасними правилами правопису. 4) Літера «ѣ» у випадках, де вона стоїть на місці іншої літери, ставити відповідну букву, без спеціальних зазначень цього.		голосного о, він передається як «о».

		5) «v» – відповідно змінюється на «і», у окремих випадках – на «в»		
I.4. Надрядкові знаки		Надрядкові знаки як і всередині, так і в кінці слів змінювати відповідно на «ь», «і», «ї», «й».	Надрядкові букви та лігатури вносяться в рядок. Слова з титлами зберігаються.	Виносні літери вносяться в рядок і нічим не виділяються. Якщо сучасне звучання цього вимагає, до внесеної в рядок виносної літери додаються м'який або твердий знаки. Лігатури, вжиті замість виносних літер, розчленовуються і вносяться в рядок без жодних позначень.
I.5. Паерик		Змінюється відповідно до п. 1.4.		Наявні в оригіналі паєрики передаються літерами у відповідності з сучасним звучанням слова.
II. Передача цифр.	Буквенне позначення цифр замінюється арабськими цифрами		Залишається передача кириличними буквами	Числа, позначені в оригіналі літерами, передаються арабськими цифрами.

III. Пропуски тексту. Пошкодження	Пропуски, зумовлені пошкодженням оригіналу, за можливості, відновлюються (подаються в прямих дужках). Пропущені слова, склади, букви вносяться в текст в прямих дужках			Слова чи речення, пошкоджені в оригіналі, відновлюються в найбільш вірогідному значенні і беруться в квадратні дужки. Якщо змістове відтворення неможливе, то у квадратних дужках проставляється три крапки.
IV. Виправлення	Обумовлюються в примітках			Слова чи речення, закреслені в оригіналі, при передачі тексту не відновлюються, а наводяться у підрядкових примітках з вказівкою: «далі закреслено...»
V. Слова, написані з якимисьь особливостями	Явні описки виправляються без пояснення. Пропуск букв, складів і слів, їх перестановка			Слова, написані в тексті неправильно або з якимисьь особливостями, виправляються і передаються у виправленому вигляді. Вся необхідна критика тексту

	та інші спотворення – виправляються.			вноситься у підрядкові примітки.
VI. Вживання великої літери		Слова з індивідуальними значеннями, від яких пішла назва населених пунктів, писати з великої букви	Великі літери вживаються згідно з сучасним правописом.	Великі і малі літери вживаються згідно з правилами сучасної граматики.
VII. Скорочені слова				Наявні в оригіналі скорочені слова (з титлами чи без них) розшифровуються у своєму повному звучанні. Відповідні літери нічим не виділяються
VIII. Поділ тексту на слова, речення, абзаци	Суцільний текст ділиться на абзаци			Здійснюється згідно з правилами сучасної граматики.
IX. Знаки пунктуації	Пунктуаційні знаки розставляються за смыслом, у відповідності до сучасних правил їх вживання.			Проставляються згідно з правилами сучасної граматики. Знаки пунктуації оригіналу не зберігаються.

	Допускаються: . , ; : ?			
X. Закінчення рядків				тексту оригіналу не позначаються.
XI. Закінчення сторінок тексту				оригіналу не позначається. Купони не передаються.
XII. Іншомовні слова або речення.				Передаються в перекладі. Їх написання іноземною мовою оговорюється (але не передається) у підрядкових примітках.

Також використовувалися наступні матеріали:

Особистий архів П. С. Соханя в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (папки №№ 2, 7). (С. 291-292).

Інтерв'ю з П. С. Соханем 26 квітня 2001-го року та 10 квітня 2011-го року. (С. 286).

Інтерв'ю з Г. В. Боряком від 31 грудня 2018-го року. (С. 244).

Основний зміст та висновки дисертації викладені автором у таких публікаціях:

монографія

Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). К., 2018. 352 с.

Рецензії: Папакін Г. В. Нове дослідження з теорії та історії української археографії // Архіви України. Науково-практичний журнал. № 4 (315). 2018.С. 212–216.

Алла Киридон [Рецензія] // Український історичний журнал. Вип. 6 (543). 2018.С. 221–228.

статті у фахових виданнях, у тому числі зарубіжних та у тих, що включені до міжнародних наукометричних баз

2. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2005. Том 13.С. 163–165.

3. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя (1991–2006 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2006.Вип. 15. С. 26–33.

4. Співробітництво між Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Канадським інститутом українських студій //Пам'ятки. Археографічний щорічник. Київ, 2007. Т. 7.С. 437–442.

5. Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених і аспірантів. Київ, 2008. Т. 16. С. 5–16.

6. Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв, 2008. Вип. 1. С. 148–172.
7. Схема історії України, запропонована вченими діаспори, та її вплив на розвиток сучасної археографії в Україні // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21. С. 554–562.
8. Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 20. С. 344–354.
9. Українська візантиністика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича // Східний Світ. Київ, 2012. № 1. С. 24–30.
10. Археографічна публікація пам'яток писемної історико-культурної спадщини України на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (1990-ті – початок 2000-х рр.) // Чономорський літопис: науковий журнал. Миколаїв, 2013. Вип. 8. С. 53–59.
11. К источникам украинского армяноведения. Вторая украино-армянская сессия 1962 г. вэпистолярии Я. Р. Дашкевича // Кондаковские чтения IV: античность – Византия – Древняя Русь. Белгород, 2013. С. 135–146.
12. Археографічна публікація писемних пам'яток у видавничій діяльності Інституту історії України НАН України (1991–2013 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Том 25. С. 136–146.
13. Археографічна діяльність центральних державних архівних установ України у 1991–2011 роках // Архіви України. Київ, 2017. № 5–6, С. 32–55.

14. Розвиток теорії і методики української радянської археографії в 1960-ті роки в загальносоюзному контексті // Сіверянський літопис. Чернігів, 2018. № 1–2 (139–140). С. 312–321.
15. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Український історичний журнал. Київ, 2018. Вип. 1. С. 159–173.
16. «Перспективний видавничий план» як джерело вивчення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1980-х років // Архіви України Київ, 2018. № 2–3 (313–314). С. 20–29.
17. З історії української археографії: Трансформаційні процеси у теорії і методиці археографії в УРСР у 1945-му – 1990-му роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 28. С. 337–346.
18. Теорія і методика польової та камеральної археографії в Україні 1940-х – 1980-х років // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ніжин, 2018. Вип. 90. №9. С. 95–106.
19. Внесок М. П. Ковальського в розвиток теорії і практики польової археографії та архівної евристики у 1970-х роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 347–354.
20. До історії української археографії: деформації джерела, «спротив матеріалу» і трансформаційні процеси (1940-ві – 1980-ті роки) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2018. Вип. 22. С. 375–396.
21. Археографічна передмова як відображення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1940-х – 1950-х років // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2018. № 4 (315). С. 35–48.

тези та доповіді у збірниках праць наукових конференцій

22. Византистика в научном наследии Ярослава Дашкевича // Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византинистов. Москва, 2013. С. 163–166.

23. Українська медієвістика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: матеріали Міжнар. конф., присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів). Львів, 2013. С. 21–40.

24. З історії української едиційної археографії: листування Ярослава Дашкевича з Ельвірою Груніною щодо видання «Документов на половецком языке XVI века» Тимофія Груніна. V Международный Болгарский форум «Политическое и этнокультурное взаимодействие государств и народов в постзолотоордынском пространстве (XV–XVI вв.): Тезисы». Симферополь, 2013. С. 59–62.

25. До участі Ярослава Дашкевича в другій україно-вірменській сесії: пошуки відомостей про вірменознавця Олену Нікольську // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Київ, 2013. Вип. III. С. 378–397.

26. Візія Павла Соханя щодо розвитку української археографії // Славістична збірка. Вип. I: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – Київ, 2015. С. 13–21.

Наукові публікації, у яких додатково відображено результати дисертаційного дослідження

співавторство у колективних монографіях

27. Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність НТШ в Європі. Київ, 2007. 528 с.

28. Розділ у книзі «Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (1991–2011)». Київ, 2011. 416 с.

публікації у наукових журналах та збірниках

29. Хроніка діяльності Інституту (1991–200) // Пам'ять століть, березень-квітень. Київ, 2001. № 2 (28). С. 145–157.
30. Видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за 1999–2002 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Український археографічний збірник. Київ – Нью-Йорк, 2002. Т. 10. С. 527–536.
31. Археографічна діяльність національних заповідників України (на прикладі «Лаврського альманаху» та «Сугдейського збірника») // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2015. Вип. 2(5). С. 273–281.
32. Українська академічна археографія 80-х рр. ХХ ст.: від колоніальної до постколоніальної практики // Славістична збірка. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.). Київ, 2016. С. 29–42.

Апробація результатів. Основні положення та висновки дисертації були представлені на трьох міжнародних наукових конференціях та трьох всеукраїнських наукових конференціях.

Міжнародний семінар «Архівна наука та наука в архівах». 3 листопада 2004 р. м. Київ / Рік Польщі в Україні. Зустріч керівників архівних служб та архівістів Республіки Польща та України 3–5 листопада 2004 р. Доповідь: «Археографія в академічному інституті».

Всеукраїнська наукова конференція-нарада: «Археологічні теоретичні та музейні історичні дослідження: підґрунтя традиційності – нові виклики». 13–14 травня 2009 р. – Сімферополь, 2009 / Міністерство культури і мистецтв Автономної республіки Крим; Кримський Університет культури, мистецтв і туризму. Доповідь: «Формування джерельної бази гуманітарних досліджень в Україні: виклики часу і відповіді вітчизняної науки».

Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський Форум – 2011: Стратегії України в геополітичному просторі». 8–12 червня 2011 р. Ялта, Крим,

Україна. Доповідь: «Актуальні питання археографії та джерелознавства: до двадцятої річниці Інституту української археографії та джерелознавства».

Наукова конференція «Українська археографія та джерелознавство: сучасний стан та перспективи розвитку». 18 листопада 2011 р., м. Київ. Доповідь: «20 років археографічної роботи в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України». Доповідь: «Українська візантиністика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

Міжнародна наукова конференція «Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: до 85-ліття Ярослава Дашкевича» (13–14 грудня 2011 р., Львів). Доповідь: «Українська медієвістика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

Всеукраїнська наукова конференція «Ярослав Дашкевич і українське сходознавство» (до 85-річного ювілею від дня народження). (15 грудня 2011 р., Львів).

П'ятий Міжнародний славістичний колоквіум. Пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук Павла Степановича Соханя. м. Київ, 16 листопада 2018 р. Доповідь: «Внесок П. С. Соханя як голови Археографічної комісії НАНУ в теорію археографії».